

Микола Руденко

Чарівний бумеранг

Роман-феєрія

Моїм трьом синам — Юрієві, Олегові та Валерієві, — щоб жили дружно.

Автор

Пролог

Скриплять лозяні мажари серед таврійських степів. Дибать розбитими ратицями натовлені воли. На купах солі, прикиданих сіном, лежать чумаки. Дорога в'юниться серед степового безлюддя. Світ ніби вимер: на десятки верст довкола — жодної хати. Цвіркотять коники. Біжать кудись обабіч дороги хвильки білогривої ковили. Гіркуватий вітерець, прогрітий сонцем у полинових кущах, то кволо війне над мажарами, то знов припаде до землі, ніби обважніла дрофа, що висиджує своїх пташенят.

А десь попід хмарами стереже степ самотній жайворон. Він мовби окреслив коло на землі і тепер оголошує птахам і людям: це моє! Моє...

На волів не треба погейкувати: вони добре знають дорогу, бо не вперше їм ходити на сиваські береги, де крига не тане навіть серед літа. То сіль біліє на озерах — гіркий чумацький скарб...

На задній мажарі поруч вусатого чумака лежить хлопчик. Полотняна сорочка розстебнута, волосся, мов клоччя, щоки замурзані. І весь він наче виліплений із розтертої колесами глини, з отієї пилуки, в якій

потопають роздвоєні ратиці волів. Тільки очі його належать не землі, а небу. І дивляться вони не на землю. Дивляться в небо.

Сутеніє. Плачуть немазані колеса. Погойдуються в темряві рогаті голови волів. І коли задивишся на їхні роги, здається — ось-ось черкнуть вони гострими кінчиками зоряну баню, що нависає над степом. І посиплються звідти зорі...

А зорі й справді сиплються. Чому вони падають на землю? Хлопчик цього не знає.

— Хтось помер, — неохоче відповідає батько. — Спи вже, спи...

Та Максимко не спить. Де вже йому спати, коли одразу ж, як вони повернуться додому, Федір Іванович забере його до себе?..

То були кріпаки пана Миронова. То пан посилав їх по сіль. У Миронова є син, Федір Іванович. Служить на флоті. Якось він написав батькові, що йому конче потрібен кмітливий хлопчик. Старий Миронов обрав Максимка. Мама чомусь дуже плакали. А тато взяли його з собою в дорогу. Може, бог дасть, забаряться чумаки. Може, молодший Миронов приїде раніше, ніж повернеться валка з сіллю. Може, якось воно перемелеться...

А Максимко думає інакше. Він знає, що Федір Іванович — найстарший на кораблі. І плаває дуже далеко. Аж на край світу!..

Хлопчик вірить, що пани не передумують. І валка їхня не спізниться. Та він мовчить, щоб не гнівити батька.

Дивиться в небо. Думає. Чому воно так? Де він був тоді, коли його не було? От не було, а тепер є. І саме він, Максимко, а не хтось інший! А зорі завжди були. І земля завжди була. І люди були. Тільки чомусь Максимка не було.

— Тату!..

— Ну, чого тобі?

— Де я був, коли мене не було?..

— Як не було, то де ж ти мав бути? — сонно каже батько.

— А ото в небі... Бачите, тату?.. Мов солі насипано... Річка через небо тече... Чому її називають Чумацьким Шляхом? Там теж по сіль їздять?

— Ми їздимо. Чумаки. А небо дорогу нам показує... Тихо в нічному степу. Воли не відіб'ються од валки — можна й подрімати. Криниця ще далеко — верст п'ять. А може, й більше. Там зупиняться, кулешу наварять. І воли напасуться.

Лише Максимко не спить. Йому здається, що він проспав тисячу років. А може, стільки, скільки світ стоїть.

І оце допіру прокинувся. Бо де ж він був, коли його не було?..

— Тату! А земля жива?

— Га?.. Тьху на тебе!.. Меле, як порожній млин. Таке, що собака й з маслом не з'їсть. Земля помре — прости господи, — то як же людям жити? І де б воно все взялося, якби земля була мертва? Коли маєш сказати що — попереду обміркуй.

— А сонце?..

— Слухай, хлопче! Язик і в кози буває. А розуму в неї стільки, як хвоста. Все, що нас живими робить, — як воно може бути мертвим? То десь по Петербурхах люди живуть, мов сліпі. Твоя мати там паненят

няньчила. Таке розкажує, що й слухати гріх! Залізних царів на вулицях виставляють. На залізних жеребцях. Як наш вітряк завбільшки. Ото для них і земля, і сонце — все мертве. А ми — живі, Максиме! На живій землі живемо, під живим сонцем. Спи краще. Та не мели дурниць. Бо, дивися, батога вхопиш...

Ранок. Прокидаються чумаки. А Максимка серед них немає.

— Мак-си-ме! — гукає тато. — І в кого воно отаке вдалося? Куди вітер — туди й він...

Максимко не чує. Сидить на могилі під кам'яною бабою, слухає жайворонка. Над ним нависає сіра постать — прадавня мадонна українських степів.

Чим вона привабила хлопчика? Що вона йому нашіптує? Може, сказала йому те, чого не знають навіть учені дядьки, які наймають селян розкопувати могили?..

А волошки такі смішні! Вони гадають, що можна бути голубішими, ніж небо...

Як воно тут, на Землі, все себе любить!..

Випинає горбами могутню спину таврійський степ. Коли напасуться воли, валка посунеться далі. Випаде дощ. Заграє степова веселка. І задивиться Сонце в молоде обличчя Землі, по якому, наче сонечко по щоці велетня, повзе чумацька валка.

Отак і час плентається по земних дорогах, як оті воли, як легенди сивої минувшини...

І помітить Сонце кирпатого мрійника, що гойдається в мажарі, мов у материнській колисці. І запитає в Землі:

— Чи скоро, Земле, розум твій із колиски вийде? Руки мої стомилися тебе гойдати. Чотири мільярди обертів! Чи не забагато, Земле? А заради чого?.. Поглянь: усе на тобі так само, як було до потопу.

І відповідь Земля:

— О ні! Не так. Дивись не на вози. Дивись на людей...

1. Хіба є така наука?..

(Із щоденника Оксани)

9 березня. Микола вчора приніс конвалії... Мене саме не було вдома. Він зачекав з півгодини, сказав мамі, що дуже поспішає, і вибіг із кімнати.

Сьогодні зустріла його в інституті. Вигляд у нього був такий, наче він чимось переді мною завинив.

Я подякувала за конвалії. Микола хитнув головою, але нічого не відповів. Наче це був подарунок не від нього, а хтось йому доручив занести мені оті квіти... Пройшов до кінця коридора, потім повернувся і, трохи ніяковіючи, нагадав:

— Оксано, завтра в гуртожитку збираються космоісторики. Кімната двадцять чотири. Там, де живе Євген...

Якийсь він дивакуватий! Навіть у кіно не запросив...

До речі, про космоісториків...

Ми просто історики — тобто вчимося на історичному факультеті. Як космоісториків нас в інституті не визнали. Ходили і в комсомольський комітет, і в деканат. Коли ми сказали, що хочемо заснувати

космоісторичний гурток, декан спершу погодився, далі здивовано підвів брови, протер окуляри і запитав:

— Космоісторія?.. А що це, власне, за наука? Є астрофізика, космохімія... Навіть космоботаніка... Але космоісторія... Вибачайте, друзі. Про таку науку мені нічого не відомо.

Микола і Євген використали все своє красномовство, щоб переконати декана. Вони запевняли, що космічна ера відкриває широку дорогу в космос для всіх наук, що космохімія й космоботаніка — це лише перші ластівки. Ці науки не вичерпують усіх питань, які породив космос. Декан запитав, на чому ж ґрунтується наша космоісторія. Тут Євген вчинив промах. Він сказав, що в старовинних легендах, міфах і в різних релігійних ученнях таїться багато фактів, котрі слід видобувати так само, як піщинки золота видобуваються з піску, — за допомогою ретельного промивання. Декан стомлено посміхнувся.

— А біблію ви теж збираєтесь промивати?..

Євген візьми та й бовкни:

— А чому ж ні?.. Біблію теж.

На нашого декана важко сердитись: він у нас хороший. Минулого літа кафедра фізкультури влаштувала похід на двадцять кілометрів. Біля широкого лісового озера зупинилися. Хлопці почали стрибати у воду. Декан теж був з нами, хоч це для нього й не обов'язково. Коли він роздягнувся, щоб стрибнути в озеро...

Це не можна передати словами! Ніколи я не гадала, що людина може бути така бадьора, маючи стільки страшних поранень. Здавалося, він весь був зшитий з окремих шматків. А в поході йшов попереду, співав солдатських пісень...

Ні, ми не сердимось на нашого Мирона Яковича. У всьому винен Євген. Треба було промовчати про біблію. Микола потім сказав Євгенові:

— Хіба ти не міг послатися на знахідку Емануеля Анаті? Або на малюнки в Сахарі, які дослідив професор Анрі Лотт?.. Вискочив з біблією, мов Пилип з конопель...

Словом, нас не визнали. Відтоді ми почали збиратися в гуртожитку. Це не дуже зручно, бо, скажімо, в кімнаті разом з Євгеном живуть іще троє хлопців. Вони дуже скептично ставляться до нашого гуртка. Рудий другокурсник Вітька Чорний (теж мені чорний — голова ніби вогнище!) вважає нас ідеалістами, богошукачами і збирається "з усією принциповістю" поговорити про наш гурток на засіданні комсомольського комітету...

А конвалії все ж таки дуже гарні! Вони пахнуть сонцем, весною і ще чимось таким, про що я навіть боюсь подумати...

11 березня. У невеликій кімнаті, де стоять чотири ліжка і незграбний стіл, зібралося близько двадцяти студентів. Доки говорив Євген, ніхто навіть не ворухнувся. Спершу я просто слухала, потім почала дещо занотовувати. Тут мені стали в пригоді курси стенографії, які я відвідувала минулого року.

Євген розповів про Емануеля Анаті. Нещодавно цей етнограф, досліджуючи печери Валь Камоніка, що містяться біля озера Ізео в італійських Альпах, натрапив на залишки дуже розвиненої цивілізації. Там були металеві вироби, які люди навчились виготовляти порівняно недавно. Все свідчило про надзвичайну старовинність їхнього походження. Та етнографа найбільше здивували печерні малюнки: це були люди в скафандрах! Шоломи цілком прозорі, добре видно голови людей, а на поверхні шоломів — безліч радіоантен. Коли б навіть хотілось витлумачити ті малюнки якось інакше, це неможливо: вони досить виразні і навіть нагадують сучасних космонавтів.

Євген показав обкладинку журналу, де вміщені малюнки із Валь Камоніка. На обкладинці зображений Гагарін у скафандрі. Ми дивилися спершу на нього, потім знов на малюнки. Разюча схожість! Ніби Гагарін зустрівся зі своїми далекими попередниками. Проте шоломи стародавніх космонавтів здавалися набагато легші, ніж сучасні. Крім того, космонавти тримали в руках якісь загадкові прилади, схожі на невеличкі телевізійні антени. Ці прилади, мабуть, дозволяли їм літати, бо космонавти були зображені у вільному польоті. Євген припускає, що то були гравітаційні прилади. Одягу на космонавтах помітити не можна, хоч їхні постаті добре окреслені: мабуть, він щільно облягав тіло, був майже непомітний...

16 березня. Мама одірвала мене від щоденника — прийшла її приятелька, і мама сказала, що неввічливо сидіти, уткнувшись носом у зошит, коли в домі гості. Я пішла на кухню заварювати чай...

Сьогодні я хочу закінчити розповідь про виступ Євгена. Після космонавтів із Валь Камоніка він розповів про "Великого бога марсіанів", знайденого в Сахарі французьким професором Анрі Лоттом.

У 1940 році офіцер колоніальних військ лейтенант Бренан, мандруючи по центральному масиву Сахари, виявив на стіні однієї з печер малюнок жирафи. Бренан зацікавився малюнком. Уважно оглядаючи стіни печер, він знайшов величезну кількість фресок, про які незабаром повідомив французьких спеціалістів. Учені приїхали в Африку і визнали виняткове значення цих малюнків.

Етнограф Анрі Лотт, захопившись красою фресок, вирішив їх скопіювати, а потім вивчити. Він вважав фрески останніми залишками Атлантиди, про яку так багато сперечалися вчені всіх країн. Вдалося це зробити тільки після другої світової війни — у 1956 році.

Коли художники обережно зчистили нашарування піску, на стінах печер було виявлено близько десяти тисяч фресок, які створювались

протягом багатьох тисячоліть. Більшість із них створена близько дванадцяти тисяч років тому. Доісторичні художники вирізали свої малюнки гострим предметом, потім накладали фарбу, яка глибоко заходила в піщаник, отже, малюнок міг зникнути хіба що разом з печерними стінами. Вчених вразила досконалість фресок, висока художня довершеність. Їх творили не дикуни, а цивілізовані люди з добре розвиненим художнім смаком. Висловлювались припущення, що ці малюнки зроблені атлантами, які після загибелі свого материка шукали для себе нових земель і через те опинилися в Сахарі.

Серед багатьох тисяч малюнків особливу увагу Анрі Лотта привернула шестиметрова людська постать, котру він назвав "Великим богом марсіанів". Голова "бога" ховалась у майстерно виконаному скафандрі, який на шиї був значно товщій, ніж на голові, збирався в рухливі горизонтальні складки і переходив у важкий герметичний одяг. Спеціальні кріплення на шоломі свідчили про те, що зовнішній і внутрішній тиск були нерівномірні...

Як міг дванадцять тисяч років тому з'явитися на печерній стіні цей малюнок?.. А може, й не дванадцять тисяч, може, значно раніше?.. Вік цих малюнків губиться в такій далекій старовині, яка перебуває за межами звичайної історії. Ясно одне: цей малюнок належав художникові, котрий пам'ятав — можливо, на підставі попередніх переказів, — що на Землі колись були люди в таємничих скафандрах. І, може, доісторичні художники вважали їх богами...

В Японії також знайдено кілька старовинних статуєток — людей у скафандрах. Таких знахідок дедалі стає більше...

Цікава подробиця. Один відомий письменник показав фотографію "марсіанського бога" Юрію Гагаріну. Космонавта дуже зацікавила постать його далекого попередника. На фотографії він поставив свій підпис. Так вона з його підписом і надрукована в "Огоньку" (№ 43, 1962). У мене аж подих перехопило: підпис першого земного космонавта на зображенні людини з якоїсь іншої планети! Та невже ж це не

космоісторія!?. Колись цією фотографією відкриватимуться підручники з космоісторії для неповної середньої школи...

Євген закінчив свій виступ цитатою із В. Брюсова. Ось що сказав колись Валерій Брюсов:

"Та спільність начал, яка лежить в основі найрізноманітніших і найвіддаленіших одна від одної культур "ранньої старовини": егейської, єгипетської, вавілонської, етрусської, яфетидської, староіндуської, майя і, можливо, також тихоокеанської і культури південноамериканських народів — не може бути цілком пояснена запозиченням одних народів в інших, наслідуванням і взаємовпливами. Треба шукати в основі всіх старовинних культур людства якийсь єдиний вплив, що тільки один здатний пояснити дивовижні аналогії поміж ними. Треба шукати за межами "ранньої старовини" якийсь "ікс", ще невідомий науці культурний світ, що перший дав поштовх до розвитку всіх відомих нам цивілізацій. Єгиптяни, вавілоняни, егейці, елліни, римляни були нашими вчителями, вчителями нашої, сучасної цивілізації. Хто ж був їхніми вчителями? Кого ж ми можемо назвати найвідповідальнішим іменем "учителі учителів"?.."
(Журнал "Летопись" за 1917 р., № 9–12, стор. 157).

Коли Брюсов писав ці слова, йому були невідомі ні малюнки з Валь Камоніка, ні "Марсіанський бог". І якби тоді людям сказали, що молодші сучасники Брюсова добре знатимуть першого земного космонавта, хто б у це повірив?..

19 березня. Сьогодні ми з Мариною розмовляли про наших хлопців. Їй дуже сподобався Євген. Але Євген не звертає на неї ніякої уваги. Його часто можна побачити в парі з білявою першокурсницею. Здається, її звуть Тамара... Чи, може, Лариса?..

Марина спитала:

— Оксано, ти, мабуть, відвідуєш гурток заради Миколи. Правда?.. Я знаю, що він тобі подобається. Я, наприклад, ходжу тому, що там Євген...

Марина вгадала, але не цілком. Це правда: Микола мені подобається. Я все ще не розумію, що має означати той букетик конвалій... А може, просто товариське привітання з жіночим святом? Чому ж він тоді не подарував його Марині, а приніс мені?.. Звичайно, ми з ним товаришуємо, але...

Я часто ловлю себе на тому, що мені хочеться знати про Миколу все — хто його батько, мати?.. Як він жив, як виростав?.. Але він дуже мало розповідає про себе.

Та я б не відмовилась од нашого гуртка навіть тоді, якби Микола перестав туди ходити. Після того, що розповів Євген, я повірила: космоісторія — це не вигадка!..

23 березня. Учора ввечері я забігла до Марини в гуртожиток. Зненацька побачила Миколу. Що я розгубилася — це не дивина. Але мені здалося, що й він розгубився. Потім запросив мене до їхньої кімнати. Ми не знали, з чого почати розмову. Знов заговорили про наш гурток. Непогано було б отримати хоч невелику кімнату в інституті! Ми б її поступово заповнювали експонатами...

Він показав мені експонат, привезений із дому. Це був... австралійський бумеранг!

Я трохи здивувалась — яке відношення мав отой бумеранг до космоісторії?..

Микола відповів не одразу. Ми вийшли з гуртожитку, піднялись до пам'ятника Невідомому солдатіві. Довго стояли біля голубого вогню.

Микола промовив:

— Якщо хочеш знати, цей вогонь — також космоісторія. Бо просто історії вже на Землі немає — вся вона стала "космо"... До речі, такою вона була завжди... Біда лише в тім, що ми про це дуже мало знаємо...

Ми сіли на лаві біля Аскольдової могили. Вечір був тихий, теплий. Сніг уже весь зійшов, Дніпро звільнився від криги. Ми дивилися на галактику дарницьких вогнів, а розмовляли про таємниці небесних галактик. Я позаздрила героям Г. Уеллса, які мали машину часу і з дивовижною легкістю перекидались із одного тисячоліття в друге.

— А знаєш, Оксано, — сказав Микола. — У мене є машина часу. Я тобі її показував.

Спершу я нічого не зрозуміла. Потім глянула на нього. Микола таємниче усміхався.

— Отой бумеранг... Ти гадаєш, чому я вирішив приєднати його до наших експонатів? Бумеранг має дуже цікаву історію...

— І ти літав?

— Звичайно... Іще в дитинстві... Слідами діда Максима. Там я бачив такий малюнок... Ех, якби можна було залучити його до нашої колекції!.. Він тоді справив на мене більше враження, ніж "марсіанський бог".

Я так зраділа, що Микола зрештою хоче розказати мені про себе! Правда, його важко уявити дитиною чи навіть підлітком. Але не завжди ж він був отакий кремезний... Я спитала:

— Коли ж це було?..

Микола здивував мене своєю відповіддю.

— Так просто й не скажеш... Тут є два виміри. З одного боку, це було тоді, коли я вчився у шостому класі. А з другого боку... З другого — тоді, коли дід Максим служив юнгою на "Отважном". Тобто понад сто років тому. Він прожив, мабуть, років сто п'ятнадцять...

Тепер я зовсім була збита з пантелику. Ще не знаючи, що він буде розповідати — казку чи правду, — я приготувалася слухати...

2. Скарб столітнього моряка

Ця подія сталася на дні моря. Правда, моря тут ще не було, але воно мало прийти сюди завтра. Вже всі хати розібрано, бульдозери зрівняли їх з землею, а на горі вирости Нові Лужани. Будинки там під черепицею, з великими вікнами. А тут, на дні моря, лишилася тільки хата діда Максима. Дід Максим був такий старезний, що ніхто в селі не знав, скільки йому років. Приходили до нього і внуки, і правнуки. Внуки теж старі, бородаті. Навіть правнуки мали своїх дітей. Сина одного з правнуків, білоголового Миколку, дід Максим дуже любив.

Отож надвечір, коли люди стомились умовляти діда Максима, щоб він таки їхав на гору, до нової хати, дід раптом попросив:

— Пришліть-но сюди Миколку.

Миколці було дванадцять років. Хлопець добре вчився, любив читати про подорожі і сам мріяв стати мандрівником. Часто зимовими вечорами дід Максим оповідав хлопцеві про свою службу на флоті. Було це давно, дуже давно, ще тоді, коли військові кораблі ходили в далекі моря під вітрилами.

Миколка підійшов до дідусевої постелі. Старий поклав майже невагому руку йому на голову й тихо спитав:

— Ну як там, моря ще не видно?

— Скоро прийде, — так само тихо відповів Миколка. — Дідусю, їдьмо в Нові Лужани. Там тепер дуже гарно. І радіо є... А скоро й телевізор татко куплять.

Дід підвівся на лікті. Його висушена старістю шкіра, покреслена зморшками, була схожа на порепану від посухи землю.

— Слухай, Миколко, — сказав дід. — Он біля печі стоїть ломик. Візьми його і постукай по долівці. Тільки не барись...

Миколка взяв ломик і почав гупати ним об долівку. Коли земля відгукнулася якось глухо, дід звелів:

— А тепер зачини двері й починай довбати.

Через півгодини ломик застряв у трухлявій деревині, яка розсипалася на порошок. То було віко різьбленої скрині. В ній лежав морський одяг діда Максима.

Дід стягнув з себе сорочку, зодягнувся в парадну форму російського моряка. Потім надів безкозирку з написом "Фрегат "Отважный"" і полегшено зітхнув:

— От так... — Трохи перепочивши, додав: — Тепер, Миколко, дістань те, що лежить на самому дні.

Миколка опутився на дно скрині й намацав там криву, загострену палицю з лікоть завдовжки. З міцного, важкого дерева, вона була зігнута так, що нагадувала букву "г". Відполірований до блиску держак прикрашений таємничою різьбою. Миколка, взявши ту дивовижну палицю, підійшов до діда.

— Чи знаєш ти, що таке бумеранг? — запитав дід Максим.

Миколка не зовсім упевнено відповів:

— Знаю. Це зброя така. Спершу летить уперед, а потім повертається назад... — Хотів щось додати, але на цьому його знання про бумеранг вичерпались.

— Правильно. Хитрюща штукенція, — підтвердив дід. Потім він розповів, як уміло користуються бумерангом австралійці. Вони влучають ним у ледве помітну ціль на відстані двохсот кроків. Перші європейці, ступивши на австралійську землю, назвали бумеранг зброєю чаклунів.

— А може, це й справді чаклунство? — спитав Миколка.

Обличчя діда проясніло, біла, негуста борідка затряслася від тихого, майже нечутного сміху.

— Чаклунство, кажеш?..

— Та ні, це я так... Я не вірю в чаклунство, — ніяково посміхнувся Миколка.

Дід помовчав, дослухаючись до розмови за вікнами. То онуки та правнуки радились, як умовити свого пращура, щоб він покинув стару хату.

— Ось що, Миколко, — нарешті сказав дід. — Те, що в тебе в руках, і є австралійський бумеранг. І навіть не простий, а чарівний...

Миколка недовіжливо позирав то на зігнуту, загострену палицю, то на діда Максима.

— Чарівний?..

— Так, чарівний. Але не для кожного. Для людини лихої і недоброї — він тільки шмат дерева. А для людини з добрим серцем і світлими думками — він чарівний.

— А звідки ж він у тебе, дідусю?..

— Про це питаєш у бумеранга. Він про все розкаже. Загадай собі, де ти хочеш побувати, і кидай... Сміливо кидай... Поки він летітиме туди й назад, ти встигнеш побувати скрізь, де тільки схочеш. Отака, брат, штукенція!..

— Та це ж секунди, — розчаровано стенив плечима Миколка.

— А ти спробуй... — Дід Максим на хвилину змовк, обличчя його спохмурніло. — Тепер поцілуй мене, хлопчику любий. І біжи, біжи... Бо мені пора.

— Куди пора? — сполохався Миколка.

— До нової хати, — сумовито посміхаючись, промовив дід.

Миколка не зрозумів таємного змісту цих слів. Він дуже зрадив, що дід зрештою погодився переїхати в Нові Лужани. Поцілував дідуся й, міцно тримаючи в руках чарівний бумеранг, вибіг на оголені луки. Тут усе вирубано до останнього кущика. Море було вже недалеко...

Наступного дня, коли зелені дніпровські луки почали зникати під хвилями нового моря, Миколка довідався, що дід Максим не вийшов із хати. Покликавши онуків, він наказав, щоб його поховали так, як належить ховати моряка — на дні морському. І, попрощавшись з усіма доброю усмішкою, заснув навіки...

Миколка засумував і на якийсь час навіть забув про дідусів подарунок. Та в дванадцять років смуток триває недового.

Ось Миколка знову біля моря. Хвилі біжать, мов табуни білогривих коней, і здається хлопцеві, що незабаром із морської піни вийдуть казкові велетні, задзвенять золотими щитами й латами. А може, вони й Миколку запросять у свої таємничі мандри?

Тут він згадав про чарівний бумеранг. Швидко побіг додому, дістав його з-під ліжка — і мерщій на берег.

Невже правда, що цей бумеранг — чарівний, що він поведе Миколку по морській стежці?.. Але ж дідусь ніколи його не обдурював. Те, що він обіцяв, завжди збувалося.

Миколка прошепотів: "Бумеранг, бумеранг, розкажи мені про себе!", розмахнувся на повну силу й кинув. А сам заплющив очі...

Спершу нічого особливого не сталося. Тільки почув свист — наче коршун крилами розтинав повітря. Потім у темряві замиготіла полум'яна мошва, перед очима попливли вогнисті плями. Проте Миколка дуже вірив дідусеві й терпляче вичікував.

І ось загуркотів грім, спалахнули велетенські блискавиці. Море завирувало, запінилось. І сталося справжнє чудо...

Надимаючи білі вітрила, вітер гнав до берега казковий корабель. Він плів велично, гордовито, ніби велетенський лебідь. А проте корабель не був казковий — про такий точнісінько йому часто розповідав дід Максим. На такому кораблі він розпочинав службу юнгою. Ну, звісно ж — фрегат! Бойовий фрегат російського флоту.

А коли Миколка побачив на борту напис "Отважный", він аж сторопів від подиву. Це ж дідусів корабель!.. Звідки ж він вплив, як потрапив сюди?..

Тим часом на кораблі помітили Миколку, спустили шлюпку — і хлопець незабаром опинився на палубі.

Немолодий моряк зі смолистими вусами, зодягнений в таку саму форму, яка була в діда Максима, строго звернувся до Миколки:

— Юнго Нечипорук, ти знайшов прісну воду?

Звідки вони знають Миколчине прізвище?.. Але роздумувати про це не було коли. Миколка дуже зрадив, що його назвали юнгою. Ще б пак! Хто б це з хлопців йому не позаздрив?.. А прісна вода... Так ось же вона — за бортом.

— Дядю, — відповів Миколка, — в цьому морі вся вода прісна. Воно ж із Дніпра зроблене.

Раптом Миколка почув чийсь регіт. Він оглянувся. Рудий боцман, щедро усипаний ластовинням, ухопившись обома руками за живіт, аж корчився від реготу.

— Ой-ой, рятуйте!.. Помру... Та я ж сам на Дніпрі виріс... І де це видано, щоб із річок моря робили?

Миколку цей регіт дійняв до живого. Він образився.

— Ну, чого ви регочете? Подумаєш, диво яке!.. Тепер таких морів знаєте скільки?..

Хлопець заходився лічити на пальцях, а моряки чомусь знову сміялися.

— Ет, дурносміхи! — вступився за Миколку вусатий моряк. — Хіба не бачите, що юнга хворий?.. Не інакше, як тропічна лихоманка. — Потім

звернувся до Миколки: — Максимку, зараз же йди в каюту, лягай в ліжко.

"І що за дивні люди? — думав про них хлопець. — Нечипорук — це правильно, але чому Максимко?"

— Я не Максимко, а Миколка...

— Остапе, проведи його в нашу каюту, — наказав вусатий. — Він сам себе не впізнає. А прийдемо до Австралії, треба буде хінне дерево пошукати.

Миколка ледве не затанцював від радості. То не біда, що їм я плутають. Зате дідусь не жартував. Бумеранг справді чарівний!

Фрегат "Отважный" тримав курс до берегів Австралії...

Тепер Миколка знав, що він — Максимко, син кріпака із Катеринославської губернії. Належить він капітанові "Отважного" Миронову. Це він і зробив Максимка юнгою. Матроси дуже любили свого капітана. Полюбив його і Миколка-Максимко...

Незабаром хлопець здружився з мічманом Скрябіним. Через те, що Миколка іноді розповідав то про літаки, то про космічні ракети, мічман жартома називав його Великим Провидцем.

Якось мічман сказав:

— Ось що, Провидцю. Коли нікого поблизу немає, можеш звати мене просто Володею. В мене брат такий, як ти.

Спершу Миколка соромився так називати мічмана. Та потім йому здалося, що Скрябін дуже схожий на їхнього піонервожатого, якого, до

речі, теж звати Володимиром. Ніби піонервожатий Володя переодягнувся у стародавню мічманську форму. Миколка поволі звик називати його на "ти".

Фрегат виходив за рубіж Великого Бар'єрного Рифа. Австралійський материк височів на горизонті лише своїми горами, що здалеку скидалися на смужку синіх, непрозорих хмар. На коралових островах, які тулились один до одного, рослинність була не така пишна, як на материку, але й тут усе зеленіло. Нещадне тропічне сонце стояло просто над головою, на судні обпікало навіть дерево, а до залізних предметів не можна було доторкнутись.

Коли підходили до Брісбена, Миколка став мимовільним свідком розмови поміж Скрябіним і графом Курбським — бундючним, випещеним лейтенантом, якого ненавиділи матроси.

— Хто ваші секунданти? — запитав Курбський.

— Будемо битися без секундантів, — спокійно відповів Скрябін.

"Дуель, дуель!" — сполохано закалатало Миколчине серце. Він пригадав, що саме послужило причиною дуелі. Курбський жорстоко побив матроса Терьохіна, і Володимир відважив за це графові доброго ляпаса. Тоді Миколка й гадки не мав, що ця сварка може закінчитись дуеллю.

Судно зупинилося на рейді. До берега не підійти — надто мілко. Капітан, якого Миколка називав просто Федором Івановичем, дозволив матросам зійти на берег. Шлюпка з офіцерами відійшла першою. Миколка стурбовано стежив за нею — там сиділи Скрябін і Курбський.

Коли юнга опинився на березі, було вже пізно — ні мічмана, ні графа не було й близько. Миколка бігав вулицями міста, що здавалося йому великим селом. Візники куріли пилукою, біля чинбарського заводу він

шубовснув у смердючу калюжу, і тепер уся шкіра щеміла від їдкого розчину.

Хлопець зрозумів, що шукати офіцерів у місті — марна річ. Вибіг за околицю. Перед очима розляглася хвиляста рівнина, далі височіли гори. Добре наїжджена дорога вела в негустий гай. І Миколка побіг тією дорогою...

3. Зустріч з тубільцями

Це були дивовижні дерева. Стовбури такі самі, як у високих пальм, але маківки прикрашені листям велетенської папороті. Над зеленими маківками час від часу злітали барвисті зграйки дрібних папуг, мов підкинуті вгору квіти.

Та хлопцеві було не до краси австралійських субтропіків. Не зупиняючись, він уперто долав лісову дорогу.

Несподівано Миколка почув над головою оглушливий регіт. У тому реготі було щось дике, несамовите. Хлопець сховався під кущем широколистої папороті. А регіт котився лісом і ставав дедалі гучніший.

Згадка про Володимира змусила Миколку вилізти з-під куща і рушити далі. Та коли хлопець пробіг іще з півкілометра, регіт повторився. Він знов котився згори. Миколка озирнувся, але нічого не помітив. Зненацька перед хлопцем виріс високий чоловік з рушницею в руках. У мисливських чоботах, підперезаний широким поясом, він ховав обличчя від сонця під крилатим капелюхом. Очевидно, по відзнаках та по одягу незнайомиць розпізнав у Миколці юнгу російського флоту. Пахкаючи люлькою, звернувся до хлопця ламаною російською мовою:

— О, юнга "Отважный"!.. Я імель візит Петербург.

Далі на ледве зрозумілій суміші російських та німецьких слів пояснив, що він учений, вивчає різні народності, тож хай Миколка не боїться його. Він також попередив, що далі йти не можна, бо зараз розпочнеться полювання на "чорних круків".

Незнайомий схопив Миколку за руку й повів за собою в гущавину. Розсунувши кущі, показав на галявину. Там, навколо вогнищ, сиділи тубільці. Чоловіки тримали в руках списи. Тіло кожного воїна було або вкрите від пояса до колін шкурою кенгуру, або на стегнах сплетеною із трави пов'язкою. Груді прикрашені симетричними рубцями. Тут були воїни з широкими смолистими бородами і безбороді юнаки. А що то за поясом у воїнів? Та то ж бумеранги! Такі точнісінько, як у Миколки!..

Знов почувся страшний регіт. Миколка здригнувся всім тілом. Незнайомий усміхнувся й мовчки показав на дерево, де сидів птах з великим чорно-жовтим дзьобом. Пір'я коричневе й біле. Тільки-но птах роззявляв дзьоба, як із його горлянки вихоплювався отой божевільний регіт. Незнайомий пояснив, що колоністи називають цього птаха Джек-сміхун.

Тепер Миколка вже не боявся реготу і навіть зрадів йому, гадаючи, що він приверне увагу тубільців і вони помітять під деревами тих людей з рушницями, яких він щойно помітив сам. Але тубільці, як і ті люди, що одразу стали Миколці страшними й ненависними, добре знали регіт Джека й не звертали на нього уваги. Вони мирно походжали біля вогнищ, чекаючи, доки засмажиться м'ясо кенгуру. Деякі з жінок у трав'яних торбинках тримали за плечима немовлят.

Раптом десь недалеко пролунав постріл. І одразу ж Миколка почув розпачливий вигук Курбського:

— О, прокляття!.. — А після короткої паузи: — Ваша черга, мічмане.

— Від свого пострілу я відмовляюсь, — відповів голос Володимира, і знов пролунав постріл. Очевидно, Володимир розрядив пістолет у повітря.

Тривога й радість переповнили Миколчине серце. Радість, що дуель закінчилася й Володимир живий, і тривога аа тубільців, які не знали про страшну небезпеку.

Від сусідніх кущів у тон бік, де були Володимир і Курбський, метнулося троє колоністів. Мабуть, постріл Курбського змусив колоністів раніше розпочати жахливе полювання на тубільців.

Постріли затріскотіли один за одним. Миколка бачив, як падали мідношкірі жінки, обливаючи кров'ю ще живих немовлят, як бородаті воїни власними грудьми прикривали дітей від куль.

Галявина була оточена звідусюди. Тубільці падали, як підкошені. А людина, яка щойно називала себе вченим народознавцем, спокійно підіймала рушницю, цілилась і, вдоволено посміхаючись, натискала на курок.

Тубільці помирали мужньо. Не було чути ні зойків, ні стогону. Воїни використовували кожен пень і кожен кущ. Незабаром у повітрі пролунав посвист бумерангів. Наче десятки сполоханих птахів злетіли з галявини й метнулися в різні боки. Деякі з бумерангів поверталися назад, і тоді чорні руки знов тягнулися до них, щоб метнути у ворогів, озброєних смертельними блискавицями. Деякі бумеранги влучали то в шиї, то в голови, то в груди колоністів.

Миколка розумів: як би майстерно не володіли своєю зброєю австралійці, всі вони приречені на загибель, бо сили надто нерівні. У колоністів — рушниці, у них — лише списи та бумеранги. Не тямлячи себе, він ударив головою в живіт народознавця й, обдираючи шкіру об колючі кущі, вибіг на галявину.

— Стійте! — крикнув Миколка, розмахуючи руками. — Стійте! Не смійте стріляти!

За кущами, очевидно, брутально вилаялись. Постріли вщухли. І тут Миколка побачив Володимира, який виривався із цупких рук озброєних колоністів. Збивши одного з ніг, а другого відкинувши геть, мічман кинувся до Миколки.

— Чому ти тут? Хто тобі дозволив...

Мічман не встиг договорити, як знову заляскотіли постріли. Двоє мідношкірих воїнів упали мертві.

Володимир скинув мічманку. Тримаючи однією рукою Миколку за плечі, він другою підняв мічманку на рівень грудей, ніби перед клятвою, і гучно промовив:

— Якщо ви люди, негайно припиніть це криваве безчинство! Якщо ж ви звірі...

Куля вибила мічманку з його руки. Тоді один з тубільців, ризикуючи життям, підняв мічманку, підійшов до Володимира і віддав її просто в руки.

З гиканням і свистом колоністи випустили на галявину вівчарок. Це були люті вовкодави з сильними грудьми й міцними лапами. Тубільці одразу ж оточили Володимира та Миколку тісним кільцем, намагаючись уберегти їх від собачих зубів. Перед очима Миколки замиготіли мідношкірі спина воїнів, собачі лапи й роззявлені пащі. Тубільці хапали собак за горлянку, давили руками, а собаки шматували їхні голі тіла. Трава на галявині почервоніла від крові... Володимир теж кинувся в бійку. Мундир його був пошматований, обличчя залите кров'ю. Лише кортик час від часу зблискував серед собачих спин. Миколка вихопив списа із рук забитого воїна і побіг на допомогу товаришеві. За деревами почувся

протяжний войовничий крик. Тубільні, воїни, потрясаючи списами, відповіли таким самим протяжним криком. Собаки, ніби зрозумівши небезпеку, розбіглися геть. Десятки бумерангів полетіли в колоністів: до тубільців прийшла допомога!.. Незабаром під широколистими папоротями все стихло. Тільки несамовито реготав Джек-сміхун. У тому реготі було щось веселе й зловтішне. Миколці здалося, що то був регіт переможця.

4. Люди племені Ечуки

Поруч з ношами Володимира йшов кремезний, чорнобородий австралієць з розумними темно-карими очима. Кров'яні прожилки на білках надавали його очам лютого виразу, але обличчя з широким носом, великі губи, густа шапка чорного хвилястого волосся, могутні м'язисті плечі та спокійні, плавні рухи виказували доброту, мудру чоловічу врівноваженість. У руках австралійця зблискували два дерев'яні списи, схожі на велетенські голки. За поясом, що звисав до колін і був єдиним одягом чоловіка, стирчав бумеранг. На прикрашених рубцями грудях погойдувалося намисто із перламутрових черепашок.

З того, з якою гідністю тримався цей мідношкірий австралієць і як зверталися до нього воїни, Миколка зрозумів, що це їхній вождь.

Яка страшна річ німота! А Миколка був зараз німий, бо нічого не міг сказати цим людям. Він шарпав за пояси, за руки то одного, то другого воїна і показував туди, де, на його думку, стояв фрегат "Отважный", але у відповідь чув лише одно слово:

— Ечука...

Що це означає? Нарешті один із воїнів підвів його до чорнобородого вождя і, тицяючи пальцем у рубцюваті груди велетня, повторив:

— Ечука!..

Миколка не зрозумів, було це власне ім'я чи родове, але йому стало ясно, що влада у племені належала цій кряжистій людині з добрим обличчям і сердитими очима. Хлопець, як міг, заходився пояснювати, що Володимира не слід нести в джунглі, що його давно чекають на кораблі. Це була мова жестів, але Ечука, здається, зрозумів. Його рука опустилася Миколці на голову. Так робив Миколчин тато — тракторист із Нових Лужан. Щось тепле, лоскотливе закрадалося в такі хвилини до Миколчиних грудей. Але зараз цей дотик викликав тривогу. Проте Миколка не міг покинути пораненого товариша. Він мусив іти туди, куди несли Володимира.

Тим часом Ечука підвів до Миколки юнака з темно-синіми очима. Взявши його і Миколчину руку, він уклав їх долоня в долоню. Юнак білозубо всміхався, щось швидко говорив, але з веселої скоромовки можна було зрозуміти лише одне — звати його Акачі.

Дивлячись на Ечуку та воїнів, Миколка чудувався, що на їхніх обличчях не помітно й тіні смутку. Вони ішли так спокійно, як ідуть косарі, повертаючись додому з роботи. Позаду несли забитих чоловіків, жінок, дітей. Нікого з мертвих і поранених не кинули на кривавій галявині. А трохи віддалік, зв'язані сирицею, ішли колоністи. Їх було троє. Серед них Миколка розпізнав "народознавця" у мисливських чоботях. Його капелюх красувався на голові туземця, що йшов попереду цієї трійці, міцно тримаючи в руках дебелий ремінь із шкіри кенгуру. Так погонич веде ледачих волів на налігачі.

Курбського серед них не було. Мабуть, зостався там, на галявині. Під час бійки Миколці ніколи було роздивлятись. А зараз мовби хтось кинув промінь у потайний куточок його пам'яті. Так, так, князь приєднався до колоністів. Отже, йому не допомогло й те, що Володимир відмовився од пострілу. Якщо не куля його скарала, то бумеранг...

Акачі не відходив од Миколки. Показуючи йому то на дерево, то на списа, то на сонце, що інколи з'являлося серед густого листя, — на все, що впадало в око, юнак називав їх мовою свого племені. В цій мові було

багато шелестівок. Миколка вже знав, як називаються волосся, ніс, губи. Взявши в руки два кремені, Акачі приклав до одного з них трав'яний гнотик і майже непомітним рухом викресав вогонь. Розмахуючи іскристим гнотиком перед обличчям Миколки, Акачі повторив, наголошуючи на кожному складі:

— Ша-чу-ші, ша-чу-ші, ша-чу-ші...

Цього було досить, щоб Миколка затямив: "шачуші" — це вогонь.

Опівночі прийшли до якихось куренів, що були, очевидно, стоянкою племені Ечуки. Володимира перенесли в невеликий курінь, куди воїни разом з Акачі наносили свіжої духмяної трави.

Галявину оточували несходимі ліси. Воїни одразу ж поснули, а їхні дружини й матері при світлі вогнищ білували забитих по дорозі кенгуру. За їхніми спинами у трав'яних торбинках спали немовлята. Жінки й на хвилину не звільняли себе від цієї дорогої ноші.

Володимир почав уголос марити. Миколка навпомацки розшукав панцир невеликої черепахи, куди Акачі налив води. Змочивши клаптик, одірваний від рукава власної матроски, приклав до пересохлих вуст мічмана. Потім вологою ганчіркою витер йому обличчя. Світло вогнища, закрадаючись у курінь, наливало, щоки Володимира рум'янцем. Незабаром Миколці здалося, що Володимир розплющив очі. Проте ні, не здалося, ось ворухнулися губи, і Володимир стиха запитав:

— Де ми? Капітан знає про дуель?..

— Мовчи, тобі не можна розмовляти. Федір Іванович нічого не знає.

Скрябін болісно ворухнув головою. Очі його спинилися на вогнищі і на жінках, які готували вечерю.

— Та-ак, розумію...

З іншого кутка Миколка почув шепіт пана Вольфа:

— Мальчік, я імелъ візіт Петербург. Я іст gros учоний. Меня прінімалъ русіше імператор. Я буду пісаль імператору. Он сдelaй тебя маленькій, умний паж...

Миколка не вважав за потрібне доводити "великому вченому", що його аж ніяк не приваблює ця несподівана можливість.

У той вечір почалося велике свято: Акачі вступав до кола молодих людей. До цього хлопчики старшого віку готуються по кілька років. Їм завдають глибоких ран, змушують стрибати з високих евкаліптів, кидатись із гранітних скель у піну шалених водоспадів. За тим, хто не витримує цих випробувань і гине, не жаліють навіть власні батьки: все одно з нього не було б доброго воїна. А той, хто лишається живий, дістає право носити на своєму тілі найпочесніші прикраси — бугристі рубці поперек грудей. Рубці із власної шкіри.

Такі рубці Акачі вже мав на грудях. Вони були ще свіжі, очевидно, недавно загоїлись. Миколка, провівши пальцями по рубцях Акачі, спитав:

— Дуже боліло? Правда?..

Акачі відкрив у посмішці міцні білі зуби:

— Воїнові Благородного Какаду не може бути боляче.

Миколка збагнув: какаду, яскравий червоногрудий птах, — тотем племені Ечуки.

Хлопець уже не дивувався, що розуміє мову Акачі: чари дідусевого бумеранга...

Свято триватиме чотирнадцять днів. Потім Акачі здобуде право обрати собі дружину. А коли вона народить йому сина і син також стане дорослим воїном, Акачі увійде до почесного кола старих людей.

Миколці дуже хотілося побути на цьому святі, але Володимирові стало гірше. Хлопець повернувся в курінь. Крім них, у таборі zostалися тільки жінки й діти — їм заборонялося брати участь у святі. Та ще стояв вартовий...

Усі чоловіки рушили на вершину крутого пагорба, де вже палахкотіли вогнища. Звідти долинали пісні, зойки, войовничі вигуки. Володимир заснув. Миколка хотів був вилізти з куреня, але почув голос Вольфа:

— Мальчік, завтра чорний брюх мене с'єднал. Я імелъ грос тайна. Ти должен меня спасай.

Вольф лежав у кутку, туго сповитий сирицею. Вартовий час від часу підходив до нього. Мабуть, саме заради Вольфа його приставили до куреня.

— Таємниця? — перепитав Миколка. — Яка у вас таємниця?

— Это нужен всем люди. Это есть большой наука.

Коли вартовий вийшов, Миколка розстебнув комір Вольфа, заліз рукою під сорочку. Намацавши твердий, у кілька разів згорнутий папір, він дістав його, вибрався з куреня і у світлі вогнищ здивовано розглянув малюнок, зроблений вугільним олівцем. Хитра бестія цей Вольф! І навіщо ото морочити голову? Подумаеш, який шедевр!.. Та коли Миколка повернув цей малюнок Вольфу, той залопотів дикою мішаниною із російських та німецьких слів:

— Мальчик не естъ понимай. Мальчик естъ глупий...

Вольф почав пояснювати, що це не його малюнок: він, Вольф, зробив лише точну копію з малюнка, знайденого в печері. Цій знахідці може позаздрити будь-який антрополог. Якби прославлений Джемс Кук знав, що в печерах північно-східної Австралії є такий малюнок, він би заради нього рушив у четверту експедицію. Знайдене Куком у печерах острова Танни зображення первісного туземця не можна й порівняти з оцим, австралійським. Гер Вольф переконаний, що в австралійському малюнку схована одна з найбільших таємниць людства. Хай хлопчик придивиться до очей людини, зображеної на малюнку, до рис її обличчя. Хіба ця людина хоч трохи скидається на кого-небудь із сучасних австралійських дикунів? О ні! Це тип людини, у якої розумовий розвиток давно взяв верх над розвитком плоті. Навіть серед культурних народів рідко зустрічаються люди з такими яскравими рисами високої інтелектуальності. На малюнку, що його знайшов Джемс Кук, також були помітні ці риси, але значно меншою мірою. Європейські народознавці були вражені знахідкою Кука. Та про неї швидко забули. А те, що знайшов він, гер Вольф, сколихне весь науковий світ. Хай хлопчик зверне увагу на очі. Хіба тепер можна де-небудь побачити такі великі очі? Очевидно, людина прийшла звідти, де сонця так мало, що її очі мусили значно посилювати його світло. Отже, ця людина — не корінний австралієць. Тоді хто ж вона така? Звідки сюди прийшла? Адже Австралія завжди була відрізана од інших материків. Про це свідчать її фауна і флора. І взагалі, звідки взялися в Австралії люди? Переселилися з півночі? Але ж австралійці ще й досі не знають мореплавства!.. Крім того, австралоїдний тип людини не схожий ні на які інші раси. Гер Вольф дослідив це на сотнях черепів.

Гадати, що доісторичний художник створив образ фантастичної людини, немає жодних підстав. Малюнок виконано в реалістичній манері, з великою майстерністю. Якість фарби свідчить про те, що художник знав таємниці фарб, що потім були втрачені людством. По нашаруваннях пізніших епох гер Вольф установив, що малюнок цей зроблено багато

тисяч років тому. Печера була завалена, гер Вольф розшукав її випадково...

Як же вони виникли — австралійські племена? Це таки загадка! Надзвичайно цікава загадка!..

Та Миколка не повірив Вольфу. Йому кортіло туди — на свято...

Коли він прибіг на вершину пагорба, там, на майданчику, горіло кілька вогнищ. Напівголі тіла воїнів, освітлені полум'ям, здавалися викуваними із червоної міді. Миколка спробував розшукати серед воїнів Акачі. Та це виявилось неможливим. Юнаки нічим не відрізнялися один від одного — ні пружними тілами, ні обличчями.

Скінчився танець, почалися бойові змагання. Юнаки, поділившись на два табори, розійшлися на протилежні боки широкої долини. Наступ розпочали ті, що стояли праворуч. Вони бігли, падали в траву, знов підводились, метаючи списи та бумеранги. Зброя, мабуть, була затуплена. Ніхто не звертав уваги на подряпини. Та ось воїни, які спершу оборонялися, дружно піднялися й пішли на зближення. Попереду, спритно ухиляючись від списів і бумерангів, біг стрункий прудконогий воїн. Вогнища спалахнули яскравіше, і Миколка впізнав Акачі. Так, це він очолював табір, що з войовничою відчайдушністю перейшов у наступ.

Хоч списи були не дуже гострі, але металися на повну силу... І їх стільки свистіло над головою Акачі, що Миколчине серце несамовито закалатало в грудях: він злякався за свого червоно-мідного побратима.

На вершині пагорба, в центрі широкого майданчика-каварри, Миколка побачив могутню постать Ечуки. Він стояв, схрестивши руки на грудях, і пильно стежив за кожним рухом сина. Густе, хвилясте волосся і така ж борода робили його схожим на лева; багрянисто вилискували бугристі плечі. Поруч нього так само спокійно стояли інші старі воїни.

Миколка чув і розумів їхню мову. Розумів навіть краще, ніж розповідь Вольфа.

— О відважний воїне Благородного Какаду, — звернувся один із старих воїнів до Ечуки. — Твій третій син також довів, що має право носити вісім рубців на грудях.

— Я б хотів, щоб він завоював право на десять, — дужим голосом відповів Ечука. — Якщо сини племені Благородного Какаду будуть незграбні, мов качконіс, і довірливі, мов довгоногий ему, через кілька обертів неба від нас не лишиться ані душі. Усіх нас повбивають блискавиці білих динго, а кістки догризуть їхні вівчарки. Тож нехай краще загине з десятків наших синів у таких боях, ніж станеться те, що на Холодному острові.

Миколці хотілося підійти до велетня й розпитати про Холодний острів і про те, що саме там сталося. Але він знав, що його тубільним ровесникам заборонено з'являтися на каваррі.

Незабаром військові справи скінчились, і воїни почали сходитися на святкову вечерю. Прийшов і Акачі, оточений молодими воїнами. На правому плечі в юнака кривавилася глибока рана, але обличчя було святкове й урочисте. Сміючись і жартуючи, він час від часу набирив у жменю землі і натоптував рану, тамуючи кров. Помітивши Миколку, Акачі підійшов до нього.

— О мій Білий Брате! Як добре, що ти прийшов! Вечерятимеш зі мною.

Сьогодні Акачі мав право сісти до вечері поруч зі старими воїнами. Так триватиме чотирнадцять днів. Потім він утратить це право на багато років і знов здобуде лише тоді, коли його приймуть до почесного кола старих людей. Жінкам, дітям і молодим людям забороняється їсти страви, які готують для себе старі воїни.

Акачі взяв Миколку за руку, підвів до Ечуки й посадив поруч себе. Біля вогнища було затишно і якось ніби святково. Запечене м'ясо лежало в лозяних кошиках. У таких самих кошиках, з якими тубільні жінки ходять по їстівне коріння.

— Сьогодні, сину, ти став справжній воїн, — урочисто звернувся Ечука до Акачі. — Ти мусиш увібрати в себе весь розум і хитрощі ворога. Ти мусиш знати всі його потаємні думки. Для цього Благородний Какаду звелів піднести тобі на вечерю оце...

Ечука неквапливо поліз рукою до кошика і дістав звідти... О ні! Про це навіть страшно подумати! Миколка, тіпаючись від жаху, почав відсуватися далі й далі, аж доки скотився з пагорба, де його вже ніхто не бачив, бо світло вогнищ туди не сягало. Він довго не міг заспокоїтись. Який жах, який жах!..

Незабаром хлопець помітив, що лежить на купі якогось дрантя. Намацав мисливські чоботи колоністів...

Зірвавшись з землі, Миколка чимдуж помчав до куреня, де лежав Володимир. Упавши на прив'ялу траву поруч мічмана, він ще довго тремтів і цокотів зубами. А коли до нього повернулась мова, не тямлячи себе від страху, вигукнув:

— Вони їх поїли!..

Володимир заспокійливо провів долонею по гарячих щоках Миколки. Новина його не здивувала і не вразила, начебто він до неї був давно готовий.

— Заспокойся, Провидцю, їх треба приймати такими, які вони є. І що б там не було, вони значно благородніші, ніж ті, хто на них полює. Це в них обрядове, пов'язане з вірою, що сила й розум ворога переходять у них.

— Володю, а що, коли й нас з'їдять? — тремтячим голосом прошепотів Миколка. — А я не повірив Вольфу.

— Ні, Максимку, нам це не загрожує. Тубільці ніколи не нападають перші. Мирні колоністи, які обробляють землю, їх не бояться. Тубільці лише відбиваються від нападників. А що ж вони мають робити, як ти гадаєш?..

— Але ж це жахливо!..

— Жахливо, кажеш?.. Ось послухай, що сталося в Тасманії. Цей острів деякі австралійські племена називають Холодним. Взагалі там досить тепло, але люди, що звикли до тропічної спеки, вважають його холодним. Так от, Максимку... В Тасманії винищували тубільців для того, щоб годувати собак. Так, так! Це робили наші цивілізовані європейці. Спокійнісінько розрубували, як м'ясник розрубує барана, й кидали собакам — голову, руки, ноги... Або заривали трупи під плодові дерева. Під кожний персик, під кожну яблуню — по тасманійцю. Ти ж, мабуть, знаєш, що на могилах рослинність завжди дуже буйна. Ну, от, Максимку... А ти кажеш — жорстоко. Останній тасманієць був знищений років двадцять тому. Я вже забув, як його звали... Він збожеволів від страшної самотності. Ганявся за собаками, відбирав у них кістки своїх братів, обвішував себе черепами. Колоністи напували його горілкою, потім нацьковували на нього собак. Отакі, Провидцю, були розваги! Загинув він у якомусь шинку, де розважались англійські моряки. Якийсь "дотепник" вигадав для нього веселу смерть. Поклацавши біля скроні розрядженим пістолетом, він подав його потім тасманійцеві, щоб той повторив ці вправи. Але пістолет уже виявився зарядженим... — Володимир заворушився, лягаючи на спину. Йому ще важко було розмовляти. — І от уяви собі: є Тасманове море, є великий благодатний острів Тасманія, але на ньому вже давно немає жодного тасманійця.

Біля куреня щось зашелестіло, почувися прудкі кроки. То був Акачі.

— Білий Брате, ти тут?..

Але Миколка мовчав. Він не міг подолати в собі відрази. Рука Акачі намацала в темряві його плече.

— Білий Брате!..

Миколці від того дотику стали моторошно.

— Не чіпай мене, людоїде!

— Акачі розуміє Білого Брата. — Голос юнака звучав розчулено й винувато. — Білому Братові стало недобре. Але ж то був скажений динго. Благородний Какаду засудив скаженого динго на смерть...

5. Очі доісторичної людини

Володимир одужував; інколи він виходив з куреня, сидів у затінку низькорослих жовтосмолок з дугоподібним листям. Ечука нікому не довіряв перев'язувати його рану: робив це завжди сам.

Вождь племені віддав Вольфа в повне розпорядження мічманові. Скрыбін одразу ж наказав звільнити його від сповивача із сириці.

Вони з Вольфом розмовляли по-французьки. Миколка не розумів, бо в школі вони вивчали англійську. Час від часу Володимир перекладав Миколці, про що йдеться.

— Пане Скрыбін, ви врятували мене від ганебної смерті. Я не забуду цього довіку.

— Годі про це, — відловів Володимир. — Покажіть краще ваш малюнок.

Вольф прочитав цілу лекцію про типи людських черепів та про людські очі.

— Ми вже чули про це, — сказав Скрябін, кивнувши на Миколку. — Нам би хотілося самим побачити малюнок. Не копію, а оригінал.

— Оригінал?! — гнівно вигукнув Вольф. — Це моя таємниця! Спершу я повинен його опублікувати.

Зрештою Вольф, взявши слово честі російського офіцера, що таємниця не буде розголошена, погодився показати печеру. Миколка помітив, як лиховісно спалахнули його очі.

Іти далеко Володимир поки що не міг, і Ечука наказав своїм воїнам нести його на трав'яних ношах. Володимир спершу відмовлявся, потім таки погодився.

Вольф час від часу сідав перепочити, важко сопів і крадькома озирався, ніби когось вичікуючи.

Іти довелося дуже довго. Та ось на узліссі побачили високу загорожу. Серед евкаліптів стояв міцний дерев'яний будинок з господарськими прибудовами. Що тут сталося з Вольфом! Він виявився такий прудконогий, як страус ему. Підбігши до загорожі і сховавшись за стовбуром евкаліпта, голосно крикнув по-німецьки:

— Гер Мільке! Гер Мільке! Давайте рушницю! Тут чорнопузі.

Міцна хвіртка відчинилася, і звідти виглянув високий чолов'яга з рушницею в руках. Над Миколчиною головою щось прошуміло, ніби пролетів степовий орел. У наступну хвилину хлопець побачив, як постать Вольфа захиталась, одірвалася від дерева і впала в траву. В грудях його стирчав бумеранг.

Один за одним пролунало кілька пострілів. Хтось ухопив Миколку за руку, потягнув у кущі. І лише тут хлопець упізнав свого рятівника. То був Акачі! А поруч стояв чорнобородий велетень Ечука.

Коли воїни — тепер уже на чолі з Ечукою — перенесли Володимира в безпечне місце, старий вождь звернувся до мічмана:

— Тому, хто хоч раз кинув смертельну блискавку в наших людей, ніколи не можна вірити. Це невідомо тільки нашим білим гостям.

Виявилося, що Ечука добре знає печеру, про яку розповідав Вольф. Її знав також батько Ечуки. І дід, і прадід. Вона відома людям його племені з далекої давнини.

Раніше в цю печеру ходили темними лабіринтами, тримаючи в руках смолоскипи. Тепер білі люди, озброєні блискавицями, зробили до неї інший вхід. Вони привезли велику бочку, замурували її в скелю і розбіглися хто куди. Потім сталося щось страшне. Вдарив підземний грім, угору злетіло каміння, впала висока скеля, відкривши отвір до заповітної печери.

Усе це робив той самий скажений динго, який так підступно обдурих білих гостей. О-о, старий Ечука знає його дуже давно! Не раз чорнобородий вождь разом зі своїми воїнами підкрадався до високої загорожі, за якою нещодавно хотів сховатися динго. Вони дивилися, яке криваве чаклунство твориться за стінами дерев'яної фортеці. Отой скажений динго та його помічники у великому казані виварювали голови мертвих туземців, нанизували черепи на мотузки і висушували проти сонця. А щоб добувати оті черепи, скажений динго наймав у гавані білих головорізів. Потім видавав їм за це важкі блискучі кружальця.

Так, так! Ечука давно знає його. Якби не заборона Благородного Какаду, оту дерев'яну фортецю пожерло б велике вогнище. Але Благородний Какаду каже: хто в лісі розпалює велике вогнище, той сам у

ньому згорить. Через те люди Ечуки завжди вибирають відкриті галявини і ніколи не роблять свої вогнища великими.

Гостям ні в чому не можна відмовляти. Тільки через те Ечука погодився залишити білого динго живим. Та він добре знав, що підступний динго не поведе їх до печери, а поведе до фортеці, під удари смертельних блискавиць. До печери він заходив сам, а люди з блискавицями чатували біля входу. В печері його легко можна взяти навіть голими руками. Але Благородний Какаду забороняє творити насильство над будь-якою людиною, що потрапила до печери...

Тепер підступний динго не буде у великому казані варити голови відважних воїнів. Благородний Какаду скарав його на смерть рукою Акачі, яка не знає промахів.

Ні, вони не підуть до печери через той вхід, який зробив у скелях білий динго. Той вхід — для людей, у яких серце схоже на мертвий камінь. Вони підуть дорогою, по якій ходили їхні предки.

У кам'яних лабіринтах чистим вогнем палають трав'яні смолоскипи. Вони не чадять — люди Ечуки знають такі смоли, що дають чистий, бездимний вогонь. З чадними смолоскипами сюди не можна заходити під загрозою смерті.

На плечах воїнів пливуть ноші мічмана. Попереду в сьайві смолоскипів виграють темною міддю могутні плечі чорнобородого Ечуки. Поруч нього іде сильний і пружний Акачі. Час від часу він озирається, легенько торкає Миколку за плече:

— Мерщій, мій Білий Брате! Відставати не можна. Хто не знає шляху, той назавжди лишається під землею. — Потім показує на мічмана Скрябіна. — Білий Друг скоро видужає. Так хоче Благородний Какаду.

Миколка довго не міг подолати своєї відрази і здригався від кожного дотику Акачі. Та поволі дружба відновилась.

Нарешті високі кам'яні стіни розступаються, створюючи велику підземну залу. У виступах стін іскряться загадкові кристалики. Вони посилюють світло, роблять його м'яким, ніжно-блакитним.

Ечука спиняється. Спиняються воїни, опустивши ноші на кам'яну підлогу підземелля. Скрябін, долаючи біль, зводиться на ноги. Всі стоять мовчки, побожно схиливши голови. Перед їхніми очима на рівній стіні проступає із темряви прекрасне людське обличчя.

Спершу видно великі, справді дуже великі очі. Таких очей Миколка не бачив ні разу. В них світиться гострий розум і людяність. Годинами можна вдивлятися в ті неземні очі. Здається, вони випромінюють думки — хороші, світлі...

Ніс рівний, прямий, з невеликою горбинкою. Губи м'яко окреслені, вони трохи скидаються на червоні, з синюватим відливом, губи Акачі. Невеликі вуса починаються біля ямочки під носом і губляться в кучерявій бороді. Волосся вільно спадає на плечі. Воно значно світліше, ніж обличчя, і кінчики його звиваються в легенькі спіральки. Плечі широкі — вони нагадують могутні плечі Ечуки. А на плечі сидить дзьобатий какаду...

То ось звідки походить священний тотем племені Ечуки! Чому ж цього птаха не зобразив Вольф на своїй копії?

Засвітили ще кілька смолоскипів, піднесли до малюнка. І тут Миколка помітив, що мічман хреститься й розгублено шепоче:

— Великий Ісусе, ти всюдисущий єси...

— Володимире! — вихопилось у Миколки. — Ти збожеволів! Це ж Австралія! Який тут може бути Христос?..

— Німб! — прошепотів Скрябін. — Бачиш, Максимку? Німб!..

Наблизившись до малюнка, Миколка придивився пильніше. Тепер і він побачив, що голова таємничої людини була оточена ледь помітним кільцем, схожим на ті, які прикрашають голови святих у наших церквах. Вольф чи справді не помітив німба, чи не схотів помічати. Так само, як свідомо не помітив на плечі людини дзьобатого какаду. А може, він мав на меті показати ці деталі в публікації?

Під малюнком був напис, зроблений німецькою мовою: "Рік 1860, Ганс Вольф. Змальовувати й публікувати заборонено".

...На широкій каваррі палахкотять вогнища. Акачі підкидає в них кострубаті стовбури жовтосмолки. Миколка лежить, підперши підборіддя руками. Він боїться пропустити хоч слово із розповіді Ечуки. Вдивляючись в обличчя темно-мідного вождя, Миколка помічає: воно чимось нагадує обличчя Біловолосого бога. Тільки очі менші та волосся чорне, як воронове крило. Володимир теж слухає уважно. Він уже не перепитує в Миколки, що означає те чи інше слово, — мічман почав розуміти мову племені Благородного Какаду.

А Ечука говорить, говорить. Його слова нагадують шурхіт листя на високих папоротях...

...Біловолосий бог з'явився у наших лісах тоді, коли ще не було на землі жодного воїна Благородного Какаду. Біловолосий бог прилетів з неба на великому вогненному птахові. Він був зодягнений у все біле, а на плечі в нього сидів його дух — Червоногрудий Какаду.

Біловолосий бог не захотів жити сам. Він сказав своєму духові:

— Мені потрібні відважні воїни.

Благородний Какаду, вислухавши свого володаря, полетів у ліси. Там він мостив гнізда і клав у них яйця. З тих яєць народилися перші воїни. Вони прийшли до Білоголового бога і сказали:

— Ми будемо вірно служити тобі і твоєму духові, Благородному Какаду. Дай нам зброю!..

Біловолосий бог роздав їм списи й бумеранги. Воїни ходили в ліси, полювали на птахів і звірів, шукали їстівне коріння. Біловолосий бог навчив їх добувати вогонь. Але не годиться відважному воїнові білувати кенгуру й готувати вечерю. Тоді Біловолосий бог сказав:

— Відважні воїни! Хай кожен із вас вирве в себе по волосині і віддасть моєму духові.

Кожен воїн вирвав по волосинці й віддав Благородному Какаду, який у своєму священному дзьобі відніс їх володареві. Бог поклав те волосся собі на долоню й легенько дмухнув на нього. Волосся воїнів розлетілося по наших лісах. І скрізь, де воно падало, одразу ж з'являлися молоді жінки. Кожна жінка розшукувала свого воїна і, схиливши перед ним голову, казала:

— Відважний воїне, я — твоя волосина! Я мушу тобі служити, як ти служиш Благородному Какаду, як сам він служить володареві...

Миколка й Володимир заснули вже на світанку. Але спати їм довелось недовго. Їх розбудив галас, що долинав з хащів.

— Терьохін! Не смій стріляти. Ми повинні порозумітися мирно.

Миколці здалося, що то кричав капітан "Отважного" Миронов. Повірити в це було важко, тому хлопець спершу подумав, що це йому наснилося.

Та Володимир, шарпаючи Миколку, вигукував:

— Наші!.. Максимку, наші!..

Тим часом убіг Акачі.

— Прийшли білі люди. В них є такі ж блискавиці, як у скажених динго. Але вони тримають їх за плечима....

За хвилину Федір Іванович був уже в курені. Він підняв Миколку, поцілував його, мов рідного сина.

— А де ж лейтенант Курбський?..

— Про це потім, — сказав Скрябін. Матроси радісно трясли Миколку.

— Ми вже думали, що тебе акули зжерли, — показуючи білі зуби, реготав рудий боцман. — А він, диви, як від'ївся! Мов кіт у камбузі.

Ечука виявив неабияку гостинність. Він сам запікав на вогнищі м'ясо кенгуру, сам подавав його морякам "Отважного".

Та Миколка сьогодні був сумний, як ніколи. Він знав, що незабаром — дуже швидко! — їм доведеться попрощатися назавжди. І з капітаном Мироновим, і з мідногрудим Акачі, і з Володимиром...

Ечука роздає морякам бумеранги — на згадку про воїнів Благородного Какаду. Акачі свій бумеранг подарував Миколці. Щоправда, цієї хвилини він був не Миколкою, а Максимком — юнгою

"Отважного". Отож тепер він добре знає, звідки в діда Максима взявся чарівний бумеранг. Його подарував Акачі!..

6. Чи була така планета?

(Із щоденника Оксани)

З квітня. Миколо!.. Їй-бо, я повірила у твій бумеранг. Мабуть, дід Максим був чудовий оповідач, як більшість моряків. Мені полюбився твій мідношкірий Акачі, чорнобородий Ечука і благородний Скрябін. Шкода, що чарівний бумеранг закінчив свій політ...

Коли ми поверталися з Аскольдової могили, я попросила Миколу продовжити розповідь. Він усміхнувся і сказав:

— Мій бумеранг не любить літати туди, де вже колись побував. А втім, побачимо...

Потім несподівано прочитав:

...А може, справді так воно було:

Сто тисяч літ минуло з того ранку,

Коли тебе, блакитну марсіанку,

До нас космічним вітром занесло.

Тобі услід куривсь Чумацький Шлях,

І вибухали зорі десь позаду,

І падали на Землю зорепади,

Волошками лишаючись в полях...

Я спитала:

— Чиї це вірші, Миколо?..

— Не знаю, — сказав він. — Просто запам'яталися ці рядки...

І одразу ж заговорив про інше. Він певен, що в розповідях діда Максима і Вольф, і Біловолосий бог не були вигадкою...

5 квітня. Мені здається, що цієї весни я потрапила в якийсь зачарований світ... Ходжу по місту, придивляюсь до людей і намагаюся зрозуміти, про що вони думають. Здебільшого думки їхні зайняті практичними потребами. Вони підхоплюють людину, крутять у своєму вирі — і як важко буває піднятися над цим шумовинням, над самим собою, щоб осягнути світ у всій його складності, з його минулим і майбутнім!..

Життя кидає нам стільки запитань, що ми не встигаємо їх обговорювати. От, скажімо, питання про походження людини...

На початку нашого століття в науці панував погляд, що людство з'явилося на Землі кілька десятків тисячоліть тому. Великий американський астроном Симон Ньюкомб писав: "Мабуть, уже мільйони років Земля рухається по своїй орбіті. Люди ж населяють її, треба гадати, ненабагато довше 10 000 років".

Протягом останнього півстоліття ми відсовували свою появу все далі й далі у глибину віків. Робилося це поступово: спершу на кілька десятків тисячоліть, потім на цілу сотню...

Усе пояснювалось поважними причинами: якщо людина існує дуже давно, чому ж так пізно почала виникати цивілізація? Які чинники стояли

їй на перешкоді? Скільки тисячоліть мусило тривати наше дитинство?..
Адже тут повинні існувати свої закономірності.

А нещодавно доведено, що людина була вже людиною (не мавпою!)
близько двох мільйонів років тому! І вона вже тоді володіла кам'яною
зброєю, користувалася вогнем...

О матусю моя рідна! Як про це сказати?.. Мені здається, що я жила
вічно. Так, так!.. Я прожила всі оті два мільйони років і завжди була
людиною...

Це відкриття упало, мов серед літа сніг на голову. Ні, не впало — воно
вибухнуло!.. Воно у вересні 1962 року зібрало всіх палеонтологів до Рима
— на світовий конгрес. І всі вони змушені були погодитись: людина,
знайдена доктором Льюїсом Ліком в Африці, жила один мільйон сімсот
п'ятдесят тисяч років тому! І її кам'яна зброя, і обпалені на вогнищі кістки
тварин — усе це мало такий самий вік... Палеонтологи змушували
відомих фізиків десятки разів перевіряти свої атомні хронометри. Але
кожен шматочок речовини, взятий окремо, на різних калієво-аргонних
хронометрах показував те ж саме число: 1 750 000...

Тепер ми знаємо свій вік: нам не десятки тисяч, а мільйони років! Як
же тут не повірити у Біловолосого?..

До речі, що таке обов'язковий німб навколо голови християнських
святих? Хіба це не підсвідомий виплеск людської пам'яті про "бога", який
ходив у скафандрі? Хіба наш київський костюл не нагадує ракету, що
своїми гострими верхівками націлена в зоряне небо?..

...В кімнату подзвонили. Невже повернулась мама? А я й досі не
бігала в кулінарю...

6 квітня. Розмову про німб і шолом скафандра ми закінчили з
Миколою у Софійському соборі. Оглядали напівстерті фрески

тисячолітньої давнини, наївну "діаграму" Ярослава Мудрого... Справді, його сини й доньки вишикувались на фресках, мов дві діаграми, — по обидва боки церковного залу... Від найменшого до найстаршого...

Я довго вдивлялася в контури їхніх голів і в їхні... "скафандри"! Слово честі, кожен із них — "космонавт"!.. Здається, люди в старовину ділили себе на тих, хто має право зайти в "ракету" й полетіти в зоряне небо і хто не має такого права. Звісно, право на персональний "скафандр" забирали собі ті, у чиїх руках влада. Вони й поселились у кам'яній "ракеті" — у вигляді малюнків на стінах... Мабуть, щось подібне люди спостерігали колись у житті, а через сотні поколінь зробили це своєю релігією...

Хіба мавпа знає, навіщо людям потрібні окуляри? Вона просто тягне їх на себе, бо так робить людина...

Вийшовши із собору, ми блукали по Володимирській гірці. Микола справді одержимий! Я дивилася на бруньки, що ось-ось викинуть перші листочки, а він нічого не помічав. Наштовхувався на людей, розгублено вибачався... А може, я й люблю його саме за цю прекрасну одержимість?..

Ще й досі нас вражає дивовижна непослідовність у виникненні наук. Як могло статися, що найпершою наукою земного людства виявилась найважча, найзагадковіша з усіх — астрономія? Дехто пояснює це практичними потребами. А хіба в розвитку фізики менше потреби?..

Єгипетські жерці були широко обізнані на астрономії. Так само добре знали цю науку жерці майя. Календар майя починається близько дванадцяти тисяч років тому. І хоч це може видатися неймовірним, але вчені визнають, що їхній календар був точніший від сучасного. Вони знали будову сонячної системи, вміли передбачати сонячні затемнення.

Микола звернув мою увагу на разючі факти: виявляється, єгипетський календар і календар майя починаються з того ж самого року. І це майже дванадцять тисячоліть тому!.. А піраміди в Мексіці є ніби зіпком з єгипетських пірамід!..

Є ще багато фактів, які свідчать, що і єгиптяни, і майя, незважаючи на те, що їх розмежовує океан, мали колись спільну батьківщину — Атлантиду. Їхній календар починається однією датою через те, що на нових землях (після загибелі Атлантиди) вони почали нове літочислення. Час загибелі Атлантиди, визначений Платоном, майже точно відповідає цій даті... Але Атлантида — це не космоісторична тема: тут може впоратися звичайна історія. Про Атлантиду написано тисячі книжок, зібрано безліч доказів, але й досі чомусь атланти перебувають поза межами історії. Дивно, дуже дивно!..

...Я справді перетворююсь на Миколиного секретаря. Тільки встигай записувати! Як він уміє захоплюватись і захоплювати інших! Незабаром його лекція у нашому гуртку. Він дуже хвилюється... А Вітька Чорний весь час нам заважає. Йому, мабуть, не подобається, що ми товчемося в їхній кімнаті. Так би й сказав!..

...Миколо! Розкажи мені казку. Про Ечуку, про Акачі... І хай нас удвох понесе твій чарівний бумеранг кудись далеко-далеко... В таку несходиму далечінь, яка вимірюється лише бігом сонячного променя...

18 квітня. Що це має означати?.. Сьогодні мене викликав секретар комсомольського комітету Дмитро Сидорук і запитав:

— Оксано, ти володієш стенографією?

— Трохи...

— Комітет доручає собі записати лекцію Нечипорука. І не тільки комітет... Мирон Якович просить особисто.

Мене приголомшила ця несподівана увага.

— А що сталося?..

— Поки що нічого, — відповів Дмитро. — Нам потрібна стенограма.

Миколі я про це нічого не сказала. Не хочу його хвилювати.

21 квітня. Оце справді подія!.. Прийшов сам декан. І комсомольський комітет у повному складі. А студентська братія, мабуть, прочула, що тут відбувається щось сенсаційне, бо весь гуртожиток зібрався біля двадцять четвертої кімнати. Довелось перейти у ленінський куток... У чому полягала сенсація, мені стало зрозуміло тільки сьогодні, коли я принесла Дмитрові стенограму.

Дмитро уважно проглянув її і при мені подзвонив в обком комсомолу:

— Здрастуй, Іване! Говорить Сидорук... Мені здається, що заяву Віктора Чорного можна не брати до уваги... Що?.. Був, був. І Мирон Якович був... У мене тут Оксана Наливайко. Зараз вона принесе тобі стенограму...

Он як рудоголовий нам допоміг!..

А стенограму я опрацюю і збережу — вона для мене дуже дорога.

Скорочена стенограма

Присутніх — сто вісімнадцять чоловік. Головує Євген Кривда.

Євген. Товариші! Ми вже з вами говорили, що на землі знайдено чимало слідів, які нашттовхують на думку: в далекі доісторичні часи нашу планету відвідували люди із космосу. Малюнок із Валь Камоніка,

старовинне зображення космонавта в Сахарі, японські статуетки. Це дозволяє зробити припущення, що космічні гості були схожі на нас, але не могли вільно дихати в земній атмосфері, їм потрібен був скафандр...

До відомих уже фактів слід додати Баальбекську каменоломню і загадкову терасу. Тераса будувалась із величезних кам'яних брусків, що були ретельно обтесані. Каменоломня, де вирубували ці бруски, містилася внизу. Отже, їх доводилось підіймати нагору. Ще й досі в каменоломні лишилися бруски, яких не встигли одділити від скель. Але справа в тім, товариші, що кожен із цих брусків важить... по півтори тисячі тонн! Ми ще не маємо знарядь, які б могли переносити такі велетенські вантажі. Це однаково, що перенести на Володимирську гірку сучасний дніпровський теплохід разом з пасажирами...

Або, скажімо, залізний стовп в Індії. Склад заліза досі не розгаданий. Ніхто не пам'ятає, коли цей стовп з'явився. Він не іржавіє. Вчені кажуть: то, мабуть, порошкова металургія далекої старовини. Та хіба ж це відповідь? Адже до порошкової металургії ми підходимо тільки сьогодні, коли в нас уже є космічні кораблі. Звідки взялися на землі велетенські преси, які в доісторичні часи із металевих порошоків могли виготовляти отакі споруди? І якщо ми маємо одне таке диво, то це ще не означає, що їх не могло бути значно більше... Адже ж потопи таки були!..

Виникає запитання: звідки приходили ці люди? Яку роль відіграли вони в розвитку земної цивілізації? Лекцію на цю тему підготував Микола Нечипорук. Надаю йому слово.

Микола. Дорогі товариші! Мені здається, що на це запитання відповідають нам атланти. Відповідають малюнками своїх богів — людей у скафандрах. Я вірю в інтуїцію Брюсова. Я гадаю, що малюнок у печерах Валь Камоніка також належить атлантам або їхнім найближчим нащадкам.

Дехто заперечує, що то були скафандри: це, мовляв, обрядовий одяг. Хай навіть так. Та хіба обряди виникають не із життя? Як же сталося, що обрядовий одяг доісторичних людей нагадує одяг космонавтів? Пояснити це випадковістю неможливо...

Випадково могли виникнути кілька малюнків. Але ж у фресках Анрі Лотта знайшла своє відображення ціла епоха! Вчені назвали її Епохою Круглоголових. Ця епоха охоплює кілька тисячоліть. І якщо ми гадаємо, що історичні епохи також формуються випадково, то тут, даруйте, вже пахне звичайнісінькою метафізикою...

Виникає запитання: звідки прийшли до нас ці розумні "боги"? Чи були вони тимчасовими гостями, чи, може, наша Земля протягом століть була їхньою колонією?..

Якби вони були тільки гостями, то про серйозну передачу знань земним людям не могло бути й мови. Крім того, випадкові гості не могли залишити на Землі стільки слідів, що ми й досі знаходимо їх на всіх континентах. Адже ж минули сотні тисячоліть! А коли так, то нумо вдаємось до найбільш фантастичного припущення: наша планета в дуже віддалені епохи (до численних катастроф, які винищували людство) була колонією невідомого нам розумного світу.

Таке припущення викликає безліч нових запитань. Чому космічні колоністи покинули Землю? Куди вони зникли? Звідки прилітали — із якоїсь сусідньої планети чи, може, з іншої сонячної системи?..

Якщо це не гості, а колоністи, якщо вони бували на Землі не десятками, а тисячами осіб, якщо космічні люди мали тут добре обжиті поселення — то їх, мабуть, слід вважати нашими близькими сусідами. Важко припустити, щоб зоряну дорогу в десятки світлових років могли долати тисячі людей. Це було б імовірно лише в тому разі, коли б наша атмосфера дозволяла їм вільно дихати і вони почали перекидати на

Землю частину свого населення — для постійного життя. Але ж, як відомо, колоністи змушені були жити у скафандрах...

У такому разі яка ж із планет нашої сонячної системи могла бути їхньою батьківщиною?..

Голоси. Марс!.. Венера...

Микола. Гарзд, хай буде так... Тоді чому ж ми ще й досі не можемо налагодити з ними зв'язку? Невже їм не цікаво знати, як на Землі проросли зерна розуму, котрі вони колись посіяли? Хіба є такий сівач, який відмовиться оглянути сходи на ниві, засіяній власними руками?..

Голос. Сміливе припущення! Виходить, ми — їхні нащадки? А як же бути з матеріалістичним розумінням еволюції?..

Микола. Хіба матеріалізм заперечує єдність світу? Хіба матеріальним є тільки земне життя, а сам Всесвіт — це не матерія?.. В часи Дарвіна люди не вірили, що єднання планет можливе. Це здавалося казкою... Але ж сьогодні це вже не казка!.. Чому ж ми дивимося тільки собі під ноги? Чому боїмося підняти голову до неба?.. Я не заперечую того, що життя на Землі виникло самостійно. Я тільки кажу: цілком можливо, що космічні відвідувачі дали поштовх до розвитку земного розуму.

Це не спростовує дарвінізму. Не спростовує також законів еволюції. Ми й самі призначені для того, щоб перекинути розум на іншу планету. Це своє призначення ми не ставимо під сумнів. То чому ж ми вважаємо себе надприродним винятком у життєвих процесах Всесвіту?..

Хіба Джордано Бруно був спалений не за свою віру в численність розумних світів? Хіба ми — не його нащадки? Звідки ж у нас з'явився оцей аж надто запізнілий геоцентризм?..

Але повернемося до наших космічних пращурів.

Ні, друзі, їх чекати марно! Вони ніколи більше до нас не прилетять — сівачі давним-давно загинули. Може прилетіти хтось інший. Але не вони...

Голос. Невже всі загинули?..

Микола. Так, усі... Бо загинув цілий розумний світ. Загинула планета, яка була колись нашою сусідкою. Від неї зостався тільки дрібний космічний пил та безліч малих і великих уламків...

Голос. Як же вона називалась?

Микола. Давайте запитаємо у Платона. Цей старогрецький філософ жив дві з половиною тисячі років тому. Йому поталанило залишити значно більше цікавих свідчень, ніж будь-кому іншому. Предки Платона були філософами і поетами. Вони збирали перекази про минуле і передавали своїм синам. Так до Платона дійшли розповіді про Атлантиду, які ще й досі мають виняткове значення. Є в нього також цікаві свідчення про катастрофи, які переживало людство.

Зосередимо увагу на походженні одного міфа. Очевидно, цей міф бере свій початок на Атлантиді, бо він однаково переказувався і в Греції, і в Єгипті. Предки старовинних греків, як свідчить Платон, колись воювали з атлантами і багато чого запозичили з їхньої культури.

Попередник Платона, філософ Солон, відвідав єгипетське місто Саїс. Там він розмовляв з жерцями, які зберігали у своєму храмі чимало переказів про старовину.

Ось що сказав Солонові старий жрець: "Багато катастроф пережило людство. У вас, еллінів, також передається міф, нібито колись Фаетон, син Сонця, запустив колісницю свого батька, але, не маючи сил спрямувати її по шляху, якого тримався батько, спалив усе на Землі і загинув сам, знищений блискавицями..."

Розмова між Солоном і єгипетськими жерцями відбувалась близько трьох тисячоліть тому. Але вдумайтесь, товариші, у глибинний зміст цього міфа. Син Сонця... Які ж у Сонця є діти? Сьогодні їх дев'ять. Дев'ять планет. Та ось питання: чи завжди було їх дев'ять? Чи ніколи не було десятої?.. А яка ж у батька колісниця?.. Сьогодні ми знаємо всі її властивості. Сонце живиться ядерною енергією. Мільярди років їздить на цій колісниці Сонце-батько, але ще не спалив жодної планети. Батько нею користується розумно, обережно, зігріваючи своїх дітей лагідним промінням, запліднюючи їх новим життям. Та ось його нерозумний син Фаетон вирішив і собі запустити таку ж саму колісницю. Мабуть, позаздрих батькові. Виявивши злочинну необережність, він загинув сам і спалив усе на Землі...

Зверніть увагу: не просто загинув, а був знищений блискавицями! Ця метафора дуже добре малює вибух. Ядерний вибух...

Чи міг скорботний "бог" у скафандрі з більшою образністю й точністю розказати землянам про ту страшну катастрофу, яка сталася на його рідній планеті? Він мусив розмовляти з земними людьми тією мовою, яку вони здатні були зрозуміти — мовою образів, мовою міфа...

А може, ми надто осучаснюємо цей міф, укладаючи в нього власні поняття? Може, він не має ніякого відношення до космосу? Може, це просто звичайна казка, вільний політ фантазії наших предків і через те не варто надавати цій розповіді серйозного значення? І чому ми раптом вирішили, що Фаетон — це якась планета?.. Можливо, це був легковажний герой старовини, якого міфологія зробила сином Сонця? То чому ж тоді жрець пов'язує смерть Фаетона з катастрофами, які переживало людство? Чому він посилається на цей міф як на доказ того, що катастрофи — не вигадки далеких попередників, а трагічні факти земної історії?

Ні, друзі, це не ми вигадали для Фаетона космічну біографію.

Послухайте, що далі каже Солонові старий єгипетський жрець, і зверніть увагу на те, як "сучасно" звучать його слова: "Це, звичайно, розповідається як міф, але під ним ховається та істина, що світила, які рухаються в небі, ухиляються зі свого шляху і через довгі відтинки часу винищується все живе на Землі від сильного вогню... Кожного разу, як тільки вкорениться письмо та інші засоби, необхідні людям, знов через певне число років, ніби пошесть, падає небесний потік і залишає в живих тільки неписьменних і невчених..."

Тут треба відмежувати коментарі жерця від самого міфа. Нам важко уявити, щоб десятки Фаетонів зривалися зі своїх орбіт і падали на Землю. Фаетон, який виявив злочинну легковажність, був, звичайно, один. Це була десята планета, якої зараз немає. Вона, за свідченням академіка Фесенкова, "розірвалася як бомба".

От бачите! Доісторична старовина каже: "Знищений блискавицями". А сучасна наука порівнює загибель Фаетона з вибухом бомби.

Чи є тут істотна різниця?!

Про який же "небесний потік" розповідає жрець? Що ж то була за "пошесть", яка винищувала людство? Така "пошесть" справді час від часу траплялася, бо в цьому разі йдеться про великі уламки загиблої планети...

Отже, ми здобули відповідь: планета, яка загинула, називалася Фаетон. Звичайно, вона дістала цю назву значно пізніше — на підставі міфа про легковажного сина Сонця...

А по суті вчені використали для неї стару назву — ту, що прийшла з легенд...

Голос. Хіба можна в легендах вбачати історичні факти?

Микола. Ми дуже довго не довіряли біблії, яка розповідає про світові потопи. А сьогодні геологи змушені визнати: світові потопи справді були...

Голоси:

— Де це сказано?

— Треба стежити за науковими журналами.

Микола. Так, сьогодні наука приймає світові потопи як доведені факти. Хіба це не міняє погляду на історію земного людства? Чому ж ми не хочемо заглянути в той світ, який земні народи називають допотопним? Хіба це не наша власна історія?..

Після потопів нічого, окрім легенд, не могло залишитись. Отже, не слід відкидати міфи — їх треба розумно дослідити. Так само, як ті нечисленні знахідки, про які згадував Євген...

Голос. А може, і сама планета — це тільки міф?

Микола. Ні, товариші... Така планета справді була!.. Ще Йоганн Кеплер у 1596 році...

Помітка олівцем. Чи не дуже я скорочую стенограму?.. Треба обережніше!.. На сьогодні досить — незабаром прийде Микола...

7. Те, що пам'ятав бумеранг

...І ось він летить, його надійний друг-бумеранг. Летить у якомусь іншому, незнайомому світі. Сонця тут набагато менше. Майже втричі менше, ніж на Землі. Микола обмацує себе, помічає на собі тонкий,

напівпрозорий одяг. Але одяг той дуже теплий, хоч нічого не важить і не сковує рухів. Навпаки, він начебто допомагає рухатись.

А бумеранг летить. Хлопець стежить за його польотом. Бумеранг мусить улучити в голову тварини, якої Микола ніколи не бачив на Землі. Тварина виготовлена із м'якого синтетичного матеріалу. Вона нежива, але рухається так, начебто щойно вийшла з таємничих лісів незнайомої планети. Якщо Микола не промахнувся, бумеранг проб'є пластмасовий череп, тварина зареве механічним голосом, з рани потече штучна кров...

Ні, це не справжнє полювання — це спортивні вправи молодих фаєтонців. Навколо Миколи такі ж самі юнаки, як і він. Усі вони зодягнені в легкий, напівпрозорий одяг, крізь який просвічує міцне, добре треноване тіло.

Бумеранг улучив точно. Тварина заревла і впала. Молоді фаєтонці оточили Миколу і так само, як це буває на Землі, потискують йому руку, по-дружньому штовхають у боки, сміються, жартують.

— Акачі! Ти влучив просто в око!.. Ніхто ще так не влучав.

Микола дивується: значить, він тепер Акачі. Вже не Микола і навіть не Максимко, а далекий фаєтонський предок земного, мідногрудого Акачі!..

Поволі він помічає, що мова молодих фаєтонців трохи нагадує мову племені Благородного Какаду. В ній також багато шелестівок. То ось куди привів Миколу його чарівний бумеранг! Але тут він давно перестав бути зброєю. Тут він — лише спортивне знаряддя. Так само, як тепер на Землі рапіри й списи...

Юнаки заходять у велике приміщення. Стіни випромінюють м'яке, рівне світло. Спортивні вправи скінчилися. Хлопці накидають на себе білі плащі і одразу ж стають майже невагомими. Микола розуміє — це гравітаційні плащі, які дозволяють цілком вільно пересуватися в просторі.

В руках у юнаків якісь таємничі прилади. Вони нагадують прилади космонавтів із Валь Камоніка...

Микола робить те, що роблять інші. Взявши в руки прилад, натиснув якусь кнопку. І хоч він іще не зодягнув гравітаційного плаща, але одразу ж став майже невагомим. Якась сила кинула його під стелю, він проплив над головами юнаків, а вони стежили за ним з веселим виглядом і сміялись.

— Акачі! У тебе зіпсувався шахо? Давай полагодимо!..

Виявилося, що прилад також мав гравітаційну кнопку. Микола натиснув саме на неї. Отже, можна літати й без плаща.

Юнаки летіли над світлими будовами, що здебільшого мали сферичну форму. Велетенські куполи були споруджені із напівпрозорого матеріалу. Це й зрозуміло: на Фаєтоні дуже мало сонця. Було б нерозумно відштовхувати його промені важкими непрозорими дахами.

Невелика сонячна куля, схожа на червоний м'ячик, сховалася в запоні низьких хмар. Сильний вітер шарпнув Миколу, мов пір'їну, і покотив попід сірим небом. Група юнаків у білих плащах, підсвічена знизу сьайвом сферичних будов, поволі зникала з очей. А вітер гнав Миколу все далі й далі...

Який же ти непривітний, Фаєтоне! Рідна Земля у місячну ніч буває набагато світліша, ніж ти вдень. І вітри там не такі сильні. Це, мабуть, тому, що на Землі не така густа атмосфера. Але як же він дихає в цій атмосфері? Та правда ж, він тепер не Микола, він — фаєтонець Акачі...

І чомусь руки самі знайшли потрібну кнопку на приладі. Дивне, дуже дивне відчуття! Тепер його тіло цілком вільно розтинало потоки густого вітру. Микола летів туди, куди скеровував себе думкою. Ось він почув знайомі голоси:

— Ака-а-а-чі-і!.. Ака-а-а-чі-і!..

Його розшукують юнаки-фаетонці. Вони наблизились до Миколи, освітили його обличчя. Зашелестіли на вітрі плащі.

— Акачі, з твоїм шахо щось не гаразд.

Другий фаетонець сказав:

— Але ж плащ цілком надійний. Треба лише вміло ним керувати. Бо так можна залетіти на Юпітер.[1]

Юнак вимкнув якусь кнопку на своєму приладі, і він тепер летів десь далеко позаду, а фаетонський хлопчина, ледь помітними рухами підіймаючи поли плаща, плив поряд з Миколою.

— Я рідко користуюся шахо, — сказав він, долаючи гучним голосом посвист вітру. — Здебільшого він служить мені для розмови. А ти, Чаміно?

— Я також. Але зараз дуже сильний вітер, — відповів Чаміно.

Він теж вимкнув якусь кнопку, і прилад летів збоку, точно на заданій відстані. Коли Чаміно трохи спинявся, його вірний шахо теж уповільнював політ. Відстань поміж приладом і Чаміно не збільшувалась і не зменшувалась. Так привчений кінь біжить услід за своїм господарем.

Та ось Чаміно потягнувся рукою, взяв свій шахо. Звертаючись до когось невідомого, гукнув:

— Лочо! Ти чуєш мене? Лочо! Це я, Чаміно.

У повітрі — невідомо навіть, з якого боку — пролунав мелодійний дівочий голос:

— Я слухаю тебе, Чаміно!

— Де ти зараз?..

Той самий дівочий голос відповів:

— Ми з подругою — у Палаці Мелодій. Повертаємось додому. А ти?

— Ми були в Палаці Бумерангів. Першість завоював Акачі. Він одразу влучив просто в око.

Другий фаєтонець запитав у Миколи:

— Ти давно бачив Лочу?.. Вона стала дуже гарненька, — і жартома звернувся до Чаміно: — Тільки ти, Чаміно, мовчи. Не кажи Лочі...

В грудях у Миколи розлилось несподіване тепло. Він пригадав себе хлопчиком, сином біловолосого радника — єдиного біловолосого, що мав вільний доступ у Палац Безсмертного. Ось він, малий, розрум'янений від морозу Акачі, летить над столицею безмежних володінь Безсмертного. Зараз літо, тож мороз не такий дошкульний. Генератори клімату підігрівають повітря аж до самісіньких хмар. Хлопець розмахує полами плаща, груди в нього відкриті, пальці не мерзнуть, дихати вільно й легко. Навколо нього, мов пташенята, що вперше випурхнули із гнізда, кружляють діти радників і жерців. Їм дуже весело. Вони ловлять сніжинки, згрібають їх пальцями зі своїх плащів, зліплюють у невеличкі кульки і жбурляють одне в одного.

Акачі теж кинув сніжку в якусь рухливу дівочу постать. Дівчина оглянулася і засміялася. Її обличчя обліплене вологим снігом, а чорне хвилясте волосся мокре. Разочки білих зубів, соковиті губи й очі, що нагадували дві миготливі зірки... Та головне — її сміх! Акачі ніколи не чув такого мелодійного сміху.

Вони й не помітили, як лишились удвох серед білого виру сніжинок, що падали кудись униз, але не долітали до світлих куполів міста — танули ще в повітрі і випадали дощем.

— Ти зійшов на який щабель розуму? — спитала Лоча.

— На шостий... А ти?

— Я тільки на п'ятому. До побачення!.. Мій учитель живе отут...

Вона шугнула вниз — і розтанула, мов сніжинка.

Потім Акачі зустрів її кілька разів у Храмі Безсмертного, де діти радників дурманіли від пахощів святого коріння, що кволо чаділо в золотих кадильницях. Це був не той храм, у якому жив сам Безсмертний, — туди не пускали нікого, окрім деяких радників і жерців. Це був один із величних храмів, які оточували Палац Безсмертного, через те служба в ньому правилась дуже суворо. Тут не дозволялося ні заговорити, ні ворухнутись.

Акачі здалеку дивився на Лочу і думав не про Безсмертного, а про неї. Вона майже доросла. Тепер у Лочі інші вчителі, бо вона вже пройшла вісім щаблів розуму, які належало пройти фаєтонській дівчині. Хлопець знав, що Лоча — сестра Чаміно, з яким він дружить. Може, саме через те Акачі не заходив до свого товариша, хоч той не раз його запрошував. Тепер Акачі не відмовився б од такого запрошення. Але Чаміно пам'ятав його попередні відмови і, мабуть, не хотів набридати...

Микола-Акачі так замислився, що й не помітив, як шахо вислизнув із рук і шугнув кудись за хмари. Про те, щоб його наздогнати, годі було й думати.

— Акачі! Навіщо ти відпустив шахо, не перевівши в положення "за мною"? Що з тобою діється?

Це питав другий фаетонець, ім'я якого Микола не знав. Чаміно вступився за Миколу:

— Хіба не знаєш? Єдиний Безсмертний дуже гнівається на його батька. Про це знає вся планета. Радник потрапив у велику немилість...

Незабаром вони опустилися на широку матову терасу, що цілою поверхнею світилась у них під ногами.

— Ти завтра будеш у Палаці Бумерангів? — спитав Чаміно. — Чи, може, відвідаємо Дзеркало Швидких Ніг?.. Я запрошу і Лочу.

У Миколи перехопило віддих. Він так довго чекав на зустріч з Лочею! Проте відповів спокійно, ніби йшлося про звичайну прогулянку:

— Гаразд, Чаміно...

Під ногами світилися сходи. Хлопці спускалися все нижче й нижче. Нарешті спинилися на широкій вулиці, що була освітлена знизу, з-під тротуарів. Стіни будинків із високими сферичними дахами також світилися. Світло м'яке, не дуже яскраве. Воно не стомлювало очей.

Вуличного руху в земному розумінні тут не було — ні авто, ні трамваїв, ні тролейбусів. Молоді й старі фаетонці шелестіли плащами поміж куполами будинків і прогулювались по вулицях. Вулиці були заощені добре відполірованими плитами із якогось металевого сплаву. То були генератори клімату, що випромінювали невидиме проміння, яке ніскільки не заважало людям і створювало над містом могутню кліматичну завісу. Її не могла подолати надмірна холоднеча цієї далекої від Сонця планети.

Намагаючись висловити співчуття товаришеві, Чаміно сказав:

— Єдиний Безсмертний зовсім не зважає на своїх радників. Твоєму татові дуже важко. За шість тисяч обертів розум Безсмертного

схолоднів, мов крига. Він ненавидить людей за те, що вони мають живе тіло.

Сказавши ці слова, він почав озиратися. В його великих очах — таких великих, як у Біловолосого бога, — промайнув острах.

Потиснувши Миколі руку, Чаміно стрімко злетів угору і зник поміж матовими дахами, що світилися, ніби велетенські ліхтарі. А Микола пішов додому.

Під'їзди будинків були дуже схожі між собою. Сходи зроблені із матової пластмаси. Вони на диво чисті і, як усе довкола, випромінюють світло. У стінах — глибокі ніші, а в нішах — металеві постаті людей в натуральну величину. Фаетонські скульптори визнавали лише оголену натуру. Людина прекрасна досконалістю своїх форм, ніякі прикраси їй не потрібні.

Ноги самі повели Миколу по сходах, а в свідомості з'явилася певність: ти, хлопче, йдеш саме туди, де на тебе давно чекають! Він зовсім перестав почувати себе в цьому неземному місті чужаком. Ще б пак! Адже ж він тут народився, тут ходив до школи, ріс. Тут уперше побачив Лочу...

Він був переконаний, що добре знає свого фаетонського батька. Так, Микола тепер знає майже стільки про життя на Фаетоні, як його чорноокий, білкастий друг Чаміно. Адже вони дружать з Чаміно цілих два оберти. Миколі відомо, що один оберт — це фаетонський рік. Він утричі довший від земного.

Стривай, Миколо! Адже ж Ечука теж вимірював роки обертами неба, обертами Землі навколо Сонця!..

Микола сміливо відчинив двері і зайшов до великої кімнати. А проте кімнати не було. Був простір без звичних стін і стелі, без граней, які

можна назвати кутками. Про обсяг кімнати можна догадатися по підлозі із великих дзеркальних плит, що загалом становили правильне коло. Розмір того дзеркального кола й вважався розміром приміщення.

Рівно освітлена сфера створювала враження, що ти зупинився під куполом неба. І якось дуже дивно бачити на горизонті металеву раму. Микола зрозумів, що рама — то двері до сусідньої кімнати.

На горизонті — тобто на грані дзеркальної підлоги — росли дивні квіти й невеликі дерева. Вони росли просто з підлоги й чітко віддзеркалювалися в ній, мов у чистому озері. Деревя мали фіолетовий відтінок, а квіти були пишні і по-земному барвисті: червоні, рожеві, сині. Проте вони не мали якогось одного кольору — все багатство райдуги було виплеснуте на їхні пелюстки.

У рамі дверей з'явилася людина. То був чоловік такого ж самого віку, як Миколин земний батько. По-земному йому близько п'ятдесяти. Та й справді, це ж він і є — Миколин батько! Тільки очі набагато більші — як у всіх фаєтонців. Але Микола твердо переконаний: це його рідний, добрий тато! Мабуть, годину тому він повернувся від трактора, полагодив хлівець, а тепер має право полежати з газетою.

Схаменись, Миколо! Яка тут може бути газета?.. Це ж Фаєтон, Фаєтон! Тут давно вже немає ні книг, ні газет. Замість них є шахи і стіни великих горизонтів...

Батько в білому хітоні. Волосся вільно спадає на плечі. Воно таке ж біле, як у Біловолосого бога. Ніс рівний, з горбинкою. Навіть борода така сама, як на печерному малюнку в Австралії: значно темніша від волосся, ледь кучерява. На ногах — легкі сандалії.

Микола ступив йому назустріч і сміливо промовив:

— Тату! Я чув, що в тебе неприємності. Кажуть, Єдиний Безсмертний на тебе дуже гнівається.

Батько підійшов до Миколи і так само, як завжди, коли хлопець чимось його зворушував, поклав руку йому на плече.

— Так, сину.

Вони пішли по кімнатах, що мали тепер іншу форму, ніж кімната-сад. Серед них були квадратні й прямокутні, з чіткими гранями кутів. Але Микола ніде не бачив люстр чи абажурів: світилися стіни. Меблів небагато, через те в кімнатах дуже просторо. А в стінах — ніші з скульптурами. Метал темний і світлий, схожий то на бронзу, то на платину. Але Микола добре знає, що то — сплави. Трапляється і золото, правда, не блискуче, а матове. Проте більшість скульптур виготовлено з оріхалку.

Батьків кабінет теж просторий і строгий. Великий письмовий стіл, кілька зручних крісел із матеріалу, схожого на слонову кістку. Батько сів навпроти Миколи і після тривалої паузи промовив:

— Ось що, мій дорогий Акачі. Давно я збираюсь поговорити з тобою, та все вичікував, доки ти підростеш. Тепер ти дорослий — тобі минуло шість з половиною обертів. Ти вже зійшов на одинадцятий щабель розуму. Але вчили тебе не завжди так, як мені хотілося. Наші вчені давно зробили з науки служницю Єдиного Безсмертного. Вважається, що за межами його розуму ніякого іншого розуму не існує. А це не так, сину! — Батько на хвилину замислився й спитав: — Хто тобі сказав, що Безсмертний на мене гнівається?..

— Чаміно. Ми були з ним у Палаці Бумерангів.

— І ти влучив у самісіньке око? Так? — вдоволено усміхнувся батько.

— Звідки ти знаєш?..

— Я стежив за вашими вправами. Вмикав стіну великих горизонтів... Це добре, Акачі. Тобі це вміння незабаром може знадобитись. А тепер слухай. Я розповім тобі правду про Єдиного Безсмертного.

8. Розповідь про Єдиного Безсмертного

Шість тисяч обертів тому на великому материку, який населяло близько п'ятисот мільйонів фаетонців, панувала жорстока династія Бігоші. Тисяча родин, які вірою і правдою служили Бігоші, жили в казкових розкошах, а решта фаетонців були їхні раби.

Серед правлячої верхівки траплялися розумні, освічені люди. Вони розвивали мистецтво, науку, техніку. Коли виникли великі заводи, на них почали працювати раби. Наука перекинулася і в їхнє середовище. І раби не схотіли бути рабами. Почалась війна, яка знищила династію Бігоші. Рабів у цій війні очолив молодий інженер із їхнього середовища Ташука. Розумний, освічений, Ташука знав майже все, що знали тогочасні вчені. Інженери і вчені із правлячої верхівки змушені були визнати його розумову перевагу і перейшли на бік Ташуки.

Наша планета дуже мало одержує сонячного світла й тепла. Її сковують великі морози. З кожною сотнею обертів на планеті ставало все холодніше. А колись, тисячі обертів тому, як свідчать бронзові літописи, на планеті навіть орали й сіяли. За часів Ташуки уже й на екваторі планету скувала крига. Подекуди з-під криги пробивалися тоненькі рослини. Ця убога рослинність не дозволяла розводити так багато тварин, як раніше. Тварини гинули, а людству загрожувало вимирання від голодної смерті.

Вчені разом з Ташукою синтезували білок. По всьому материку було набудовано безліч приміщень для тварин — їх будували навіть під

поверхнею планети. Набудували й заводів, де із звичайних мінералів виготовлявся поживний білковий харч для тварин.

Та людство все ще страждало від холоду. Діти росли немічні, бо їм бракувало сонця. І тоді Ташука висунув грандіозний проект: спорудити ядерні електростанції, які б утеплюли планету за допомогою генераторів клімату.

Електростанції споруджувались у надрах планети. Це гарантувало людство від зараження радіацією.

На цей час Ташука помер. Та його син, теж геніальний вчений, скликав Велику Раду вчених і запропонував зберегти мозок Ташуки. Учені відділили голову Ташуки від мертвого тулуба і кожну кровоносну судину приєднали до штучних артерій, які живили його мозок.

Мозок Ташуки жив і працював. Учені цілком щиро вважали, що то він підказував їм усе велике, мудре. То справді був геніальний мозок. З часом біля голови Ташуки з'явилася голова його сина, бо й він незабаром помер. Вони стояли на високих постаментах із матового золота. Всередині постаментів містилась апаратура, що підтримувала життя мозку. Для них збудували окремий палац.

А тим часом у надрах планети тривало спорудження водневих електростанцій. Вони були вигідні тим, що пального для них на Фаєтоні скільки завгодно. Поверхня нашої планети вкрита безмежними океанами, які подекуди промерзли до дна.

Згодом розвиток техніки дозволив сконструювати для Ташуки і його сина штучні тулуби, які підтримували життєві функції мозку. Тепер для цього користувалися не кров'ю, а штучною рідиною, що виявилася значно поживнішою для мозкових клітин. Шкіру на обличчі теж довелося замінити штучною, еластичнішою, ніж справжня. Очі, зорові нерви, органи слуху та мови тепер також були штучні. Великі хірурги провадили

ці операції разом з великими скульпторами й інженерами. Вигляд Ташуки і його сина ніби й не змінився, але в рисах облич з'явилася велич, невластива звичайним смертним людям. І голоси їм надали сильніші, ніж у людей. Їх позбавили тільки здатності сміятися: вважалося, що безсмертні сміятися не повинні...

Отже, це були люди-протези, які практично могли жити вічно.

У палаці Ташуки був окремий зал, куди не мав права заходити навіть його безсмертний син. У тому залі містився керівний пульт Великого Сонячного Кільця — так називалися дві тисячі велетенських електростанцій, які Ташука побудував протягом перших двохсот обертів.

Таким чином усі життєві ресурси планети опинилися в руках Ташуки. А він жив уже близько тисячі обертів. І лише на вісім обертів менше жив його син.

Народжувались і помирали сотні поколінь учених, інженерів та скотарів, що забезпечували суспільство їжею. Не вмирали тільки Ташука і його син, яких за великі заслуги перед людством самі ж люди зробили безсмертними. Спершу Ташуку називали: наш Великий Учитель, наш Безсмертний, наш Мудрий Отець. А через кілька сотень обертів почали називати: Всевишній Бог-Отець. Його син став Богом-Сином...

Населення планети невпинно зростало. Вже людям не вистачало тих двох тисяч електростанцій, але Ташука чомусь припинив розширення Сонячного Кільця, яке тепер називалося Кільцем Всевишнього.

Люди змушені були заселяти необжиті простори, де панували холод і вічний морок. Мільйони фаєтонців, що працювали біля тварин, бачили світло лише під час роботи. Вдома ж вони мерзли від холоду і сліпли від мороку. А їхні рідні були бліді, немічні, безкровні, бо жили у вічній темряві. Так поступово з'явилася раса біловолосих людей.

Тим часом до мозку Ташуки закралася велика заздрість. Уперше вона з'явилася на оргіях, які він час від часу влаштовував у своєму палаці для вчених, інженерів і чиновників. Навколо нього парували найсмачніші страви. Його смертні підлеглі приводили своїх вродливих дружин. Тут пили, їли, славлячи мудрість Бога-Отця. І ніхто не знав, яка нестерпна кара це для Ташуки. Адже він уже понад тисячу обертів нічого не їв і не пив. Чарівні жінки побожно схиляли перед ним коліна, але жодна з них не могла втішити його радощами, як тоді, коли він був смертною людиною. Його мозок прагнув цих радощів, та вони вже давно були недосяжні для нього.

Людей він почав вважати гріховними істотами, які надто багато уваги приділяють власній плоті. І хоч люди лишилися такими ж, якими були завжди, яким і сам він був у молодості, але кожен їхній крок уже здавався йому грішним, спрямованим проти нього. Великого, Єдиного, Безсмертного.

Тепер він нікого не запрошував на оргії до свого осяйного палацу. Зате щоранку вчені і радники, всі ті, хто живив мозок і доносив до народу його божественні повеління, змушені були з'являтися до палацу, щоб у своїх молитвах славити мудру волю Бога-Отця. Вони падали перед ним на коліна, дивились на нього не кліпаючи і шепотіли молитви, складені вченими-богословами за участю самого Ташуки. В курильницях чаділо пахуче коріння, яке вважалося дуже дорогим, бо це були останні рослини на планеті. Їх добували у невеликих проталинах на екваторі. Той, хто їх добував, рідко повертався живий. Тоді прислужники Всевишнього посилали інших.

Усю історію планети переписали так, як звелів Ташука-Безсмертний. Намагаючись догодити, історики оголосили Ташуку творцем суші і моря, неба і зірок. І сам Ташука поволі в це повірив. Звичайно, повірив, бо вже протягом кількох тисяч обертів у його руках була кнопка від життя і смерті цілої планети. Кнопка містилася в окремому залі, на керівному пульті Кільця Всевишнього. Варто лише Всевишньому простягнути руку до тієї страшної кнопки, як усі електростанції з величезними запасами

пального в якусь мільйонну долю секунди перетворили б планету на дрібні уламки і космічну порохню.

Ташука добре знав, що таке ланцюгова реакція. Він знав, що вибух однієї планети породить гігантські уламки, які, впавши на іншу планету, також спричиняться до її вибуху. Це наростатиме, мов гірська лавина. А коли вибухнуть Юпітер, Уран і Сатурн, почнеться бомбардування Сонця такими уламками, які своєю масою перевершують навіть Фаетон. Це викличе вибух Сонця, що в свою чергу призведе до вибуху найближчої зірки. Так може загинути вся галактика, де навколо тисяч зірок обертаються тисячі планет, населених розумними істотами. Ташука це добре знав, бо за його пам'яті стався вибух галактики у сузір'ї Лу. Так, так — не якоїсь там планети і навіть не окремої зірки, а цілої галактики! Фаетонці давно вже дослідили, що радіопроміння є не що інше, як породження велетенського вибуху.

Як же йому було не повірити у власну всемогутність? Його воля, його розум є центром Всесвіту! Зорі і планети обертаються лише навколо нього, бо він і тільки він є їхнім господарем...

Щовечора, підходячи до заповітної кнопки, Ташука думав:

"Нікчемні смертні істоти! Ви надто втішаєтесь плотськими радощами. Ви забуваєте, що ці радощі існують доти, поки не викличуть мого благородного гніву. Ви шепочете молитви і водночас думаєте про своїх дружин та дітей, що потопують у гріхах. Ваші діти більше люблять Дзеркала Швидких Ніг і Палаці Бумерангів, ніж мої храми. Але настане час, коли моє безмежне терпіння увірветься. І тоді я звершу над вами страшний суд!"

Хоч насправді не було ніяких страшних гріхів, а було звичайне життя з його радощами й насолодами, гіркотами і трагедіями, але прислужники численних храмів, розкиданих по всій планеті, закликали людство схаменутися, повернутись у лоно боже.

Навколо храмів створилися поселення. Жіночі — окремо, чоловічі — окремо. Все людське в цих поселеннях вважалося гріховним. Траплялися фанатики, які довічно замурували себе в стінах храмів, щоб зректися плоті і цим наблизитись до Бога-Отця.

Прислужники храмів та їхні духовні владика за велінням Єдиного почали розправу над людьми, які не хотіли визнавати їхньої влади на планеті. Тисячі людей на ракетах, що належали храмам, були переселені на Землю. Це вважалося найвищою карою, бо там панувала пекельна спека і нічим було дихати. Доводилося надягати на голову прозорі посудини, в яких штучно підтримувалась атмосфера Фаетона.

Перше таке поселення було засноване на величезному острові серед гарячого океану. Земні фаетонці назвали його Атлантида. На Атлантиді, за наказом Ташуки, були споруджені храми, в яких повітря було таке ж, як на Фаетоні.

Там постійно жили вчені-жерці, які стежили за іншими доселеннями і доповідали про них Єдиному.

На Атлантиді жерці вивели земну расу людиноподібних рабів. Ті раби були зручні тим, що могли дихати земною атмосферою і не боялися пекельної спеки, що панувала на планеті. Рабам прищеплювали думку, що кожен фаетонець для них святий, а жерці — найвищі слуги Всевишнього, виконавці його волі на Землі.

Тим часом життя на Фаетоні стало нестерпно тяжке. Ті, хто ходив біля тварин — біловолоса раса, — ховаючись від лютого холоду, переселились у надра планети і жили разом з тваринами. Лише деякі, завдяки винятковим здібностям, потрапляли у великі міста, де були світлі палаци і генератори клімату. Але більшість із них незабаром забували про своїх біловолосих братів.

І тоді Син прийшов до Всевишнього.

— Всевишній! — сказав Син, опускаючись на свої штучні коліна. — Чотири тисячі обертів тому ти обіцяв фаєтонцям побудувати десятки тисяч водневих електростанцій, а побудував лише дві тисячі. Більшість фаєтонців живе тепер так, як жили раби за часів Бігоші. Чому ти наказав припинити будівництво Сонячного Кільця?

— Підійди до мене. Сину. Не годиться Богові стояти на колінах. Ти такий самий Безсмертний, як і я.

Коли Син підступив, Всевишній дав йому поцілувати свою холодну, безтрепетну руку і, посадивши поруч, сказав:

— Кільце Всевишнього я будував для себе, а не для смертних істот, яких так багато розплодилось на планеті. Це — моя сила, яка дозволяє тримати в покорі гріховне плем'я смертних. Хіба ти ніколи не чув, як мої слуги у храмах божих погрожують грішникам прийдешнім днем страшного суду? Він станеться, цей страшний суд, як тільки смертні мокриці наважаться порушити божу волю. А для цього досить двох тисяч електростанцій у Кільці Всевишнього.

Всевишній показав Синові заповітну кнопку. Син стояв непорушно, заціпенівши від жаху. Трохи отямившись, він суворо відповів батькові:

— На планеті є лише один злочинний розум. Він схований у твоєму черепі, Отче!..

А коли наступного ранку інженери, вчені та всі, хто керував життям на планеті, зійшлись на ранкову молитву, Син вийшов туди, де стояв хор, владним помахом руки урвав величальну пісню і громовим голосом промовив:

— Люди планети! Бог-Отець задумав проти вас страшний злочин. Заберіть у нього владу від керівного пульта Великого Сонячного Кільця! Ніколи не довіряйте цю владу одній людині, яка б вона не була —

смертна чи безсмертна. Обирайте з-поміж себе найчесніших людей, поставте роботу Сонячного Кільця під контроль народу. Народ, який звівся на волю Всевишнього, втрачає власну волю і впадає в розумову летаргію. З ним можна робити що завгодно: вбивати найкращих синів, кувати їх у кайдани, позбавити права мислити, розуміти, знати. Не вірте, що за всіх вас мислить Всевишній! У нього є лише єдина втіха: безмежна влада над вашим життям і вашою смертю...

Більше Син нічого не встиг сказати: Всевишній наказав вимкнути апарат, який живив його мозок. За хвилину Син був уже мертвий. Назавжди.

І тепер на планеті тільки Всевишній, Безсмертний, який ні з ким не ділить своєї безмежної влади.

Безсмертного переслідує надмірна підозріливість. Йому здається, вчені тільки про те й думають, щоб у рідину, яка живить його мозок, підлити смертельної отрути. І він запровадив таку систему контролю, що жодна людина на планеті не може не тільки вільно говорити, а й вільно думати. Кожного, хто здається йому ненадійним, Єдиний висилає на острови смерті або ж на гарячу, задушливу Землю. Протягом десяти обертів скарано близько ста мільйонів фаєтонців.

Передсмертні слова Сина глибоко запали в душі простих людей. Їх чули всюди — і в напівтемних надрах планети, де біловолосі вирощували тварин, і на міських вулицях, і під куполами будинків, де жили мільйони інженерів та механіків, що підтримували складне господарство наших міст. Їх чула вся планета, бо ранкова служба в Храмі передавалася для всього населення.

Ось уже близько двох тисяч обертів слова Сина передаються із уст в уста. За цей час виникла й розвинулась на нашій планеті нова цивілізація, яка не визнає влади Єдиного Безсмертного. Її заснували інженери-втікачі на іншому материку, який колись вважався непридатний

для життя. Його назвали Материком Свободи. За дві тисячі обертів населення цього материка побудувало стільки електростанцій, що кожний громадянин має тепер досить тепла, світла і їжі. Там панує рівність поміж людей. Назавжди зникла раса біловолосих, яка виникла через те, що людям бракувало світла. Зараз там живуть сотні мільйонів фаєтонців. Населення материка зростає щооберту, бо там не вмирають діти, а нові втікачі все прибувають.

Велика Рада вчених приховала від Безсмертного, що закони гравітації вперше були розшифровані на Материку Свободи. Вчені так обережно наштотували Безсмертного на відкриття цих законів, що він зрештою повірив: відкриття належить йому особисто. Так само сталося і з відкриттям люмінесцентних пластмас, з яких тепер побудовані майже всі міські будинки. Це дало змогу звільнити багато електрики і хоч трохи поліпшити життя скотарів.

З виникненням нової цивілізації на Материку Свободи гнів Безсмертного втратив будь-які межі. Прислужники його культу поширюють нісенітницю про життя на цьому материку, втовкмачують людям, що саме цей материк буде причиною страшного суду, бо, мовляв, там усі без винятку погрузли в смертних гріхах. Страшний суд, мовляв, гряде як розплата за те, що люди забувають про Єдиного, намагаються позбутися його влади...

Тут Акачі-Микола, який ось уже близько двох годин слухав батька з такою увагою, що боявся ворухнути пальцем, раптом не стримався й запитав:

— Тату! Навіщо ж ми терпимо оту нікчемну людину-протез? Це ж так просто... Ну, скажімо, забули освіжити рідину... Або не встигли поміняти батареї...

Батько сумно посміхнувся.

— Тобі здається, що це просто. Ні, сину!.. Люди важко розлучаються зі своїми богами. Особливо, коли вони віками звикли дивитися знизу вгору й бачити над собою погрозливий перст Всевишнього. Нишком той перст відкинути не можна. Ті ж самі скотарі, механіки, інженери, помітивши, що він раптом зник, з фанатичним ревищем повалять сюди і розтروщать усе, що трапиться їм на дорозі. Вони кричатимуть: "Хто вбив нашого Бога?" Шукаючи боговбивців, вони вбиватимуть безневинних... Убиватимуть самі себе. Крім того, це вже тепер не просто батареї, його організм майже не відрізняється від справжнього. У нас уже давно навчилися виготовляти білкові машини...

— Ти не віриш у народ! — запально вигукнув Микола. — Невже ти гадаєш, що скотарі та механіки такі тупоголові?

— Ні, мій відважний Акачі, — замислено відповів батько. — Я вірю в народ. Але народ спершу треба об'єднати, як це сталося на Материку Свободи. А в нас... Безсмертний створив навколо себе касту прислужників, що контролюють кожну людську думку. Звідки ж узятися єдності, коли кожен окремо мовчить, мов німий?..

Раптом стіна кабінету спалахнула голубуватим сяйвом і пролунав громовий голос:

— Ти скінчив свою гріховну проповідь, боговідступнику Ечуко?..

Але на батька голос-грім не справив ніякого враження, мовби він чекав його появи з хвилини на хвилину. Навіть не змінивши пози, Ечука спокійно відповів:

— Я знаю, що ти слухав мене, Єдиний Безсмертний! Ти ні на хвилину не відриваєш свого божественного вуха од моїх грішних уст. Але я мусив розказати синові правду про тебе.

У просторі, який щойно був стіною, виникла постать людини з великою сивою бородою, з грізно піднятим пальцем. І знову пролунав голос-грім:

— Раб божий, ти забуваєш про страшний суд!..

Очі Бога-Отця були такі суворі й страшні, що Микола мимоволі опустил погляд. Та ось він відчув на плечі заспокійливо-теплу долоню Ечуки-батька.

— На тебе чекають друзі. Вони запрошують на Дзеркало Швидких Ніг. Поспішай, сину!.. За мене не турбуйся.

Сповнений тривожним передчуттям, що відгукувалось у кожній жилці, Микола вийшов на вулицю.

...Вона біжить попереду, прудка, блискавична. Кожен рух сповнений такої граціозності, що вона здається не дівчиною, а звуком, високою нотою неземної мелодії. Ковзани ніби самі прикипіли до її ніг — взуття на ногах не видно. Блакитний напівпрозорий костюм щільно облягає її на диво струнку постать, тоненьку талію, плавні овали грудей і пліч. Довге, до пояса, незаплетене волосся вільно розвівається на вітрі. Вона й сама здається його дочкою, дочкою вільного вітру...

Микола також зодягнений у напівпрозорий одяг, як у Палаці Бумерангів. Він мчить услід за Лочею, ковзани ріжуть дзеркальну кригу. Білі сніжинки — певніше, світлова ілюзія, — мерехтять в очах, а пластмасове небо світиться гарно, рожево, ніби ранкова зоря.

Мерщій, мерщій, Миколо! Лоча вже на два кола перегнала тебе. Навіть Чаміно на півкола відстав од неї. Ось вона з'явилася ззаду, шугнула повз Миколу і знов уперед, уперед...

Якась сила підштовхнула Миколу. Він наздогнав Лочу, взяв за руку. Тепер вони мчать удвох. Грає музика, підсилена резонансом рожевої сфери. Дихається вільно й легко, тіло не відчуває ні напруження, ні втоми.

Микола вперше в житті помічає, яке прекрасне може бути тіло дівчини. Не окремо обличчя, не окремо руки, а вся вона разом, усією своєю музичною плоттю, яку так ненавидить Єдиний Безсмертний. Ненавидить тому, що заздрить можливості смертних відчувати легкість і пружність власного тіла, де в кожній твоїй клітинці — свято. Свято радості і здоров'я. Свято великої краси, з якою ніщо в природі не зрівняється!

Тільки дурні можуть уявляти розумних істот з інших світів якимись потворами. Розум народжується із відчуття краси, а краса — із розуму. Розумна істота не може не бути прекрасна. Як Лоча!..

А музика закрадається в серце, охоплює лоскотними хвильками. Чаміно тихо каже:

— Акачі!.. Нам треба серйозно поговорити.

Нарешті він чує голос Лочі:

— Ми не сподівалися, що ти вийдеш із дому. Прийшли тебе провідати.
— Вона усміхається. Усміхається йому — Миколі. Ні, Акачі усміхається Оксана. Ні, Лоча!..

І все враз закружляло в його уяві, як оці знайомі і незнайомі імена. Все було справжнє і несправжнє, як пухнасті сніжинки, що так правдиво кружляють під рожевою сферою, і сідають на волосся Лочі, і тануть непомітно для ока.

Лоча спинилася. Вона все ще тримає його руку в своїй. Очі в неї великі — значно більші, ніж в Оксани. І все ж таки це Оксанині очі! Ніби два світлячки, що сяють блакитними вогниками...

9. Перше знайомство з біловолосими

Вони летять у напівмороці над промерзлою до глибини планетою. Кишенькові кліматизатори, які завбачливо прихопив Чаміно, створюють навколо них непроникну для холоду сферу, що рухається разом з ними. Без цих приладів не можна вилітати за межі дії міських генераторів клімату. Летять мовчки, бо та розмова, на яку Чаміно запросив Миколу, не може відбутися ні вдома, ні на вулиці, ні навіть під хмарами.

Найближчі до Фаетона планети — Марс і Юпітер. Орбіта Фаетона лежить поміж їхніми орбітами. Марс — це дуже маленька планета, яку не можна розгледіти неозброєним оком. Зате Юпітер... О, це справжній велетень! У час протистоянь він висить над фаетонським небом, суворий і холодний, і від його кволого зблискування нічний морок трохи рідшає.

Чаміно ввімкнув шахо і одразу ж зник з очей. Він, мабуть, зробив це навмисно, щоб залишити Лочу й Миколу вдвох.

Першою озвалась Лоча:

— Чому ти нас цураєшся, Акачі? Я не раз казала Чаміно, щоб він запросив тебе, але ти завжди відмовлявся.

— Хіба це ти казала йому? — вихопилось у Миколи. — Я цього не знав. Гадав, що він сам...

Супутники Юпітера скидалися на невеликі зірки, які з незвичайною швидкістю пересувалися по небу. Десь далеко — дуже далеко! — зблискувала гаряча планета Земля. Кажуть, там, на екваторі, така спека, що перші фаетонські каторжани запікалися живцем. Лише потім

призвичаїлись, поволі — щодня по кілька секунд — опромінюючи своє тіло на пекучому сонці.

А власне, чому Микола про це подумав? Поруч нього — Лоча. Вперше вони можуть вільно поговорити. І раптом оці несподівані думки.

Він пригадав розмову з батьком і появу на стіні горизонтів постаті Єдиного. Зустріч з Лочею на деякий час відсунула в його свідомості цю загрозливу подію. Чим вона скінчиться, як вирішиться їхня доля? Можливо, батькові також загрожує каторга? Але чому тільки батькові? Хіба Микола не так само думає про Безсмертного?..

— Акачі! — знов обізвалась Лоча. — Там, у Храмі Безсмертного, я дивилась лише на тебе... І думала тільки про тебе...

Микола спіймав її руку і мовчки потиснув у зап'ясті. Лоча зрозуміла: є думки, які не можна висловлювати вголос — Єдиний завжди слухає. Слухає навіть тоді, коли мозок його спить, — біля сотень шахо контролю сидять його прислужники...

— Лочо! Я теж про тебе думаю, завжди думаю... Я хотів це сказати давно. Але мені здавалося, що тобі це байдуже. У тебе так багато друзів!

— Відтоді, як помер наш тато, друзів стало менше... Майже немає... Нас ніби бояться. Коли я вітаюся з кимось, людина вдає, що не помітила. А тато... Він помер так несподівано...

Микола знову мовчки стиснув її руку. І водночас подумав: який же ти бовдур, що сам не прийшов до Лочі! Лише тепер він зрозумів, чому друг перестав запрошувати його до себе. Чаміно гадав, що Микола так само, як інші, боїться накликати на себе немилість. У столиці поширилися чутки, що батько Чаміно нібито помер не власною смертю, а з волі Єдиного. Це був найбільш популярний радник, якого дуже любили

скотарі й механіки. Помер він у Палаці Єдиного, поховали його з великою пошаною. Але чутки повзли від вуха до вуха...

— Лочо! Як тобі сказати, щоб ти повірила? — Він підніс її руку до своєї щоки. Рука була тепла і ледь помітно тремтіла. І залпом, ніби видихнувши повітря, яке силоміць тримав у грудях, випалив: — Лочо, я тебе кохаю!..

Як же це сталося? Чому він сказав оці слова?.. А пам'ять підказує: "Ти не помиляєшся. Ти справді її кохаєш. Давно. Ще з дитинства".

Запанувала незвичайна тиша. Важке фаєтонське повітря було сьогодні спокійне, летіли вони повільно, не поспішаючи. Ні посвисту вітру, ні шелестіння плащів. Тільки Юпітер холодним промінням мовчки обмацував їхні обличчя.

Нарешті Лоча сумовито запитала:

— Ти це сказав лише для того, щоб я не мала права звинувачувати тебе в непорядності?.. Ні, Акачі! Даремно турбуєшся. Я не думаю, що ти боягуз. Але твої слова... Краще б ти їх сказав за інших обставин...

— Я кохаю тебе, Лочо!..

Її рука не ворухнулася в його пальцях — дівчина не повірила.

— Нумо наздоганяти Чаміно. Він, мабуть, уже далеко.

Лоча звільнила руку й увімкнула шахо. Микола зробив те ж саме.

Та ось вона тихо мовила:

— Ти кажеш неправду, Акачі. Ти не можеш мене любити. І ніхто не може. Бо те, що про мене говорять у Палаці...

Микола напружує пам'ять. Що ж про неї говорять? Друзі Чаміно вважають її дуже гарненькою. Він це чув не раз. І це його ображало. Вона прекрасна, а не гарненька...

— Неправда! — якось приречено, з відчуттям тяжкої провини повторює Лоча. — Неправда, Акачі. Це знають усі. А хіба я винна? Він почав мене викликати ще тоді, коли живий був наш тато. І наша матуся. А коли вони померли...

До Миколиного серця підкотилося щось болюче, важке. Микола мовчить. Тепер він знає, про що каже Лоча. Тепер він пригадує оті балачки про доньку покійного радника.

Люди до цього ставилися по-різному. Ті, хто домагався прихильності Єдиного — а таких більшість, — ставилися до Лочі майже з побожністю. І відверто їй заздрили. І не одна мати мріяла про те, що Єдиний зрештою позбавить Лочу її високого титулу. Бо що ж незвичайного в Лочі? Хіба їхні доньки гірші?..

Усіх дивувала несподівана прихильність Єдиного до Лочі. Мозок, що був старий, мов кора планети — таким його бачила більшість фаєтонців, — здавалося, не мав ніяких інших почуттів, окрім любові до безмежної влади. Так було тисячі обертів. Єдиний зневажав смертних людей — і чоловіків, і жінок.

Сотні вродливих дівчат відвідували Храм Безсмертного, де він час від часу з'являвся, щоб слухати їхні молитви. Так було завжди. Але не збереглося у пам'яті поколінь жодного випадку, щоб око Єдиного спинилося на особі жіночої статі.

Та ось фаєтонські історики мусили відзначити в поведінці Єдиного щось незвичайне. Його погляд прикувала донька радника Шако, ще майже дитина. А потім її з матір'ю почали кликати до Палацу. Мати

зоставалася за дверима, ніхто із радників не смів турбувати Єдиного, коли він брав до себе Лочу...

Як тільки дівчинка піросла, у палаці з'явилася нова посада, котрої не було протягом тисяч обертів. Господиня Бороди Єдиного Безсмертного...

То був дуже високий титул. Вищий, ніж титул радника. Титул цей належав тільки Лочі. Коли Лоча з'являлась у палаці, радники схиляли перед нею коліна. Історики вписували у скрижалі кожне її слово... І лише за межами палацу Лоча лишалася сама собою. І дружила з тими, хто дружив з Чаміно. Та чомусь у Чаміно тепер було мало друзів...

Микола поволі входив у її внутрішній світ. Мабуть, Лоча ставилась до своєї високої посади інакше, ніж ставилися у палаці. Мабуть, Лочі здавалося, що її потай зневажають. А може, бояться тієї слави, яка супроводжувала ім'я батька?..

І все ж їй заздрили...

Чому ж Лоча гадає, що її не можна любити? Хіба прихильність Єдиного — не мрія більшості людей із їхнього оточення? І якщо за це треба зневажати, то всі вони повинні зневажати одне одного...

— От бачиш, — сумно прошепотіла дівчина. — Я так і знала. Ти мовчиш. Тепер ти не скажеш: "Я кохаю тебе, Лочо!" І не треба казати. Бо ти дуже хороший...

Вона шугнула в простір і зникла з очей. Наздогнала брата. Он вони летять поруч — дві темні цятки в сутінках безхмарного неба.

Микола летить звіддалік — аби не втратити їх з очей. Оті балачки про Лочу інколи були надто багатозначні. Але ж то від заздроців! Так він це розумів завжди. Бо що могло іще бути? Чому Лоча так болісно до цього

ставиться?.. І все ж у грудях пекло. Пекла ота невідомість, багатозначність її обов'язку, про яку шепотілись у палаці. Про це не можна мовчати! Він мусить побалакати з нею відверто...

...Вони опустилися ва якійсь крижаній рівнині. Починався скупий фаєтонський світанок.

— Тут недалеко, — сказав Чаміно. — Підемо пішки.

Крига під ногами як дзеркало — вітер позмітав сніг. Вона, власне, ніколи й не танула і сягала в глибину на сотні шу[2]. То була затока промерзлого до дна океану.

Чаміно спинився і постукав об кригу ногою. Невдовзі піднялась льда, блиснуло світло, і з крижаної глибини долинув притишений чоловічий голос:

— Це ти, Чаміно?..

— Так, Лашуре. Зі мною — сестра і мій друг Акачі.

Коли вони спустились у глибочінь, важка крижана льда знов зачинилася. Сходи були вимощені кам'яними плитами, а до крижаних стін припасовані пластмасові бильця. Ті бильця й освітлювали їм дорогу.

— Як ти гадаєш, вас не помітили? — спитав кремезний Лашуре, зодягнений у грубий одяг скотаря.

— Гадаю, що ні, — сторожко відповів Чаміно.

Сходи скінчилися, і вони помандрували рівним крижаним коридором, усе ще не наважуючись заговорити про головне. Лоча взяла Миколу за руку, а другу поклала йому на плече, бо й під ногами була вичовгана

підешвами крига. Миколі хотілося, щоб цей коридор ніколи не кінчався. Та він незабаром скінчився. Вони увійшли в тепле, добре освітлене, обжите протягом багатьох обертів приміщення. Воно вирубане в глибоких надрах планети, у мережаному брунатними прожилками крейдянику; добре обтесані стіни і стеля рівні, гладенькі. Повітря надходить через широко розгалужену систему вентиляції, що всмоктує поверхневу атмосферу.

Лашуре покликав господиню, немолоду біловолосу жінку. Вона поставила страви, виготовлені із штучної білковини. М'ясо тварин, які тут вирощувалися, споживати скотарям заборонялося. Все воно надходило нагору — у великі міста, де жили численні слуги Безсмертного та їхні родини. Дешиця перепадала механікам та інженерам, але це траплялося так рідко, що кожна родина такий день вважала святом.

Білковина була дуже поживна, і якби страви, виготовлені з неї, вживати не часто, то вони здалися б навіть смачними. По суті, це той самий харч, який підтримує існування і тварин, і скотарів. Лише винахідливість господині дозволяла створювати відносну різноманітність меню. Але найчастіше сухий порошок розчинявся в окропі, густа тягуча маса трохи присолювалась — і страва була готова до вжитку.

Цього разу господиня справді постаралась. На стіл подали не лише тягучу, мов густий кисіль, масу, але й коржики, і навіть невелику, майстерно виліплєну пірамідку, схожу на торт. Вершина пірамідки була прикрашена листям і квітами вже неіснуючих на планеті рослин, теж виліплєних руками господині.

— Тепер можна розмовляти цілком вільно, — сказав Чаміно. — Тут нас не почує Безсмертний. — І, звертаючись до Миколи, додав: — Якщо ти гадаєш, що всі біловолосі живуть так, як Лашуре, — ти помиляєшся. Він тут на особливому становищі. Лашуре — великий вчений, його остання робота... Але про це потім. Скажу тільки: коли вона буде завершена, шахо Безсмертного втратять владу над людьми. Ти, мабуть, не уявляєш, як це важливо!..

— Не люблю, коли мені приписують те, що належить не мені, — невдоволено буркнув Лашуре.

Чаміно засміявся.

— А ми теж не позбавлені самолюбства, Лашуре!.. Бач, починаємо ділити, що кому належить... Гаразд, краще розповідай, що тут у вас нового.

Лашуре підозріливо покосився на Миколу, але зміркувавши, що його друг Чаміно не стане довіряти будь-кому, почав:

— Учора карники стратили півторака скотарів за те, що вони потай забили одного молодого дагу і поділили між собою м'ясо. Кожній родині дістався шматочок, не більший від кисті руки дорослої людини. Як можна в день народження Бога-Сина не дати дітям хоч по шматочку м'яса?.. Тепер діти залишилися без батьків.

У Чаміно стиснулись кулаки. Він глянув на Лочу, потім на Миколу.

— Ви чули?!.

— Це жахливо! — вигукнула дівчина, і Микола побачив, що її очі вміють випромінювати не лише тепло. — Які вони жорстокі! За одного дагу — півторака людей.

— Безсмертний вважає, що в лабіринтах Фаетона розплодилося надто багато біловолосих, — спокійно зауважив Лашуре, який звик до найстрашніших жорстокостей карників. — Він каже, що через двісті обертів у корі планети не вистачить мінералів, щоб виготовляти білковину. Вся кора буде перероблена й перетравлена.

— Він просто ненавидить кожний живий організм, — сказав Чаміно. — Нам треба працювати, Лашуре!.. Доки не навчимося обеззброювати їхні шахи, ми не згуртуємо народ.

— Прилад, який стоїть у мене, діє бездоганно.

— Але ж потужність його поки що мізерна! — рубонув повітря стиснутим кулаком Чаміно. — Він здатний охоронити від підслухування лише одну кімнату. А нам треба розмовляти з тисячами, мільйонами...

Мабуть, Чаміно так довго мовчав, що зараз, потрапивши в кімнату, де можна вільно висловлювати свої думки, заговорив надто пристрасно, мов на мітингу. А може, й справді він уявляв перед собою тисячоголовий натовп?..

Чаміно нагадав, що протягом десятків тисяч обертів люди заливали планету кров'ю лише за те, щоб вирішити, кому над ким панувати. А коли, здається, люди повірили, що настав час довічної свободи й рівності, влада потрапила до прислужників Безсмертного...

О ні, сам Єдиний не страшний. Коли б ішлося тільки про нього, все було б значно простіше. Безсмертний страшний не сам по собі — страшна численна каста його вірних слуг, що обплутала суспільство слизькими щупальцями, проросла в суспільний організм, ніби згубна пухлина.

Отже, боротьбу слід розпочинати з того, щоб зруйнувати систему контролю над людськими помислами і вчинками.

Люди мусять досягти єдності, згуртуватися для боротьби. А для цього треба вільно обмінюватись думками. Де немає обміну думок, там немає і не може бути народної єдності; там є лише тупий фанатизм, напівтваринне розумове дрімання...

Бажання володарювати над іншими є суттєвою рисою розумних істот у час формування і визрівання розуму. Деякий час ця якість має прогресивне значення, вона є ніби каталізатором розвитку. Та згодом вона переростає у свою протилежність, і суспільство, яке своєчасно цього не помітило або ж не знайшло в собі сили подолати, відкинути цю якість, неминуче прямує до своєї загибелі. Норма життя для розумних істот у Всесвіті — цілковита рівність, повна свобода і незалежність кожного індивідуума, вільний обмін надбаннями розуму.

Трагедія Фаетона полягає в тому, що надто довго тягнувся перший період розумового розвитку, пов'язаний з обожненням талановитих натур. Фаетонці, обезсмертивши Ташуку, зробили величезну, майже непоправну помилку.

Фаетон може врятувати себе від виродження й загибелі лише в тому разі, якщо людство піде Шляхом Материка Свободи. Треба готуватися до великої боротьби, до народної війни проти касты Безсмертного. Окреме життя в цій боротьбі не має значення, бо йдеться про смерть або життя цілої планети...

Микола з таким зачудуванням дивився на Чаміно, мовби вперше його побачив. А може, й справді вперше? Раніше він знав того Чаміно, який разом з іншими юнаками безтурботно захоплювався розвагами, що для хлопців його кола становили головний зміст життя. Тепер він побачив Чаміно, якого поки що не знав ніхто, окрім Лашуре та ще, можливо, кількох десятків їхніх біловолосих прибічників. Такого Чаміно не знала навіть Лоча! Вона теж дивилася на брата з відвертим вахопленням й усміхалася доброю, гордовитою усмішкою.

— Пробачте, — винувато мовив Чаміно. — Я надміру захопився.

— Ти дуже цікаво говорив, — обізвався Лашуре. — Шкода, що так мало слухачів...

Лашуре влаштував невелику мандрівку по лабіринтах надр. Він освітлював дорогу ліхтариком і давав пояснення.

Надра Фаетона давно вже були пориті так, як десь на земних луках вологий ґрунт поритий дощовими черв'яками.

По суті, більшість населення держави Безсмертного жила не на поверхні планети, а в її надрах.

По кам'яних лабіринтах можна було обійти майже всю державу. Тут були і вузькі переходи, і широкі площі, які могли умістити десятки тисяч людей. Тут були вирубані в скелях печери, які служили людям за житло, і потужні заводи з розумними автоматами. Тут були ферми, де вирощувались дагу.

По всіх закутках серед цих безмежних лабіринтів, де жили десятки, а може, й сотні мільйонів людей (про кількість населення ніхто не знав), розкидані контрольні пункти храмів Безсмертного.

Це "перший поверх" держави. Ті, хто керував життям цього поверху, пересувалися по широких вулицях за допомогою плащів і шахо — так само, як на поверхні планети. Їм рідко доводилося зазирати туди, де людина ледве могла протиснутися. Що ж до вузьких переходів і тісних печер, то їх знали лише карники. Карників набирали з самих біловолосих, через те від них важко було сховатися.

Лашуре сказав, що недалеко ферми. Досі вони йшли в темряві і майже нікого не зустрічали, а зараз вдарило в очі світло. Коридор почав розширятись, і невдовзі вони побачили навколо себе простір, який можна було назвати площею. Над площею висіло кам'яне небо, а стіни цієї велетенської печери складались із кількох поверхів невеличких печер, що загалом скидались на щільник. Той щільник, ніби бджолами, був обліплений людьми. Вони з мавпячою швидкістю підіймались і збігали вниз по драбинах, а подекуди у гранітній стіні були вирубані сходи.

Людей було так багато — дітлахів, підлітків і старих, — що важко навіть збагнути, як вони розміщаються в отих кам'яних конурках.

Мабуть, їх рятувало тільки те, що тут не було дня і не було ночі. Коли виспався один, вкладався спати другий. Дехто з них і жив, і спав просто на площі — на голому, вологому камінні.

— Який жах! — не стрималась Лоча. — Я ніколи не бачила, щоб люди жили в такій тісноті.

На її білому обличчі з'явився рум'янець — мабуть, від хвилювання.

Микола глянув на неї — і жахнувся. Ні, то був страх не за Лочу, а за людину взагалі, за її врироду, красу гордого духу і пружного тіла. Людина буває така прекрасна, що її красою можна пишатися перед іншими світами й галактиками.

Така була його кохана Лоча — чудова квітка промерзлого наскрізь Фаетона. Зараз він нездатний породити таку квітку — він породив її близько мільярда обертів тому, коли перебував значно ближче до Сонця. Породив у грубому, недосконалому вигляді, а потім протягом сотень мільйонів обертів безперервно її шліфував. Так з'явилася Лоча... Щоб Лоча була така, яка вона є, потрібні розкішні палаци, багато світла і тепла, багато краси довкола. Краса навколишнього світу формує красу людини. А грубий, примітивний світ огрублює її до невпізнання, знищує безперервну шліфовку віків, повертає людину до первісного стану — і тоді вона скоріше скидається на матеріал, з якого зліплена, ніж власне людину...

Микола про це думав тому, що за кілька кроків від нього порівняно молода, біловолоса, зодягнена в щось грубе жінка, схилившись над канавою, по якій текли смердючі нечистоти, зосереджено бовталася в них руками. Поруч неї щось виловлював у канаві оголений до пояса худий — самі лише кістки і шкіра — біловолосий хлопчик.

— Що вони роблять? — болісно, з невимовним стражданням у голосі запитала Лоча.

— По цій канаві збігають нечистоти із наших ферм, — відповів Лашуре. — Інколи туди потрапляє білковина. Або дагу викидають із ясел, або скотарі випадково розтрушують... Білковина збивається в кульки і пливе по канавах. Оті кульки вони й виловлюють.

Чаміно мовчав. Він, мабуть, не вперше бачить ці напівтваринні лови. Він зціпив зуби, а щоки нервово пересмикувались. Юнак мовчки тамував у собі пекучий біль.

А Микола думав про Чаміно. Чи вистачить у нього сили довести до кінця ту велику справу, яку він почав?.. У Миколи не лишилось ніяких вагань — він піде услід за Чаміно! Для нього настав час великого прозріння: спершу — розповідь батька, а тепер те, що побачив на власні очі...

— Тварин годують краще, ніж людей? — жахалася Лоча.

Лашуре озирнувся. Власне, він міг би й не озиратися — слухали їх не тут, а десь далеко. Але він знав, що їх слухають. Саме цим і пояснювалась його відповідь.

— Дагу — це тварини Єдиного, їх треба дуже добре годувати, інакше м'ясо буде грубе і несмачне. А біловолосі... Навіщо їх годувати? Користі від них ніякої. Розплодилось їх більше, ніж потрібно.

Лоча спершу метнула на Лашуре гнівний погляд, потім усе зрозуміла, і на її очах виступили сльози...

Тим часом біловолосі, забачивши на площі людей "другого поверху", метнулися врозтіч. Мішкуваті сорочки, однакові на чоловіках і жінках, дозволяли бачити оголені, висушені голодом ноги. Люди, мов мавпи,

спритно дерлися по драбинах; умови життя відроджували в цих нещасних первісні інстинкти.

— Їм тут непогано, — сказав Лашуре. — Тут принаймні багато світла і можна виловлювати поживу. Є закутки, де таке життя вважається за велике щастя.

Лашуре повів їх на ферму — довге, щедро освітлене приміщення, в якому відгодовувалось близько тисячі дагу. Дагу трохи вищий від людського зросту, на чотирьох куцих ногах, що не мають суглобів — вони позросталися в суцільні кістки, бо вже тисячі обертів тварина приречена на стояння. Запліднення давним-давно провадиться штучно. Тварини стоять так тісно, що поміж ними ледве можна пролізти. Сотні людей, затиснуті масивними тулубами тварин, роблять щось дивовижне: натягають шкіру, відпускають, місять кулаками подібний до тіста тулуб тварин, потім гладять долонями випещену безволосу шкіру. Робота, мабуть, дуже тяжка, бо обличчя людей лисніють від поту.

— Це і є головна робота скотарів, — пояснив Лашуре. — Від стояння у дагу атрофувалися м'язи. Вони їм так само непотрібні, як суглоби на ногах. Порушився кровообіг... Якщо не робити масажів, тварина даватиме багато жиру, а м'яса — мало... Масажі провадяться майже безперервно. Один скотар кінчає — починає другий... Ті люди, яких ви бачили в печерах, — такі ж самі масажисти. Незабаром заступить нова зміна...

— Значить, м'язи в них підтримуються за рахунок людських? — запитав приголомшений Микола.

— Так. Відсутність руху компенсується масажем. Це дає добрі наслідки, — сказав Лашуре тоном, який свідчив про його постійну настороженість.

— Невже не можна вигадати якихось приладів для масажу? — все з тією ж наївністю обурювалась Лоча.

— Навіщо? Що ж тоді робитимуть біловолосі? — відповів запитанням Лашуре. — Вони ж мусять якось виправдати своє існування... І той харч, який видає їм Безсмертний.

До Лашуре підійшов худий, виснажений чоловік і непомітно для інших скотарів на рівні пояса швидко заворушив пальцями. Йому у відповідь так само швидко заворушив пальцями Лашуре. Микола зрозумів, що це мова, до якої вдаються тоді, коли треба повідомити щось дуже таємне. І одразу ж Лашуре, взявши за лікті Чаміно й Лочу, а Миколі кивнувши головою, повів їх на вихід.

Миколі запам'яталося обличчя скотаря. Якимись невловимими рисами воно нагадувало обличчя Ечуки-батька.

До приміщення, де жив Лашуре, повернулися без особливих пригод. Зачинивши двері, Лашуре сказав:

— Спостережники передали, що нами почали цікавитись на контрольному пункті. Мені, правда, вірять, але я не маю права зловживати цією довірою.

— Вони сюди не прийдуть з обшуком? — спитав Чаміно, який дуже боявся за винахід — адже на нього поклалися найбільші надії.

— Карників я не боюсь. Це тупі, неосвічені люди. Вони нездатні відрізнити звичайного ліхтарика від шахо. А прислужники храмів так далеко не ходять...

Микола поцікавився у Лашуре:

— Хіба шахо контролю не чують, коли розмовляти пальцями?.. Адже люди все одно мислять словами...

— Так, — погодився Лашуре. — Але груповий контроль здебільшого здійснюється за допомогою вловлювачів звуку. І тільки час від часу проміння шахо спрямовується на якийсь окремий мозок. У такому разі мову пальців не сховати. Трапляється це лише тоді, коли якась людина викликає підозру.

Пригнічена всім побаченим, Лоча мовчала. Тепер вона до кінця зрозуміла брата. А Микола дивився на неї, думаючи: "Лочо! Лочо! Ти не байдужа до людських страждань. У тебе велике, благородне серце".

Коли всі трохи перепочили, Чаміно звернувся до Миколи:

— Тепер ми поговоримо про те, заради чого сюди прибули.

Вигляд у нього був суворий, і в голосі звучала твердість.

— Хіба ми не говорили? — здивувався Микола. — Все, що ти мені показав, Чаміно... Повір мені — я готовий...

Чаміно поклав руку йому на плече.

— Знаю, Акачі. Коли б я цього не знав, я б тебе сюди не привів. Але я знаю також те, чого не знаєш ти. Тобі не можна більше виходити звідси... Лашуре влаштує тебе в безпечному місці. Ми будемо часто зустрічатися. — Потім звернувся до Лочі. — Акачі не почуватиме себе самотнім, правда?..

Для Лочі це також несподіванка. На її обличчі знов з'явився рум'янець — так було завжди, коли вона хвилювалась.

— Навіщо йому тут залишатися? — з тремтінням у голосі, яке вона не могла подолати, запитала дівчина.

— Так треба. Ми повинні зберегти Акачі. Зберегти для боротьби. А ще тому, що він — наш друг...

Чаміно розповів те, чого не знав Микола, бо Ечука-батько не хотів, щоб син був свідком розмови з Єдиним, і через те відіслав його на Дзеркало Швидких Ніг.

Коли Микола вийшов на вулицю, Єдиний сказав:

— Раб божий Ечуко! Я призначив тебе своїм радником тому, що в тобі найкраще проросло зерно розуму, яке я, твій Всевишній, кидаю в череп кожної людини. Але не в кожному черепі те зерно знаходить плідний ґрунт... Ким був твій батько? Як твій дід і прадід, він жив серед безсловесної тварі. Ти б, Ечуко, жив так само, коли б я не помітив, що в тобі зріє моє зерно. Як же ти віддячив за це Єдиному Безсмертному? Ти вкладаєш у череп своєї молодшої плоті єретичні думки. Схаменись, Ечуко! Повернись у лоно боже і поверни свого сина.

— Я завжди служив істині, Отче. Вона для мене святіша, ніж моє життя. Сьогодні істина живе не під твоєю десницею, Всевишній. Вона сьогодні там, на Материку Свободи! Я знав, що ти мене скараєш. Я готовий прийняти смерть за те, що вважаю істиною. Але прошу тебе — відпусти мого сина на Материк Свободи!..

— Ні, єретику! — прогрімів металевий голос Єдиного. — Я не дам тобі легкої смерті. Я не відпущу твого сина на материк чорних пороків, який підбурює мене вчинити страшний суд над гріховним людством. Ти разом зі своїм сином полетиш туди, де панує пекельна спека і така задуха, що ти благатимеш у мене хоч ковток рідного повітря! Я його посылатиму тобі один раз на оберт. Посилатиму рівно стільки, щоб ти не міг жити і не міг померти. І тоді я, зрештою, почую твою молитву, боговідступнику!..

Отвір у стіні, де стояв Безсмертний, раптово зник. Натомість з'явилася площина, вкрита блакитним мерехтінням. Потім і вона зникла, перетворившись на звичайну стіну.

Кілька секунд горіла яскрава пляма в центрі стіни, що, поволі звужуючись, теж незабаром зникла.

Тієї ж хвилини у кабінеті Ечуки з'явилися прислужники Єдиного, зодягнені в чорні плащі. На грудях у старшого сяяла велика шестикутна зірка. Він сказав:

— Боговідступнику Ечуко! Віддай нам свій плащ і шахо. Віднині ти втрачаєш на них право.

Вислухавши розповідь Чаміно, Микола довго мовчав, далі з мимовільною недовірою звернувся до товариша:

— Але ж ми разом були на Дзеркалі Швидких Ніг. Потім одразу полетіли сюди... Звідки ж тобі відомо про їхню розмову?

Чаміно стримано посміхнувся.

— Хіба ти забув, що я заходив додому по кишенькові кліматизатори?

— Ну, то що?..

— Цього було досить, щоб про все дізнатися. — Усмішка на смаглявому обличчі Чаміно згасла, великі білкуваті очі стали серйозні. — Моя стіна горизонтів постійно настроєна на Палац Безсмертного. Мені відоме кожне його слово. Я розшифрував таємні хвилі, якими він користується для розмов з радниками і жерцями. Моя стіна горизонтів сама фіксує кожну його розмову, я можу відтворити її коли завгодно. — Він пильно глянув на Миколу. — Це, звичайно, таємниця... Але я довірив

тобі ще більшу таємницю. Бо вірю, що ти будеш з нами. Гадаю, що я не помилився, Акачі?.. Чого ж ти мовчиш?

У душі Миколи точилася складна боротьба. Протест Ечуки-батька — це відчайдушний вчинок одинака, чия совість суворо звеліла: так далі жити не можна! Хай краще смерть, ніж таке життя. Він сам віддався в руки катів, сам себе прирік на тяжку кару. Такий протест не викличе жодної зміни в суспільстві. І скільки б не було таких протестів, усі вони кінчатимуться перемогою Безсмертного. Може, й батько Чаміно загинув саме через отакий самотній протест?..

У Чаміно значно більше твердості: якщо й гинути, то лише в боротьбі, серед гурту своїх однодумців і прибічників. Тоді навіть поразка може перетворитись на перемогу — подавлена революція не вмирає, вона згодом воскресає знову, закликаючи до зброї нових бійців...

Для Миколи ясно — він мусить бути разом з Чаміно і його другом Лашуре. Разом з Лочею, яка сьогодні вперше побачила людські страждання. Її вигуки й запитання були по-дитячому наївні, але Микола розуміє, що в глибині дівочої душі вже зародилися зрілі прагнення, і вона прийме той шлях, який обрав для себе Чаміно.

І хоч Микола розумів, що Ечука-батько надто поспішив кинути своє життя у криваві пазури прислужників Безсмертного, хоч він дуже шкодував, що батько не знайшов стежки туди, де з мудрою обачністю діяв Чаміно, але це вже не виправиш. Зостався вибір: або разом з батьком летіти на пекучу Землю, страждати від спеки й задухи, померти там, де помре батько, або сховатися в неприступних лабіринтах і згодом помститися за всі муки. Мабуть, друге рішення не було б порушенням синівського обов'язку, але для Миколи нестерпна сама думка, що його батько лишиться самотнім серед стихій чужої планети. Він кликатиме когось на допомогу, а ніхто не прийде, бо його син Акачі десь дуже далеко...

— Чого ж ти мовчиш, Акачі? — заклопотано перепитав Чаміно. Лашуре і Лоча так само стурбовано дивилися на нього.

Нарешті Микола сказав:

— Я вдячний тобі, Чаміно... Всім серцем зичу успіху вашій справі. Але я не можу покинути батька.

Чаміно спершу нахмурився, потім у його великих очах з'явилася дружня лагідність.

— Розумію, Акачі... Мабуть, я вчинив би так само.

Нарешті видалась хвилинка, коли Микола міг побалакати з Лочею вічна-віч. Мабуть, Чаміно зрозумів, що в них є така потреба. Кімната спорожніла. І Микола спитав:

— Лочо! Чому тебе так обтяжує твій обов'язок у палаці?

Лоча відвернулася, їй тяжко було витримати його погляд. Це ще більше занепокоїло Миколу. В його уяві зринали видива — негарні, принизливі. Він одганяв їх. Цього не могло бути!

Лоча дивилася собі під ноги.

— Я терплю це заради Чаміно. Я боюся, щоб з ним не сталося того, що з батьком.

— Тобі неприємно прибирати бороду Єдиного?

— Борода? О-о, ні. То не просто борода. Але я не можу цього сказати. Це — бридко. Вір мені, Акачі. Я завжди думаю про тебе. І якби ти справді міг мене покохати...

— Я кохаю тебе, Лочо! Мені байдуже, що ти робиш у Єдиного. Я кохаю тебе — і цього мені досить.

— Це правда? Ти не думаєш про мене погано?.. — Лоча припала головою до його грудей. Вона плакала. То були сльози щастя. — Ти не думай... Те, що кажуть у палаці, — неправда. То вигадки. Але є ще гірші муки. Може, я колись тобі розкажу...

Та Микола не хотів знати ні Єдиного, ні його палацу. Ось вона тріпоче пташкою на його грудях — і йому більше нічого не треба...

10. На Землю

Лоча прийшла сама. Вона прийшла тоді, коли чорні слуги храму завантажували ракету якимись ящиками, а Микола з Ечукою-батьком стояли осторонь під охороною карників.

На віях у Лочі сріблиться іній. В очах застигли сльози. Ні, вона не плаче, тільки куточки її губів злегка тремтять. Чорне волосся вона не ховає навіть від хурделиці. Плащ прикріплений до грудей ледь помітним шнурком. Вітер здіймає його, і плащ рвійно шелестить, мов стяг того життя, з яким назавжди прощається Микола. На Лочі ясно-рожевий, як і плащ, одяг. Він щільно облягає її тіло. Миколі здається, що він і не може бути інакший, особливо в космічних розлуках. Космонавт, відлітаючи до інших світів, мусить назавжди вкарбувати в пам'ять кожну рисочку найдорожчої людини.

Карники розступилися: вони все ж таки люди і розуміють, що таке космічна розлука. Кохані стають двома далекими зірками і перемовляються між собою лише промінням.

Лоча взяла його руки в свої. Руки в неї теплі, ніжні. Миколі хотілося зберегти на своїх долонях цю ніжність і це тепло.

Лоча сказала:

— Милий мій, я згодна бути твоєю дружиною. Я вже твоя дружина, Акачі!.. Твоя дружина, мій любий. Віднині і назавжди.

"Що вона каже? — пульсувало в скронях. — Навіщо вона це каже?.."

Адже в них не було тих радощів, тієї овіяної білими сніжинками симфонії пристрастей, яка веде закоханих під самісінькі хмари, перетворює їх на крилатих птахів, наповнює крижану планету кришталевим дзвоном, змушує зорі кружляти у вогнистій круговерті, кидає галактику їм під ноги, ніби звичайну стежку: це для вас, для вас — ідіть!.. Вони зустрічалися двічі: в далекому дитинстві і на Дзеркалі Швидких Ніг. Друга зустріч мала своє продовження у лабіринтах планети, але там на них насунулося стільки гіркоти, що думати й розмовляти про щось інше було б просто блюзнірством. А зустрічі у храмі... То зустрічі їхніх очей.

Та ще коротка мить у кімнаті Лашуре, коли, припадаючи головою до його грудей, Лоча виливала своє лихо.

Даремно він дав волю своїм почуттям. Даремно сказав про своє кохання. Та хіба це її до чогось зобов'язує?

Вона — вільна. Цілком вільна!..

Лочо!.. Ти не повинна йому цього казати. Кожен молодий фаєтонець вважатиме за велике щастя назвати тебе своєю дружиною. Тобі заздрять у палаці. Перед тобою схиляють коліна радники. В тебе попереду ціле життя, і воно мусить — обов'язково мусить! — бути щасливе.

— Ні, Лочо, — каже Микола. — Ти не можеш бути моєю дружиною.

— Мовчи! — відповідає Лоча. — Не будь такий жорстокий. Дай мені право дивитись у небо, шукати крихітну кульку, освітлену сонцем, і думати: він там — мій чоловік... Хіба ти не можеш дати мені такого права?..

Микола підняв руку над головою дівчини. Рука на якусь мить повисла в повітрі, наче він хотів її відсмикнути, а потім нерішуче опустилася на чорне волосся. Дівчина принишкла: для неї це найдорожча мить.

— Я кохаю тебе, Лочо! Це правда... Нічого б я так не бажав, як бути завжди з тобою. Але ми повинні мислити тверезо...

Вона струснула головою, волосся вислизнуло з-під його долоні, обличчя її наблизилось до його обличчя, очі дивилися просто в очі, а губи шукали губів.

— Не хочу тверезості, — прошепотіла вона. — Я хочу бути тільки сама собою...

Її гарячі уста відшукали його обвітрені — і їм здалося в цю мить, що на планеті розтала вічна крига, зашуміли блакитні ліси, забуяли трави. Ідуть вони серед фіолетового шумовиння трав, серед барвистого погойдування квітів, серед пташиних і комашиних мелодій, як давно-давно — багато мільйонів обертів тому — ходили їхні далекі предки. Ще немає Землі — вона кипить десь близько від Сонця, — немає ані Безсмертного, ані каторги, ані розлуки. Їм не треба ні генераторів клімату, ні даху над головою, ні одягу. Потрібні тільки оці трави, що будуть їхньою домівкою і шлюбною постелею. На них дивитимуться зорі, полум'яно кипітимуть від заздрощів. Їм ще кипіти й кипіти — сотні мільярдів обертів, — доки з того кипіння народиться чудо, подвійне чудо: чоловік і жінка! Потім потягнеться час, нашаровуючись у Всесвіті і в людині, стане багатший і тонший людський мозок, відгрануються риси обличчя, розум усе далі й далі сягатиме у Всесвіт, але людина в своїй суті лишиться майже така, як оті двоє у фіолетових травах. Ті ж самі бажання

і пристрасті: щоб народилися діти, щоб вирости міцні й хоробрі, щоб понесли у далеч Всесвіту й часу кров батьків і їхній досвід... Щоб жили навіть тоді, коли планета перестане бути придатна для життя — як тепер Фаетон...

— Пора!.. — Чорний слуга нетерпляче махнув рукою. Ечука-батько, відвернувшись від Лочі й Миколи, що застигли в прощальному поцілунку, нишком витирав скупі сльози. Він карався тим, що заподіяв непоправне лихо не тільки собі, а й синові, і цій милій самовідданій дівчині, яка справді могла бути його дружиною. Він, Ечука-батько, теж колись пережив велике кохання, яке подарувало йому Акачі. Але дружина померла через оберт після народження сина. Акачі не пам'ятав матері. Він, Ечука-батько, зважившись на відчайдушний вчинок, наївно гадав, що Безсмертний покарає тільки його, як він це вчинив колись із батьком Чаміно. Але Єдиний Безсмертний виявився жорстокіший, ніж можна було сподіватись. І все ж десь, потай від самого себе, Ечука плекав надію, що з сина буде йому добрий поплічник.

Правду кажучи, Ечука не дуже злякався вироку: він давав йому змогу здійснити давній задум. Попереду тисячі перешкод, бо каторга є каторга, але Ечука вірив, що обставини підкажуть, як їх подолати. Крім того, він розраховував на космонавта Рагуші, якого добре знав.

— Пора, раби божі! — знову невдоволено буркнув чорний слуга. Микола відірвав губи від гарячого обличчя Лочі.

— І все ж не треба, Лочо, — намагаючись загнати глибше в груди пекучий клубок, що підкотився йому до горла, сказав хлопець. — Ще буде в тебе чоловік... Справжній, а не уявний... Ти народиш йому гарних дітей...

Та, глянувши на Лочу, він не повірив своїм очам: Лоча сміялася!.. І як це не дивно, то був радісний, навіть безтурботний сміх. Ніби їх чекала не довічна розлука, а весела шлюбна подорож.

— Акачі! — голосом, у якому бриніло справжнє щастя, вигукнула дівчина. — Треба, треба!.. Тепер я бачу, що треба!.. Я повірила, що ти кохаєш мене... Я лечу з тобою на Землю!.. Гей, ви! — гукнула вона до карників та прислужників храму. — Я лечу разом з моїм чоловіком. Передайте моєму братові Чаміно, що я полетіла на Землю!.. Так, на Землю... І скажіть Єдиному — нехай хтось інший прибирає його бороду!..

Людина в чорному плащі неквапно підійшла до неї і суворо промовила:

— На те не було волі божої.

— Є моя воля! — твердо сказала Лоча. — Хіба цього не досить?

Її слова здалися чорним слугам страшним богохульством. Дівчину оточили карники, скрутили їй руки і понесли геть від ракети. Микола метнувся услід за коханою, але не встиг ступити й кількох кроків, як руки його виявилися теж скрученими, а неслухняне тіло попливло кудись угору — в темні отвори численних відсіків корабля. Він так пручався, що вдарився головою об металеву стінку і знепритомнів. А може, карники зробили це самі, цілком свідомо, щоб швидше позбутися клопоту...

Як тільки ракета лягла на курс і ніщо в ній уже не плавало, не висіло в повітрі, командир корабля, широкогрудий космічний вовк, що кремезною постаттю нагадував трикутник, поставлений на вістря, підійшов до Ечуки, лагідно поплескав його по спині і сказав:

— Плюнь, голубе! Скрізь жити можна. Скажи спасибі, що Безсмертний не відправив тебе до предків.

Ечука добре знав космічного візника. Його спосіб висловлюватись, такий незвичний для фаєтонців, уже не дивував Ечуку. Та й самого Рагуші навряд чи можна назвати фаєтонцем. Здавалося, він увесь — від вух до підощв — зліплений з іншого ґрунту, цілком земного. Мабуть, хоч

раз побувавши на цій загадковій планеті, важко потім зчистити з ніг її липку, родючу глину!..

Командир сів у крісло, смачно потягнувся, як після довгого сну, поклав ногу на ногу і почав просторікувати, не турбуючись тим, слухає його хто-небудь чи не слухає.

— Наш бог-утильсировина проіржавів до останнього гвинтика. Тільки йолопи цього не розуміють. Дивна психіка у довгоногих істот. Відкопай черв'яка і скажи, що це творець Всесвіту — повірять! Клянусь печінкою, повірять!.. Падатимуть перед ним на коліна, цілуватимуть слід, де він колись проповз. Тільки й відпочинеш у космосі!.. Шахо психіки тут не діють. А на Атлантиді жерці ними також користуються. Там теж від них не сховаєшся...

Микола вже отямився. В очах усе ще гойдалося дороге обличчя коханої, її рожева постать, що пливла над головами карників, а в груди щось гупало — важко, одноманітно. Та він мусив починати нове життя. Мусив, чого б це не коштувало...

— Куди ми летимо? — спитав Микола. — До Атлантиди?..

Рагуші зареготав.

— Нарешті!.. Ну, що, гуде в голові?.. З ними жартувати не можна, вони цього не люблять... До Атлантиди?.. Е-е, ні, юначе!.. Утиль-бог давно вже не посилає грішників на Атлантиду. Фаетонці як раби на Землі не годяться: втрачають працездатність. Фаетонці там здатні бути або ж богами, або каторжанами. Богів посилають на Атлантиду. Каторжан розкидають по всій планеті. Це у Єдиного називається — карати самотністю. І треба сказати — дуже тяжка кара!..

Він натиснув кнопку на стіні каюти. Відкрилася велика карта, що злегка світилася. То була карта Землі...

Рагуші обвів пальцем великий острів серед синіх просторів океану. Ні, не острів — цілий материк...

— Велика Атлантида! — з якоюсь несподіваною побожністю в голосі промовив Рагуші. — Фаетонська держава на чужій планеті. Зрештою, наплювати мені на утиль-бога! Безсмертний має до неї таке ж відношення, як, скажімо, до Сіріуса. Атлантида — це розплідник людського розуму, мати нової цивілізації. Ось у чому річ!..

— Розкажіть про неї, — попросив Микола, хоч сам у цей час думав про Лочу. Де вона тепер?..

Рагуші глянув на атомний годинник, що показував абсолютний космічний час.

— Коротко можна. Але спершу відповім, куди я вас везу. Ось дивіться...

Ечука-батько, теж поволі отямившись, підвівся з крісла, підійшов до карти.

— Ось ваш рай, — показав Рагуші на великий материк, що містився на південній півкулі Землі. — Ви будете тут першими людьми. Розумієте?.. Першими!.. Скажу одразу, місія не з приємних. Але я подбаю, щоб вам було не дуже зле...

— Що ти маєш на увазі, Рагуші? — спитав батько, який сам хотів звернутися до Рагуші по допомогу.

— Пізніше дізнаєшся, Ечуко, — загадково всміхаючись, відповів Рагуші. — А зараз слухайте про Атлантиду. Мені часто доводиться там бувати. Жерці мене вважають вірним слугою божим, їм навіть не спадає на думку скерувати на мій мозок свої диявольські шахи. Я п'ю з ними хмільний напій, що виготовляється з рослин, яких на Фаетоні не знають.

Довга, покручена лоза, лапате листя. Плоди скупчені у великих гронах. Вони напівпрозорі, обтягнуті ніжною шкіркою. Коли розірвеш шкірку — бризкає солодкий сік. Із того соку жерці виготовляють для себе дуже смачний напій. Тільки вип'єш — одразу ж стає так весело, що хочеться сміятись і співати...

Миколина свідомість усе ще не розкривалася назустріч новому, незнайомому світові, про який оповідав Рагуші...

Лочо! Мила, хороша Лочо... Що вони з тобою зробили? Вони, звичайно, мусять тебе відпустити, бо ніякого злочину ти не вчинила. А може, це й краще, що карники не дозволили тобі зайти в ракету, яка відлітала на страшну, задушливу Землю? Ну, звісно ж, це краще!.. Чому ти мусиш бути каторжанкою?..

Ця думка трохи заспокоїла Миколу, і він поволі почав дослухатися до того, про що оповідав Рагуші...

...П'ятсот обертів тому — тобто півтори тисячі земних — один фаєтонський вчений попросив космонавтів привезти йому з Землі кілька людиноподібних мавп. Вони були йому потрібні для дослідів, на які дав згоду сам Безсмертний. Мавп розмістили у спеціальному приміщенні, де були створені такі ж самі умови, як на Землі. Вони почували себе чудово. Селекційні дослідження робилися в лабораторіях, у спеціально виготовленій апаратурі. Плід розвивався в штучному середовищі, без участі мавпи-матері. Діти вийшли частково схожі на мавпу, частково на людину. Деякі з них потребували для своїх легенів того повітря, яким дихали фаєтонці, але більшість дихала повітрям земних матерів. Саме ці екземпляри і відібрав учений для подальшого схрещування. Він витратив на цю роботу ціле життя. В результаті третього схрещування народились діти, які були схожі на маленьких фаєтонців, але дихали земним повітрям...

— Значить, перші земні люди були створені на Фаєтоні?! — вихопилось у Миколи. От несподіванка! Навіть Ечука-батьно,

розповідаючи йому про Єдиного Безсмертного, сказав, що плем'я земних людей уперше було створене на Атлантиді. Правда, він згадав про це побіжно...

— Фаетонська наука замовчує, хто саме створив перших земних людей, — вставив у розмову батько. — Ім'я вченого лишилося невідоме. Натомість існує версія, що земну людину створив сам Бог-Отець. Ні про яку селекцію не може бути й мови. Просто, мовляв, зажадав Всевишній мати вірних рабів на Землі — і досить було його слова... А взагалі, взагалі... — Батько витримав чималу паузу, про щось роздумуючи. — Взагалі поширення розуму у Всесвіті неминуче. Вчені з Материка Свободи провадять селекційні роботи в планетній системі Толімака[3]. І, між іншим, на кількох планетах одразу. Безсмертному про це відомо. Він розуміє, що там будуть створені незалежні від нього цивілізації. Саме через те він так шаленіє...

— Хіба це можливо? — здивувався Микола. — Не тільки різні планети, а навіть різні системи... Хіба можливе схрещування таких віддалених істот?..

— Це віддалення відносно, — заперечив батько. — Воно вимірюється простором, а не властивостями організмів. За близьких природних умов життя розвивається майже скрізь однаково. Або ж, якщо умови цьому не сприяють, воно не розвивається зовсім. Скажімо, в нашій планетній системі гниття здатне активно розвиватися лише на двох планетах — на Фаетоні і на Землі. Можливо, у майбутньому приєднається до них Венера. Вона зараз поки що молода.

— А Марс?..

— Марс для активного розвитку життя непридатний. На ньому є деякі породи рослин, є плазуючі організми з дуже слабким обміном речовин. Вони пересуваються так повільно, що цей рух майже непомітний для

нашого ока. Створити ж енергійну, високорозвинену істоту Марс не спроможний.

— Чому? — допитувався Микола.

— На Марсі дуже мало кисню. Наявність води, кисню і сонячного тепла — ось чим зумовлюється спорідненість живого світу на різних планетах. А відстань поміж ними не грає ніякої ролі. Відстань має значення лише з точки зору взаємовпливу живих світів. Одна планета розвиває свій живий світ раніше, інша — пізніше.

— Я не розумію одного: чому треба уявляти мислячу істоту лише в формі людини? — запитав Микола.

— Цілком можливо, що є й інші форми. Але й на тих планетах, де працюють вчені з Материка Свободи, вони мають справу з людиноподібними істотами. Це, мабуть, найдоцільніша форма для розвитку розуму. Більшість тварин мають по чотири кінцівки. Так є на Землі, так було й на Фаетоні. А тепер уявімо: яка тварина здатна піднятися на задні кінцівки, щоб звільнити передні для роботи? Очевидно, для цього мусять бути відповідні пропорції тіла — спини, тулуба, шиї, голови. Чи не так?.. Якщо пропорції тіла не дозволяють тварині вільно триматися на задніх кінцівках, вона назавжди лишиться чотириновою. Про те, щоб прищепити їй розум, не може бути й мови... Отже, коли ми починаємо шукати доцільних пропорцій, то хочемо чи не хочемо, але знов доводиться повертатися до людиноподібної істоти. Розумієш мене, Акачі?.. — Батько зніяковіло поглянув на Рагуші, який теж уважно його слухав. — Пробач, командире! Я захопився. Це моя улюблена тема. І моя мрія. Я ще в дитинстві мріяв потрапити на Материк Свободи, щоб разом з їхніми вченими...

— Що тобі заважало? Пального не вистачило? — в'їдливо спитав Рагуші.

— Втечу з батьківщини я вважав би для себе ганьбою, — сумно відповів батько. — Але, дуже прошу, розповідай далі. Я дещо знаю про Атлантиду, а він, — кивнув батько на Миколу, — знає дуже мало. Їм усе подавалось у викривленому вигляді.

Рагуші пильно глянув на Ечуку.

— Чому ти промовчав про Юпітер?..

Ечука трохи зблід.

— Дуже прошу...

Сталося незрозуміле замішання. Миколі здалося, що батько ховає від нього якусь велику таємницю.

— Юпітер? — перепитав Микола. — Хіба на Юпітері є життя?

Батько мовчав. Рагуші обернувся до Миколи.

— Не все відразу, хлопче! Існують речі, про які фаєтонцям краще не знати.

Що це означає? Під час великих протистоянь Юпітер був на фаєтонському небі найбільшим небесним тілом. Він поступався яскравістю тільки перед супутниками Фаєтона.

Але ж супутники — то свій домашній світ. А Юпітер — незрівнянний титан! Та Микола ніколи не чув, щоб на цій велетенській планеті було життя. На Юпітері панує така холоднеча, що замерзають навіть гази. Як же там могла зародитися жива клітина?..

Тим часом Рагуші продовжував розповідь.

...За високими мурами, що оточують Палац Безсмертного, жерці спорудили велике приміщення з відповідним повітрям — не менше, ніж Палац Бумерангів! — де під наглядом Єдиного вирощувались люди, які вже не були фаетонцями. Жоден із них не знав ні батька, ні матері, бо практично батьків і матерів у них не було. Хоч вони й були схожі на нас, але відчували себе неповноцінними, бо за стінами свого приміщення не могли ні жити, ні дихати.

Жерці змалку їм втлумачували, що їхній творець — Всевишній. Ті, хто заходять до їхнього приміщення у прозорій кулі на голові, також безсмертні, як і сам Бог-Отець. Вони — його найкращі слуги, і кожне їхнє повеління — повеління Бога-Отця...

Таким чином ще на Фаетоні було створено армію охоронців, слуг і рабів-будівельників, які потім на Атлантиді під керівництвом жерців споруджували перші храми. Пізніше почали переселяти на Атлантиду фаетонців-каторжан.

Слід пам'ятати, що земні раби Всевишнього вирощувались на Фаетоні у цілковитій таємниці. Про це знали тільки найвідданіші слуги Єдиного. Так само ніхто із фаетонців не знав про їхнє переселення на Атлантиду. Обслугу космічних кораблів, яка здійснювала це переселення, було потім знищено за наказом Безсмертного.

Отже, можна собі уявити, що мусили відчувати фаетонці-каторжани, потрапивши на Атлантиду! Вони застали там величні храми, які не поступалися перед фаетонськими, і сотні рабів, створених волею Всевишнього.

Кожен фаетонець-каторжанин для такого раба ставав одразу богом, а жерці трималися з каторжанами майже як з рівними. Вражені всім побаченим, фаетонці забували про своє бунтарство, визнавали могутність Безсмертного і дуже швидко звикали до становища молодших богів. Так на Атлантиді створилася панівна верхівка. Її

очолювали вчені-жерці. На один щабель нижче стояли колишні каторжани. Ще нижче — віддані слуги, які поступово перестали бути рабами і також усвідомили своє "божественне" походження. Це передалось і їхнім нащадкам. А раби...

Життя рабів нічим не відрізнялося від життя тварин.

Деякі з них почали тікати на інші материки. Там вони дичавіли, але невпинно розмножувались. Виникли численні племена, які почали жити своїм незалежним життям. У їхній пам'яті щось збереглося про могутність бога, про те, що він живе десь у небі...

Інколи фаетонці-каторжани, яких теж розселяли майже по всіх материках, очолювали ці племена, створювали свої крихітні державки і посідали в них становище богів. Із земних людей вони виховували своїх жерців. Фаетонці прищеплювали їм перші навички цивілізації, ділилися зі своїми земними жерцями найпростішими знаннями.

Нерідко жерці з Атлантиди посилали повітряні кораблі, винищували ці державки, випалювали атомним вогнем, але десь у несходимих лісах вони виникали знову і знову. Це дуже гнівило жерців Атлантиди, а ще більше гнівило Єдиного Безсмертного.

Та ось Рагуші промовив:

— Про Атлантиду досить. Ви самі її незабаром побачите.

— Як?! — здивувався Ечука-батько. — Ми ж летимо на інший материк, у південну півкулю...

Рагуші промовчав. Потім тихо сказав:

— Туди встигнеш. Спершу я провідаю дружину. І моїх земних дітей...
— Він кивнув на Миколу. — Акачі мене скоріше зрозуміє. Космічні розлуки

— це жахлива річ. Виходиш вечорами і шукаєш вогнисту крихту в небі. А вона менша, ніж око твоєї дружини, яку ти покинув на тій крихті... Здається, ніколи більше не побачиш...

Ці слова зовсім спантеличили батька.

— Яка дружина? Я ж знаю твою дружину, Рагуші.

— Розумієш, Ечуко, — сумовито відповів космонавт, — твій грішний візник — двоєженець... Можливо, перший космічний двоєженець... Але що я можу вдіяти? Я дуже її люблю... Люблю свою земну дружину. І земних дітей. Так само, як люблю своїх маленьких фаєтонців... Моє серце належить двом планетам, двом жінкам і чотирьом хлопчикам... Двоє з них на Фаєтоні, двоє — тут... Цих двох я сьогодні побачу. Але брати-земляни ніколи не побачать братів-фаєтонців. Хоч кожен із них знає, що десь у небі живуть його рідні брати. Фаєтонці — чорняві, земляни — золотоголові, під колір сонця... Золотоголові хлопчики показують на Фаєтон і питають у матері: "Коли прилетить наш тато?" А чорноволосі шукають очима голубу планету і питають те ж саме... Отак я й живу, Ечуко! А тепер суди, як хочеш...

Може, я справді негідник. Тільки ні разу не збрехав ні земній, ні фаєтонській жінці. Кажу так, як воно є...

— І вони тобі пробачають?

— Моя фаєтонка вважає земну дружину чимось нереальним. Ніби це щось виткане з самих тільки мрій, без крові, без плоті. Через те й не ревнує. А золотоволоса землянка вбачає в мені бога, як і в кожному фаєтонцеві. Богам же все дозволено. — Рагуші скупю, сумовито посміхнувся. — Як бачиш, мені й на Землі, і на Фаєтоні досить затишно. А взагалі... Взагалі я не знаю, яка планета для мене рідніша. Обидві однаково дорогі.

11. Серед атлантів

...На великому, добре обладнаному космодромі їх зустріли жерці у прозорих, елегантних скафандрах. Самого скафандра не було видно — тільки ледь помітний обідок навколо голови, що зблискував на сонці. Точнісінько так, як обов'язковий німб навколо голови християнських апостолів!..

Рагуші почував себе серед жерців своєю людиною. Він шарпав їх за руки, поплескував по спинах, кидав не завжди пристойні дотепи. Дехто з жерців невдоволено морщився, але йому було до цього байдуже. Рагуші знав, що всі вони змушені терпіти його грубувате панібратство, бо він має над ними владу.

— А це хто? — спитав нарешті верховний жрець, кивнувши на Миколу та Ечуку-батька. Жрець був зодягнений у фаетонський плащ із легкого матеріалу, що світився на сонці чистим золотом.

Як правило, фаетонці не любили блискучого, але тут, на Землі, жерці, очевидно, вважали за потрібне виряджатись у пишний, блискучий одяг. Вони жили серед дикунів, на яких оте сліпуче зблискування справляло гіпнотичне враження.

— Це мій брат, — збрехав Рагуші, не моргнувши оком. — А це його син. Уже зійшов на одинадцятий щабель... Як бачите, хлопчина хоч куди! Попросилися зі мною, щоб оглянути ваш земний рай. Якщо дозволите, звичайно...

— Ми гостям завжди раді, — стримано відповів верховний жрець. — Хай слава про божий промисел на Землі поширюється серед усіх фаетонців.

Тепер у поведженні жерців з'явилася скованість, аскетична сухість, яку одразу ж помітив Рагуші.

— Та плюньте ви на свої церемонії! — вигукнув він сміючись. — Мій брат — ваш брат. До речі, його дуже люблять найближчі слуги нашого Єдиного. Він з ними не раз пробував ваш божественний напій.

Це, мабуть, одразу допомогло. Хмільний напій, що виготовлявся на Атлантиді, потай перевозили на Фаетон такі довірені люди, як Рагуші. Жерці Всевишнього на Фаетоні давно вже полюбили цю рідину. Звичайно, Безсмертний про це нічого не знав, бо не такий він всевидящий, як про нього гадають. Він всевидящий через те, що є жерці. А вони добре навчилися приховувати від нього свої таємниці.

Такі люди, як Рагуші, користувались у фаетонських жерців і жерців Атлантиди великою довірою, бо їм була відома страшна таємниця — винолюбство та інші гріхи більшості жерців на обох планетах. Приречена на вимушений аскетизм, людина-протез щиро вірила, що слуги і владики Храмів Божих живуть святим духом, як і вона сама. Коли б Єдиний узнав правду про своїх жерців, він би жодному з них не простив цієї зради.

Отже, цілком ясно, чому Рагуші поведився з ними запанібрата.

— А де моя дружина? — спитав він у верховного.

— Чи ти осліп? — засміявся той. — Хіба не бачиш? Он стоїть.

Микола глянув туди, куди показав жрець. Біля ґратчастої загорожі, що оточувала космодром, стояла вродлива молода жінка, зодягнена у вільний рожевий одяг. Мабуть, колір одягу колись підказав сам Рагуші — рожевий одяг фаетонських жінок під час космічних зустрічей і розлук давно вже став традиційний.

Жінка затуманеними від сліз очима дивилася на свого космонавта і слухняно чекала, доки він вивільниться з обіймів усемогутніх жерців. Вона земна жінка, і їй не годилося заважати богам. Біля неї стояло двоє золотоволосих хлопчиків.

Микола зачудовано дивився на них і думав: "Невже діти Рагуші виростуть рабовласниками?"

А Рагуші, побачивши жінку і дітей, підбіг до них. Він був рвучкий і нестримний, як, мабуть, скрізь і завжди. Підхопив на руки дітей, бігав з ними по плитах космодрому, вигукуючи:

— Атланте! Посейдоне! Заждалися? Я привіз вам подарунки від ваших братів. Вони вас дуже люблять... А ви їх любите?

Він пригортав хлопчиків до широких грудей, а вони тулилися щоками до скафандра і нічого не чули, бо самі були без скафандрів.

Поставивши дітей на землю, Рагуші пригорнув жінку. Микола добре чув, як шепотів цей веселий космічний візник:

— Мила моя! Я так нудьгував без тебе...

Микола розумів, що жінка нічого не чує, але вона стежила за його губами і щось закохано шепотіла. На її очах виблискували сльози радості.

Жерці злетіли у повітря і зникли з очей, а Рагуші, забувши про Ечуку-батька й Миколу, пішов разом з жінкою і дітьми. Потім, згадавши своїх космічних переселенців, зупинився і крикнув:

— Пробач, Ечуко! Я забув, що в тебе немає плаща. Візьми мій у ракеті... Ах, правда! Один на двох. Не годиться. Гуляйте так. Я вас потім розшукаю...

Батько усміхнувся доброю усмішкою.

— Не хвилюйся, походимо пішки. Не заблудимось...

Ось вони удвох — Микола й Ечука-батько — стоять на високій горі, майже до самісінької вершини вкритій буйною рослинністю. Сходити сюди було порівняно легко, бо Земля в півтора раза менша від Фаетона, отже, й вони тут важили менше.

За зеленими терасами гір, що спускалися все нижче й нижче, відкривалися неосяжні морські простори, серед яких подекуди губилися зелені островці. А поміж гір, у великій улоговині, лежало біле, покреслене смужками плутаних вулиць, велике земне місто — столиця Атлантиди. Воно аж ніяк не скидалося на фаетонські міста, розраховані на життя в сірому мороці, серед вічних снігів і морозів. Тут не потрібні були ні генератори клімату, ні сферичні, напівпрозорі дахи. Тут, навпаки, треба було захищатися від пекучого сонця та від щедрих злив, про які на Фаетоні не мали й уявлення.

Місто споруджене із граніту й мармуру. Величні палаци подекуди мають сферичні дахи, але це, очевидно, лише за традицією. Здебільшого тут переважала своя, земна архітектура. Тонкі мармурові колони з бронзовими капітелями прикрашали кожен палац і кожен храм. Вулиці і площі замощені мармуровими плитами. В центрі міста, на зеленому узгір'ї, що панувало над столицею, стояв білий храм верховного жерця — найвеличніша споруда в місті. Храм також оточений колонадою із суцільного мармуру. Його дах схожий на білу, загострену догори призму, на вершині якої сяяла золотом монументальна постать Єдиного. Піднятою догори рукою Безсмертний показував у небо — там рай, там блаженство! — а лівою ногою щось топтав: здалеку не розгледіти.

Усе довкола щедро напоєне сонцем. Сама земля випромінює сонячне тепло, обгортаючи ним кожную рослину, кожную живу істоту.

— Ось планета, на якій завтра забуває могутній розум! — трохи патетично вигукнув Ечука-батько.

Невдовзі Ечука-батько й Микола спустилися з гори і попрямували до міста. Пройшовши близько одного ша[4], вони побачили величезну каменоломню, де під пекучим сонцем працювало кілька тисяч рабів. Каменоломня скидалася на розворушений мурашник, а напівголі люди, які на плечах переносили важке біле каміння, — на маленьких мурашок з своїми личинками.

Проте кам'яні "личинки" тут були не свої, а чужі, і мурашки-люди носили їх під безперервне хльоскання довжелезних бичів. Наглядач, озброєний бронзовим списом, стоячи на відполірованій тисячами ніг мрамуровій скелі, міг дістати спину раба на будь-якій відстані. Бич, різко ляснувши, обвивав поперек, лишав криваві смуги на голих стегнах, але раб навіть не повертав голови до свого ката.

З усіх боків каменоломню оточували люди з бронзовими списами. Вони також були оголені до пояса, але на грудях у них висіли мідні бляхи, а на широких шкіряних поясах — бронзові мечі.

— Ось на чому тримається Атлантида! — болісно сказав батько.

Тим часом наглядачі їх помітили. Кожна людина в скафандрі була богом для цих земних людей. Одразу ж заляскали десятки бичів, тіла невільників заюшилися кров'ю. Їх змушували бігати з кам'яними брилами на плечах. Стежка, що вела із каменоломні, була крута і слизька. Раби падали разом зі своїм кам'яним вантажем. Важкі брили причавлювали їх до каміння. Каменоломня зачервоніла від крові...

Несподівано в каменоломні з'явилося кілька фаєтонців. Очевидно, вони стояли десь у печері або за виступами скель, через те їх раніше не було видно. На піднятій долоні правої руки кожен з них ніс величезну кам'яну брилу. Якщо зважати на розміри, то брили мали бути в сотні разів важчі, ніж каміння, яке носили раби, але фаєтонці йшли так, мовби несли звичайні яблука. Навіть Микола, який добре знав, що брилам

надано гравітаційних властивостей і вони майже нічого не важать, не міг дивитися на цю процесію без захоплення.

— Оце робота!.. — вигукнув він. — Навіщо ж мучити людей?.. Це ж так просто!

Та незабаром Микола зрозумів, що то був лише предметний урок землянам — демонстрація могутності "богів". Раби падали навколішки, фаєтонці переступали через них, мов через каміння, і спокійно крокували далі. Потім злетіли над каменоломнею разом зі своїм вантажем і зникли з очей.

У каменоломні все почалося спочатку...

— Ходімо звідси! — вигукнув Микола. — Чому фаєтонці такі жорстокі?!

— Для володарів немає людей, — сумно відповів батько. — Для володарів є лише матеріал, з якого споруджується храм історії.

І показав на золоту постать Безсмертного, що височіла на даху найвеличнішого у столиці храму. Постать була не просто його окрасою — навпаки, саме для неї збудували храм, для її недосяжної величі. Тепер можна було розгледіти, що саме топтав Безсмертний: то, звиваючись у пекельних муках, каралися грішники. Хто вони — фаєтонці чи земляни?..

Минуло небагато часу, і Ечука з Миколою відчули, що земне сонце діє на них згубно. Вони полами плащів затуляли скафандри, лишаючи тільки очі, але щоки й кисті рук були вже напечені, дуже боліли, і перед очима плавали вогнисті плями. У них ледве вистачило сил, щоб повернутись у місто...

Рагуші розшукав їх на вулиці. Він злегка похитувався, як моряк на палубі під час шторму. Очевидно, атланти вже почастували його своїм напоєм.

— А-а, щоб вас вулкан ковтнув! Я вже з ніг збився. Де вас носило?.. Мерщій ходімо до верховного.

У великому залі храму стояли довгі столи. Сюди були запрошені жерці з усієї Атлантиди. Вони сиділи за столами без своїх золочених плащів, без скафандрів. Тут було те повітря, яким могли дихати фаетонці. Потужні установки, сховані у мармурових стінах, безперервно подавали його до зали. Тепер ховали голови у скафандри численні слуги верховного жерця — нащадки вирощених на Фаетоні земних людей. Вони підносили страви і великі посудини з вином.

Рагуші допоміг Миколі та Ечуці зняти скафандри, повів їх до столу і посадив поруч себе.

Жерці вже багато випили й голосно сперечалися. На нових гостей ніхто не звернув уваги. Микола почав дослухатися до їхньої суперечки.

Верховний жрець — огрядний, з безволосим лискучим черепом, — щось запально доводив кістлявому, аскетичного складу сусідові:

— Пустині тебе лякають? Даремно!.. Ми їх створимо всюди, де почали виникати непокірні держави. Ми змусимо бунтарів жити в гарячих пісках. Ми не залишимо їм жодного корінця, жодної краплини води. І вони визнають владу Єдиного.

Високий, сухорлявий жрець заперечливо похитав головою.

— Який у цьому сенс?.. Ми б діяли значно розумніше, коли б перетворили Землю на велетенську оранжерею. Тут можна вирощувати стільки їстівних плодів, що ми б нагодували навіть біловолосих.

Верховний скептично посміхнувся.

— Ти мислиш десятками обертів, а треба мислити, принаймні, тисячами. Якщо біловолосих забезпечити стравами, через триста-чотириста обертів їх розплодиться стільки, що в атмосфері Фаетона не вистачить кисню. Не забувай, що ми тепер лише споживаємо кисень. Відтоді, як Фаетон утратив рослинність, кисень не відновлюється. Його стає все менше й менше... Коли населення збільшиться на п'ять-шість мільярдів чоловік, фаетонці почнуть задихатися... — Верховний затарабанив пальцями об стіл, слуга в скафандрі приніс нову посудину з вином. — Ні, ні!.. Виходу немає. Коли планета починає старіти, її вже ніщо не врятує...

— Я чув, що на материку пороків, — сказав аскет, — діють могутні відновлювачі кисню. Вони розкладають океанську кригу. Водень використовується як пальне для електростанцій, а киснем збагачується атмосфера. Кажуть, тепер на Фаетоні значно легше дихати. Ти помітив це, Рагуші?..

Космонавт ще не встиг відповісти, як верховний, метнувши гнівний погляд на сухорлявого, вигукнув:

— Брехня! Там втратили будь-який контроль над розмноженням. Їх незабаром буде цілий мільярд. Вони вже селяться навіть у космосі... їхні літаючі міста... Хіба це не загроза могутності Єдиного?.. Ні, на Землю ми їх не пустимо. Нехай колонізують Марс і планети Толімака... Земля належить нам і тільки нам!..

Обличчя в сивоголового аскета порізане глибокими зморшками, очі розумні, добрі.

— Тоді скажи, — спитав він у верховного, — чому Безсмертний заборонив знайомити земних рабів з нашою технікою? Чому він не

дозволяє виробляти на Землі залізо? Єдине, що він дозволив передати землянам, — тільки бронзу...

— А срібло і золото? — невдоволено буркнув верховний. — А благородний оріхалк?.. Хіба не ми навчили їх виготовляти цей сплав? Тепер їхня аристократія навіть стіни й підлоги вкриває оріхалком...

— Я кажу про метали, з яких можна виготовляти плуги, сокири, борони... Дуже важко рубати дерева бронзовими сокирами.

— Залізо — це метал могутності Безсмертного. Хто володіє залізом, той володіє світом. Це розуміють навіть засновники бунтарських держав. Одержавши залізну зброю, раби перестануть бути рабами... А фаєтонець перестане бути богом.

Рагуші запросив верховного в окрему кімнату. Невідомо, про що вони там розмовляли, але Рагуші вийшов звідти з сяючим обличчям. Наблизившись до Ечуки, непомітно стиснув йому руку й тихо сказав:

— Тобі поталанило... Домовився!

Про що він домовився з верховним, стало відомо лише наступного дня, коли раби під особистим наглядом Рагуші почали завантажувати корабель якимись ящиками.

Підвівши Ечуку до шафи, вмонтованої в стіну ракети, Рагуші відчинив легенькі дверцята. Там стояли сотні надійно запаяних пробірок.

— Робочий матеріал для твоєї лабораторії, Ечуко!..

Рагуші розповів, яким чином йому вдалось одержати це таємне устаткування. Воно давним-давно лежало в підвалах храму — вісімнадцять ящиків, повний комплект лабораторії.

— Верховний довго торгувався, — розповідав Рагуші. — Для нього це звичайнісінький брут, але він дуже боїться, щоб я десь не проговорився. Я запевнив його, що ця посуда мені потрібна для переплавки. Там є чимало золота. А тебе, Ечуко, я відрекомендував як майстра золотих прикрас. Ми їх, мовляв, удвох переплавимо, і половину золота я поверну верховному.

Як зрадів батько!..

Вражений і розчулений, він вдячно потискував то одну, то другу руку космонавта. Раптом він спохмурнів і занепокоєно звернувся до Рагуші:

— А де візьмеш стільки золота?.. Йому ж справді треба повернути.

— Це вже мій клопіт, — усміхнувся Рагуші. — Повернути треба не тут, а на Фаєтоні. Вони майже всі... за винятком отого кістлявого, що сперечався з верховним... потай передають золото на Фаєтон. Там його тепер майже не добувають. А возить ці передачі Рагуші... Якось викручусь!..

— Спасибі, друже!..

Вилетіли з Атлантиди на третій день. Летіли низько, майже понад самою землею, на гравітаційних двигунах. Рагуші увімкнув екран великих горизонтів. Микола, не відриваючись, вдивлявся у простір, що розкривав йому таємниці гірських ущелин і густих лісів, степових просторів і безплідних пустель.

Ось вони пролітають понад берегами якогось моря. То тут, то там серед голого каміння, поміж деревами чи на береговому піску Микола помічає людські постаті.

Он гойдається човник на морській хвилі. В човні сидить напівгола бородата людина і неквапно перебирає трав'янисті сіті.

Он попід скелями, біля печер, куряться невеликі вогнища. Біля них смагляві жінки у шкурах якихось тварин готують вечерю. Серед каміння граються діти.

Несподівано перед очима з'явилася гола випалена земля. Обвуглені дерева лежать з вивернутим корінням, їх поволі поглинає пісок...

— Верховний нещодавно провів тут атомну розчистку, — пояснює Рагуші. — Тут, серед лісів, жили могутні племена, які не визнавали його влади. Племенами керували наші каторжани. Більшість людей вони вивели з-під удару...

Коли пролітали над густими лісами, яким не було ні кінця ні краю, в ракеті пролунав дужий чоловічий голос:

— Чого хоче твій корабель? Якщо ти спробуєш скинути хоч одну бомбу, я вимкну твоє поле!.. Ваш верховний знає, чим це кінчається. — Голос той звучав невідомо звідки — чи з неба, чи з лісових хащів, чи, може, з іншої планети.

Микола розумів, що ця загроза для Рагуші не страшна: він міг увімкнути водневий двигун. То кораблі атлантів кружляли над Землею тільки на гравітаційних двигунах.

Рагуші поставився до загрози цілком спокійно. Він відповів:

— Це — я, Рагуші! Хіба ти не бачиш мого знаку на борту корабля?

Голос невідомого полагіднішав. У ньому прозвучали дружні нотки. А за мить у просторі, що насправді був широким екраном, з'явилося бородате обличчя в скафандрі.

— Рагуші, ти до мене?..

— Ні. Хай іншим разом. Вимикай свій шахо, бо нас можуть почути на Атлантиді.

Обличчя на екрані зникло. Попливли знову ліси й ліси...

— Так ось ти хто, Рагуші! — захоплено, майже побожно сказав батько. Рагуші засміявся.

— Не шукай того, чого в мені немає. Я просто люблю, коли виникає нове життя. — І додав серйозно: — Серед оцих лісів незабаром розвинеться така цивілізація, що атланти позаздрять. Тут працює великий вчений...

— Шарука? — вихопилось у батька. — Безсмертний вислав його на Землю чотири оберти тому. Це він розмовляв з тобою?..

— Він...

— Як же я не впізнав?.. Ми ж колись дружили...

— Постарів. А дружити будете тут... Я везу для тебе і шахо, і кілька плащів... У ящиках є все для виготовлення кисню.

Рагуші повів корабель у височінь — мабуть, для того, щоб космічні переселенці охопили оком весь материк, який віднині мав стати їхньою новою батьківщиною.

Обпечені руки й обличчя переселенців взялися водянистими пухирями. Проте очі поволі звикали до яскравого освітлення. Значить, незабаром звикне й тіло. Перші дні доведеться жити в затінку, а коли загояться опіки, слід почати опромінення шкіри невеликими дозами...

Рагуші відкрив нижні штори. Серед синяви морів та океанів з'явилися чітко окреслені контури великого материка, що починався в південних тропіках, а кінчався далеко на півдні — там, де гори навіть улітку вкриті сніговими шапками. Материк містився дуже далеко від інших земель. Він був утричі більший від Атлантиди. Його північна частина забарвлена в густо-зелений колір. Очевидно, то тропічні джунглі. Далі на південь, зелень не така яскрава, інколи навіть прохоплюється жовтуватий колір. То, мабуть, степи...

— Бачите? — спитав Рагуші. — Багатючий край!.. Але тут ще ні разу не ступала людська нога.

Микола дивився на материк і намагався щось пригадати. Йому здавалося, що він тут уже колись був. А може, й справді був?.. Адже ж там, унизу, в обрамленні синіх морських просторів, зеленіла проти сонця земля Чарівного Бумеранга!..

12. Трохи космоісторії...

(Закінчення стенограми в обробці Оксани)

Така планета справді була!

Ще Йоганн Кеплер у 1596 році звернув увагу на те, що в сонячній системі є істотна прогалина: не вистачає планети, яка має перебувати між орбітами Марса і Юпітера. В 1766 році Тіціус (а трохи згодом, але цілком самостійно Бодє) розробив дуже просте правило, з якого випливало, що середні відстані планет від Сонця перебувають у залежності від послідовного ряду чисел: 0, 3, 6, 12, 24... Якщо до кожного з них додати по 4, ми одержимо приблизно те, що шукаємо: 4, 7, 10, 16, 28 і т. д. Відстань від Землі до Сонця (10), яка становить 149,5 млн кілометрів, була прийнята за астрономічну одиницю — міру довжини в космічному просторі.

В 1781 році, користуючись цим правилом, В. Гершель відкрив нову планету — Уран. Відтоді правило Тіціуса-Боде було взято на озброєння астрономії.

Але вчених щораз більше й більше вражала загадка: чому немає на своєму місці планети, яку двісті років тому шукав Кеплер і яка, згідно з правилом Тіціуса-Боде, має бути віддалена од Сонця на 2,8 астрономічних одиниць? Або ця планета надто маленька, і її не можна було помітити в тодішні телескопи, або правило не є правилом.

Небо розбили на квадрати, обсерваторії всього світу націлили на нього свої телескопи. Почалися вперті розшуки. Але й це не допомогло: планета зникла. Між Юпітером і Марсом з'яяла та ж таки порожнеча, що не піддавалась поясненню.

Та ось, коли астрономи дістали в своє розпорядження потужніші телескопи, 1 січня 1801 року в Палермо директор обсерваторії Піацці помітив у нічному небі маленьке світило. Воно не втішило його. Про те, що це нова планета, не могло бути й мови — надто мізерні були його розміри. І все ж світило помітно рухалось, отже, до зірок не належало. Гадаючи, що це комета, Піацці спостерігав її півтора місяця. Але через хворобу припинив ці спостереження, і загадкова гостя сховалася від людських очей.

Рівно через рік — 1 січня 1802 року — німецький астроном Ольберс, якого заздалегідь попередив Піацці, спираючись на обчислення тоді ще молодого Гаусса, знову розшукав її у нічному небі. І дивна річ — це невеличке світило, назване Церерою, перебувало в тому самому місці, де, згідно з правилом Тіціуса-Боде, мала бути загибла планета: велика піввісь Церери дорівнювала 2,8 астрономічним одиницям. Порожнеча була заповнена, і, здавалося, гармонія в будові Сонячної системи відновлена.

Але вчених непокоїла думка: що ж це за небесне тіло? Своїми розмірами воно аж ніяк не схоже на всі відомі планети. Виявилось, що Церера в чотири рази менша за Місяць і в шість з чимось разів менша за Ганімеда — одного з відкритих Галілеєм супутників Юпітера. Ні, радість передчасна: Цереру не можна віднести до класу планет. Пошуки не припинялись.

Найупертіший серед своїх колег, Ольберс знову взявся до роботи. Але все, що він відкривав протягом наступних п'яти років, його незмінно розчаровувало. Найближчі сусідки Церери — Паллада, Веста й відкрита Гардінгом Юнона — виявилися ще менші, ніж вона. Небесного тіла, яке можна було б назвати планетою в повному розумінні цього слова, не було й близько. І не могло бути — його б відкрив іще Кеплер...

Проте Ольберс не припиняв спостережень за орбітами відкритих ним небесних тіл, які дістали назву малих планет. Незабаром він був нагороджений за свою наполегливість. Ольберс помітив, що орбіти малих планет перетинаються в одній точці — в тому ж місці, де мала перебувати гадана планета. Точка перетину цілком відповідала правилу Тіціуса-Боде.

Відкриття не могло не вразити Ольберса. Лишався єдино можливий висновок: планету було розірвано якимись невідомими силами, а "малі планети" — її осколки. Рухаючись по своїх штучних орбітах, що створилися внаслідок вибуху, осколки незмінно повертаються до місця загибелі планети, як скорботні сини приходять на могилу матері.

Це була дуже смілива гіпотеза. Вона ґрунтувалася не стільки на доказах, скільки на інтуїції: тоді ще ніхто не знав, якої форми були малі планети — кулястої чи осколочної?

Протягом цілого століття астрономи вважали висновок Ольберса надто фантастичним, їм здавалося неймовірним, що в природі існують

титанічні сили, здатні вчинити подібне руйнування. А інтуїція... Ні, вона не може бути достатнім аргументом!..

Удосконалювались телескопи, збільшувалося число відкриттів малих планет. І якщо раніше коханим дарували обручки чи сережки, тепер почали дарувати цілі планети!.. Справді, серед малих планет ми зустрінемо і Ларису, і Любу, і Ліду, і Риту, і Марину... При цьому відкривача не турбувало те, що ім'я коханої він намагається увічнити на рештках трагічно загиблого світу...

Декому з астрономів ще й досі важко повернутись до висновку Ольберса, але більшість змушена погодитись: малі планети — це тільки уламки, що лишилися після велетенської катастрофи. Не погодитись неможливо: через сто років після відкриття Церери зрештою вдалося відповісти на питання, яке всіх хвилювало, — про геометричну форму малих планет: вони мали яскраво виражену осколочну форму!..

Тепер налічується понад 3500 малих планет. Це, звичайно, тільки те, що дозволяють побачити найпотужніші телескопи. Розміри малих планет сягають від одного до кількох сотень кілометрів у поперечнику. Найбільша серед них Церера...

Довелося відмовитись від назви "малі планети", бо з планетами їх ріднить тільки хімічна структура, спільна для всіх небесних тіл. Вони дістали назву астероїдів (що відповідає слову "планетоїди"). Крім астероїдів, на їхніх складних і плутаних шляхах розсіяна безліч найдрібніших осколків і планетного пилу, загальна маса яких значно перевершує масу самих астероїдів.

Картина стала зрозумілою: відбувся титанічної сили вибух, спрямований з глибин самої планети. Академік В. Г. Фесенков каже: "Планета розірвалась, як бомба..."

Але навіть після такого висновку вчені все ще не наважувались припустити, що на ній могло існувати органічне життя. Намагаючись створити її модель, учені брали за основу ту кількість речовини, яка блукає в сонячній системі сьогодні. На підставі гравітаційних досліджень встановлено, що загальна маса астероїдів і планетного пилу дорівнює 0,1 маси Землі. Отже, на думку вчених, Фаетон був не більший від Марса, він мав дуже розріджену атмосферу, незначну кількість води. Звідси випливає висновок, що активно розвивати свій органічний світ ця планета не могла. Такі погляди висловили радянські дослідники І. П. Путилін та С. В. Орлов. Приблизно за таким же методом була створена модель Фаетона і в Гарвардському університеті.

Проте звернімо увагу ось на що: чи маємо ми право брати сучасну кількість розпорошеної речовини, щоб створити вірогідну модель Фаетона?.. Нам відомо: щодоби випадає на Землю кілька десятків тонн метеоритної речовини. Якщо взяти до уваги не лише метеорити, а й космічний пил, то, за підрахунками деяких астрофізиків, Земля щодня збагачується на 100 тисяч тонн! Зрозумійте, друзі: щодня! А що ж сказати про мільйони років? Ні, це вже не той "небесний потік", який, за свідченням єгипетських жерців, колись винищував земне людство. Це дрібнота, якої сучасні люди навіть не помічають. Бо сьогодні від загиблої планети в Космосі лишилися незначні рештки.

Кратер Чабб (Канада), створений метеоритним вибухом, нам здається велетенським: він має 3,6 кілометра завширшки. І вже зовсім неймовірним здається кратер Нгоро-Нгоро у Центральній Африці: він має у поперечнику аж 19 кілометрів! А нещодавно академік В. Г. Фесенков розповів про метеоритний кратер в Африці, який за площею дорівнює Кримському півострову. Академік вважає, що кратер створився досить давно внаслідок падіння астероїда. Та чи можемо ми уявити, як би себе почувала Земля, коли б десь у Тихому океані впав уламок Фаетона, що своїми розмірами наближається до Вести, Юони або навіть Церери?..

Голоси. Це була б катастрофа!.. Всесвітній потоп!..

Микола. Правильно. Навіть вулканічні поштовхи створюють хвилі цунамі в кілька десятків метрів заввишки. А такий циклопічний вибух міг би потрясти всю планетну кулю, розбудити сотні вулканів, створити хвилі з півкілометра заввишки. Від них можна було б сховатися хіба що на вершинах гір. Якщо, звичайно, ті гори не перетворились на вулкани...

Старовинні перекази свідчать, що наша планета була колись об'єктом таких титанічних падінь. Хай велетні падали не часто (може, раз на кілька тисячоліть), але вони винищували всі попередні досягнення людства. Ось як, за свідченням Платона, єгипетський жрець малює ці катастрофи:

"...Ви (елліни) пам'ятаєте тільки про один земний потоп, а їх іще до того було декілька... Коли боги заливають землю водою, від неї рятуються лише мешканці гір, пастухи і волопаси, а люди, що живуть у містах, потоками води викидаються в море..."

В іншому місці Платон знов повертається до цієї розмови. Він створює таку реалістичну картину потопів, що її нездатні поставити під сумнів навіть скептики:

"Якщо й зберігалася від цих катастроф деяка кількість людей, то це були неписьменні горці... Оскільки вони і діти їхні протягом багатьох поколінь жили, не маючи найбільш необхідного, то, спрямовуючи всі свої помисли на ті предмети, в яких відчували нужду, про них, власне, й передавали відомості нащадкам, забуваючи те, що було в предків і що в старовину колись відбувалось, бо дослідження старовини почали з'являться у містах лише тоді, коли виявилось, що хоч деякі з людей мають уже якоюсь мірою необхідне для життя..."

Хто стане заперечувати, що Платон (або точніше — єгипетський жрець) у цьому разі виявився матеріалістом? Справді ж бо, дослідженням старовини можна займатися лише тоді, коли "хоч деякі з людей" можуть не думати про щоденну боротьбу за власне існування.

Як бачите, друзі, раніше велетенських падінь було значно більше, ніж у пізніші епохи. Можливо, останнє падіння сталося дванадцять тисяч років тому, і саме воно спричинилось до загибелі Атлантиди.

Загибель прабатьківщини майя (а їхні літописи свідчать, що це був материк в Атлантичному океані) у старовинній книзі "Чилам Балам" описується так: "Земля почала здригатись. І впав вогненний дощ, і впала зола, і впали скелі та дерева. І ось одним ударом нахлинули води. І в одну мить велике винищення закінчилось..."

Ми вже з'ясували, що гігантські космічні падіння поєднувалися з величезною вулканічною активністю.

Отже, й тут ми маємо досить вірогідну картину катастрофи...

Голос. Я познайомився з цікавою гіпотезою про загибель Атлантиди. Її автор гадає, що дванадцять тисяч років тому відбулося зближення Місяця з Землею. Це викликало світовий потоп і посилення вулканічної діяльності.

Микола. Тут цікаво лише те, що автор шукає пояснень катастрофи у космосі. Раніше всі причини земних катаклізмів шукали тільки на Землі. Ніби Земля здатна існувати незалежно від Всесвіту!.. Але винуватцем загибелі Атлантиди був не Місяць. Ця планетка виконує дуже тяжку роботу — створює на Землі припливи і відливи. Між світовим океаном і земною корою утворюється величезне тертя. Тертя змушує Місяць відходити все далі й далі від Землі. Підраховано, що цей процес триває вже багато мільйонів років. Отже, про таке зближення не може бути й мови... Але звернімо увагу на величезну океанську впадину Монако. Земна кора тут в кілька разів тонша, ніж в інших місцях. Впадина міститься приблизно там, де, за свідченням Платона і літописів майя, мала перебувати Атлантида... Правда, таких впадин в океанах багато, і не всім треба приписувати астероїдне походження. Та хіба ж не

зрозуміло, що більшість уламків Фаетона випала в океани? Адже площа океанів значно перевершує площу земної суші...

Я дуже прошу не забувати цього свідчення сивої давнини: Фаетон загинув сам і завдав багато лиха Землі. Так оповідають про його загибель жерці із міста Саїс...

Ми чомусь не довіряємо старовинним переказам. А які ж є підстави для цієї недовіри?..

Звичайна логіка підказує, що астероїдна речовина протягом сотень тисячоліть повинна була поступово розпорошуватись і таких нищівних падінь ставало дедалі менше й менше. Це пояснює, чому земна людина, яка кілька мільйонів років тому була вже людиною, а не мавпою, дістала змогу розвинути свою цивілізацію лише в останні тисячоліття. Як тільки припинилось винищення людства, розвиток цивілізації почав набирати величезних прискорень...

Раніше, коли вчені гадали, що людство з'явилося на Землі кілька десятків тисячоліть тому, можна було нехтувати старовинними свідченнями про катастрофи. Бо й без них усе складалося дуже добре: на оволодіння засобами праці людина витратила десятки тисячоліть, а цивілізація почала розвиватися п'ять-шість тисяч років тому. Отже, шлях від людиноподібної мавпи до цивілізованої людини нібито весь час ішов по висхідній лінії, не зазнаючи помітних провалів. В такій історичній схемі не лишалося місця не тільки для багатьох попередніх катастроф, а навіть для останньої, яка знищила могутню цивілізацію Атлантиди.

Сьогодні нам відомо, що вже кілька мільйонів років тому в розпорядженні людини перебували засоби мисливства і вогонь. Незважаючи на ці відкриття, історична схема за останні піввіку майже не зазнала уточнень. Чомусь вважається нормальним, що ми, розтягуючи дитинство людського розуму майже до безмежності, ніяк цього не обгрунтовуємо і не пояснюємо. А вже навіть на початку нашого століття

така історична схема викликала заперечення. Можна згадати хоча б того ж таки В. Брюсова: він був великий знавець різних культур і розумів, що їхня спільність не може бути випадковістю...

Хіба ж оця інерція не є мимовільне узаконення недовіри до людського розуму? Хіба розумній істоті потрібно кілька мільйонів років, щоб пройти шлях від кам'яної до бронзової сокири? Де ж тут логіка? Піввіку тому ми погоджувалися, що для цього досить десятка тисячоліть. Сьогодні ж, пересвідчившись, що це були не тисячі, а мільйони років, з легкістю погодилися: потрібні були мільйони... Невже між тисячами і мільйонами немає істотної різниці?

Ні, друзі! Людина не повинна принижувати власний розум. А це означає, що ми не маємо жодного права відкидати старовинні свідчення про катастрофи, бо лише вони здатні пояснити неймовірно складний шлях людства до його сучасних здобутків...

Голос. Скажи, Миколо, чи зараз може повторитись подібна катастрофа?..

Микола. Зараз уламки Фаетона не становлять помітної загрози. По-перше, великих уламків лишилося дуже мало. Їх можна полічити на пальцях. Усі вони здобули стійкі орбіти. По-друге, наша космонавтика вже сьогодні здатна відвернути небезпеку. Досить послати назустріч одну-дві ракети з потужними водневими бомбами — і велетень розлетиться на дрібну порохню.

Але повернімось до спроби виліпити модель Фаетона. Нам здається, що той, хто бере за основу для цієї моделі сучасну масу астероїдної та пилової речовини, робить велику помилку. Хіба ж не ясно, що могутній сусіда Фаетона Юпітер досить помітно "збагатився" за рахунок планети-самовбивці? Якщо й досі на Землю щодоби випадає 100 тисяч тонн фаетонської речовини, то скільки ж її випало протягом сотень тисячоліть

на Юпітер? Адже ж він більший від Землі у 1340 разів! Цілковито зрозуміло, що його гравітаційні можливості теж незрівнянно більші.

Падали уламки Фаетона також на інші планети. Немало їх зникло і в розпечених надрах Сонця...

Коли врахувати всі ці аргументи, то стане ясно, що Фаетон був не менший від Землі, а може, навіть значно більший. Це вже само собою вирішує питання про атмосферу і воду. І води, і атмосфери там було цілком досить, щоб могло зародитись органічне життя. А чи досить було сонячного тепла?..

Є переконлива теорія Джона Дарвіна (син Ч. Дарвіна) про еволюцію систем небесних тіл. На підставі цієї математичної теорії планети протягом мільярдів років поволі відходять од Сонця... Джон Дарвін, обгрунтовуючи свою теорію, ще не знав, що вона колись допоможе внести деякі уточнення у вчення його батька. Але про це згодом...

Голос. Чому ж у метеоритах не знаходять слідів органічного життя?

Микола. Правильно... Не знаходили аж до останнього часу. Так само, як не знаходили води. А зараз вода знайдена у великій кількості.

Зрозуміло, ми ніколи не матимемо в руках крижаного метеорита: він просто не долетить до земної поверхні. Але в деяких метеоритах виявлена вода, що входить до складу мінералів. Вона становить близько 9 процентів ваги цих метеоритів. Досить розжарити мінерал — і він віддасть нам космічну воду. Отже, якби Сіхоте-Алінський метеорит, що важив 100 тонн, був такою мінеральною губкою, ми б мали у своєму розпорядженні близько 9 тонн космічної води. Цілковито досить для невеликого плавального басейну!..

Голос. Хіба всі метеорити — залишки Фаетона?.. Хіба вони не прилітають з інших куточків галактики?..

Микола. Ні, не прилітають... Ось що каже академік В. Г. Фесенков, висловлюючи думку більшості астрономів світу: "Метеорити належать до Сонячної системи. Вони ніколи не могли бути захоплені із міжзоряного простору, а виникли від розпаду планети, яка створилася раніше між орбітами Марса і Юпітера".

Те ж саме можна сказати про космічний пил, який ми бачимо у смугі астероїдів.

Пилові хмари за межами сонячної системи — це вже інші утворення. Вони дуже далеко від нас. Вони йдуть своїми шляхами, які не перетинаються із шляхом нашої планетної системи...

Тепер про сліди органічного життя в метеоритах. 9 травня 1961 року у литовському місті Клайпеді в квартиру до робітника А. Золотова через вікно влетів камінь завбільшки з кулак. Це був метеорит, але метеорит незвичайний — так званий вугільний хондрит. Чи треба доводити, що вугілля створюється лише за умов широко розвиненого органічного життя?..

Тривають суперечки про знахідку в метеоритах п'яти типів водоростей. Американські вчені запевняють, що таких водоростей на Землі немає. Якщо це буде доведено, тоді стане цілком ясно: в океанах Фаетона було життя...

Голос. Коли ж загинув Фаетон?

Микола. На це відповідають атомні хронометри. Вони показують вік мінералів від початку їхнього застигання. Зрозуміло, що застигання планети відбувається нерівномірно: поверхневі шари застигають раніше, а глибинні — значно пізніше. Але переважна маса планети перебуває в розпеченому стані.

Американець Ф. Панет у 1950 році за допомогою атомного методу дослідив вік 51 метеорита. Деякі з них показали, що від початку їхнього застигання минуло близько 7 мільярдів років. Це означає, що Фаетон був удвоє старший від Землі! Адже ж на Землі поки що не знайдено мінералів, які мали б більше ніж 3,5 мільярда років. Крім того, хіба ми можемо бути певні, що 7 мільярдів — це остаточна межа? А може, колись падали іще старші метеорити?..

Що ж до моменту загибелі, то тут є такі міркування. Зрозуміло, що під час вибуху мусила розлетітись у космічний простір не тільки планетна кора — в космос вихлюпнулася глибинна розтоплена маса. В холоднечі космосу ці бризки гарячої речовини повинні були одразу ж застигнути. Отже, чим молодший метеорит, тим більше він наближає момент катастрофи до наших часів. Наймолодший метеорит Ф. Панета показав вік 75 мільйонів років. А зараз наші вчені мають у своєму розпорядженні метеорит, який перетворився із розтопленої маси на тверду лише 19 мільйонів років тому. Зрозуміло, що катастрофа на Фаетоні не могла статися раніше, ніж застиг цей шматочок речовини. Та це не означає, що вона не могла статися пізніше. Може, колись упаде на Землю іще молодший метеорит...

Голос. Уже є відомості про метеорит, вік якого становить близько 1 600 000 років. Він молодший, ніж земна людина. Я потім покажу статтю Л. Г. Кваші...

Микола. Спасибі! От бачите... Значить, катастрофа сталася за людської пам'яті. Це пояснює походження міфа про загибель Фаетона...

Є ще одна цікава деталь. Йдеться про супутники Марса. Вони крихітні: діаметр Фобоса — 8 кілометрів, Деймоса — 15. Обидва вони перебувають у площині екватора — в тій площині, яка найзручніша для запуску штучних супутників. Вони обертаються дуже близько до екватора: Фобос, наприклад, перебуває на відстані 9 тисяч кілометрів. Це відстань від Москви до Тихого океану!.. Він оббігає Марс лише за сім годин — тобто втричі швидше, ніж планета встигає обернутись навколо

своїї осі. Це не вкладається ні в які закономірності Сонячної системи. Рухатися так швидко здатні тільки штучні супутники...

Визнати супутники Марса природними тілами не може навіть такий непоквапний на висновки астрофізик, як академік В. Г. Фесенков. Не роблячи передчасних висновків, Фесенков обрахував, що супутники Марса через деякий час повинні впасти на його поверхню.

А природні супутники, навпаки, мають нахил віддалятися од планет!..

Саме так складається еволюція планетних систем...

Якщо ці передбачення колись підтвердяться, ми одержимо найпереконливіші свідчення про дуже високу цивілізацію фаєтонців. Бо вони, звісно, не могли не цікавитися своїм найближчим сусідом. Цілком ймовірно, що строгі лінії марсіанської рослинності (так звані канали) — це також розумна організація небагатої флори, яка залишилась аж до наших часів. Досить поглянути на карту Марса, щоб зрозуміти: так організувати рослинність міг тільки людський розум! Те, що в каналах немає води, нічого не спростовує. Рослинність групується в рештках каналів, які існували раніше...

Тепер прошу звернути увагу ось на що. Робота палеонтологів відсуває появу людини в глибину геологічної історії Землі, а дослідження метеоритів присувають фаєтонську катастрофу все ближче до часів, які пам'ятає історія. Ножиці між цією катастрофою і появою земної людини щороку змикаються...

Якщо під цим кутом зору оглянути зображення космічних "богів", то стане зрозуміло, що це були фаєтонці...

Голос. Чому загинув Фаєтон? Деякі вчені гадають, що він наблизився до Юпітера й був розірваний його припливними силами.

Микола. А хто ж міг зіштовхнути його зі своєї орбіти? Не могло ж це трапитись без видимих причин... Крім того, не слід забувати, що точка перетину орбіт найбільших астероїдів міститься саме там, де за розрахунками Ольберса, Гауса, Тіціуса і Боде мусила перебувати загибла планета. Значить, і вибух Фаетона стався на його власній орбіті, що цілком відповідає законам небесної механіки. У цьому разі Юпітер не міг бути винуватцем катастрофи.

Правда, дехто намагається спростувати висновок Ольберса тим, що орбіти дрібніших астероїдів, які почали відкривати після його смерті, не перетинаються у спільній точці. Ніби мало того, що перетинаються орбіти найбільших уламків! Адже катастрофа сталася не вчора. За тисячі років припливні сили планет і Сонця могли змінити попередні орбіти багатьох астероїдів. І цілком логічно, що найстійкіші виявились орбіти найбільших уламків — таких, як Церера, Паллада, Веста і Юнона... Як бачите, астрономічний діагноз Ольберса, лікаря за фахом, виявився безсумнівний...

Ні, товариші! Поки що ніхто не зміг краще пояснити причин загибелі Фаетона, ніж старовинний міф про нерозумного сина Сонця.

Вражає мудрою багатозначністю напис на метеориті, який випав на Верхньому Рейні 1492 року. Прикувавши метеорит ланцюгами до стін церкви, прихожани викарбували на ньому слова: "Багато людей знають про цей камінь багато чого, кожен що-небудь, але ніхто не знає достатньо". На жаль, і до наших днів ці слова лишаються справедливими.

Ми б знали значно більше, якби у IV віці темний натовп, яким керували християнські монахи, не спалив найбагатшу скарбницю старовинних знань — Александрійську бібліотеку. В ній було зібрано 700 000 найцінніших літописів. Усі вони загинули. До речі, разом з бібліотекою загинула й перша жінка-астроном Гіпатія: її вбили за "чаклунство"...

Давайте ж, друзі, не будемо нехтувати хоч тими крихтами старовинних знань, які дійшли до нас через Платона. Треба гадати, вони якоюсь мірою відбивають те, що загинуло. Адже Платон, як і його попередники, вчився у Єгипті. Тоді ще Александрійська бібліотека не була спалена.

Виникає запитання: чи могли фаєтонці бути байдужі до того, як розвивається живий світ на наших планетах? Хіба вони не були зацікавлені в тім, щоб створити собі земних помічників, які здатні жити без скафандрів?..

Людиноподібна мавпа в такі помічники не годилася — вона лише за конституцією організму була схожа на людину, але її мозок мало чим відрізнявся од мозку тварин. Самі ж фаєтонці не мали надії пристосуватися до земної атмосфери — чим складніший організм, тим важче він перебудовується в чужих стихіях. І тут прийшла на допомогу фізіологічна схожість організмів...

Віктор Чорний. Так ось у чому полягають твої уточнення Дарвіна!.. Ти ведеш до того, що людину все ж таки створив бог...

Микола. Даремно обурюєшся, Вікторе. Не бог, а фаєтонська людина. З точки зору селекції тут немає нічого неймовірного. А моральний фактор... Хіба фаєтонці погрішили перед природою, запліднивши молодшу планету власним розумом? Хіба це злочин — створювати нові розумні світи? Злочин полягає у їхньому знищенні!..

У виникненні наук є логічна послідовність. Тож не випадково, мабуть, у наш космічний вік селекція не відстає від астрофізики і космонавтики. Те ж саме слід сказати про генетику. Ми уже зараз готові до селекційних дослідів на далеких планетах.

Не випадково також саме в наші дні з'явилися досліді італійського професора Даніеле Петруччі. Коли б не заборона Ватікану, людський

плід, створений ним у лабораторних умовах, міг би розвинути у справжню дитину. І хто знає, можливо, земне людство з лабораторії "тата Карло", як жартома називають Петруччі, одержало б новий геніальний розум?

Давайте спробуємо уявити таке. Прилетівши на Венеру, ми раптом з'ясували, що там є людиноподібні істоти на рівні мавпи. Атмосфера цієї планети для земної людини виявилась отруйною, отже, про переселення туди мільйонів земних істот не може бути й мови. Там можуть існувати лише невеликі поселення, що виконують наукові або промислові функції. Але варто лише зайнятись селекційною роботою в лабораторіях на зразок лабораторії Даніеле Петруччі — і буде створено розумне плем'я венеріанців, якому поступово ми зможемо передати весь земний досвід. Невже б ми відмовились від цієї людинотворчої місії? Що б нас могло стримати? Твердження, що на створення розумної істоти має право лише бог? А хіба ми, земні люди, в цьому разі не були б такими ж самими "богами"?..

Садівники прищеплюють паросток культурного дерева на корінець дички. Коли виростає яблуня, ми забуваємо про те, що десь у ґрунті ворушиться не її власне коріння, а коріння дикої попередниці. Мабуть, забуває про це і сама яблуня, котра на власному корінні не могла б тут прожити й року...

Так само можна прищепити і людський розум, бо людина не є щось надприродне — вона входить своїм корінням в органічну природу Всесвіту. І це буде не хтось інший — це будемо ми, земляни, що дістали змогу жити й розвиватися в умовах іншої планети...

Отже, фаєтонці, на мою думку, просто не могли не вчинити такого прищеплення. Якщо так поставитись до нашого минулого, то ми справді є нащадками "богів"...

І найголовніший факт: сьогодні вчені мають все необхідне для створення білкового організму із штучного білка. І таке завдання справді стоїть перед наукою! Досить хоча б ознайомитися з роботами академіка А. М. Колмогорова...

Чому ж ми гадаємо, що на це здатні лише земні люди і ніхто більше? Хіба Земля — центр Всесвіту? Це знов-таки ті самі забобони, проти яких повстав іще Джордано Бруно...

Тоді стає зрозуміло, що й релігії на Землі виникали не випадково — вони несли в собі викривлені в переказах відбитки минулого... Ми не знаємо, чи існує закономірність у виникненні релігій на інших планетах. Але на більшості земних релігій лежить помітна печать фаєтонського "бога"... Коли ж ми доживемо до епохи, яка пошле свої зорельоти на планети інших сонячних систем, тоді творчий метод "тата Карло", помножений на генетику, нам ще більше пригодиться. Він дозволить кільком ученим заснувати цілий розумний світ. Заради такої місії можна й не повертатись на Землю. А повернутись буде неможливо, на це не вистачить одного життя...

Відомо, що грецька міфологія приписує богам риси, пристрасті і звички земних людей. Земні люди, на думку древніх греків, походять безпосередньо від богів. Цікаво, що в Платона є записи старовинних переказів про створення земної людини. Платон сам розуміє їхню надзвичайну старовинність — перекази пройшли через безліч земних катастроф. Розуміючи це, він каже: "Нам лишається тільки довіритись тим, котрі раніше від нас про це говорили, як особам, що, мабуть, справді знали своїх предків".

Особи, які називали себе нащадками богів, так передавали заповідь їхнього творця:

"Вам належить розпочати створення живих істот, наслідуючи при цьому дії, за допомогою яких моя творча сила дала вам існування... Ви самі вже закінчіть створення живих істот і вирощуйте їх, подаючи їжу..."

Де ж тут ми бачимо бога? Це розмова людини з людиною. Але ці люди перебувають на різних щаблях наукового досвіду. І все ж учні (або земні діти) вже здатні створювати нижчі білкові істоти. Творча сила! Хіба не вона головна ознака людини? Хіба не вона сьогодні штовхає наших учених на створення живих істот із штучного білка? Чому ж ми це право визнаємо лише за собою? Невже ми справді хочемо посісти становище богів? Чи не виявляємо ми деякої нескромності?.. Платон, мабуть, не знав генетики і не цілком розумів, що саме ховається за переказом, — він просто сумлінно його записав. Це, безперечно, лише посилює вірогідність записаного. Відкинувши його тлумачення, давайте вдумаємось у кожне слово цієї надзвичайної заповіді. Хіба вона не звучить, як заклик людинотворця до продовження селекційної роботи на Землі? Хіба не міг сказати ці слова останній фаетонець, який після загибелі своєї далекої батьківщини був і сам приречений на загибель?.. Хіба десь в Асканії-Новій, створюючи таврійського зеброконя, ми не виконуємо ту ж саму заповідь?..

Дописано олівцем. Миколо! Любий мій!.. Мабуть, це сказав Ечука-батько — твій Біловолосий бог... Він так піклувався про долю своїх землян, що просто не міг цього не сказати... До речі, хто вона, твоя Лоча? Здається, я починаю ревнувати... А може, це... Тоді чому ж ти мовчиш?.. Хіба на Фаетоні легше освідчитись у коханні, ніж на Землі? Як я тебе люблю, мій дорогий Акачі!..

Земна Оксана, якій дуже хочеться бути фаетонською Лочою...

13. Десять обертів розлуки

Вони полетіли просто в розлуку, бо Лоча, як відомо, лишилася на Фаетоні, а Микола приземлився на материк, що мав стати для космічних переселенців новою батьківщиною.

Може, було б обачніше заснувати колонію десь на півдні материка, в помірному кліматі, але Ечука-батько вирішив, що для селекційної роботи більше підходить тропічний клімат. Хоч він дуже вологий і задушливий, але не має значних перепадів температури, а це для Ечуки мало неабияке значення.

Що й казати, спершу було важко. Майже цілий земний оберт витратили на те, щоб привчити свої організми до земної спеки. Але фаетонці вперто гартували тіло, потроху опромінювались на ранковому сонці, і десь місяців через десять могли з півгодини пробути на сонці навіть без одягу — в самих прозорих шоломах, що давали змогу дихати. Але це було небезпечно: укус земної комахи міг коштувати життя... Адже ж на Фаетоні вже давно вимерли всі комахи, які в свій час завдавали чимало клопоту людям.

Взагалі ж переселенцям довелося пережити стільки небезпечних пригод, що якби не їхні плащі та скафандри, довелося б зовсім зле...

Микола допомагав батькові в його науковій роботі. Клопоту було чимало: доглядав малечу, годував розведеною в окропі білковиною, якою їх забезпечував Рагуші. А коли діти почали підростати, Микола виховував і навчав їх. У нього не лишалося жодної вільної хвилини, і, може, саме це допомагало юнакові переживати розлуку з Лочею...

Так минуло близько десяти земних обертів.

Ечука-батько старів з кожним обертом, волосся його зробилося зовсім біле. Він ніколи не розлучався зі своїм червоногрудим какаду — постійним співрозмовником у предковічних джунглях чужої планети. Батько знайшов його під деревом, коли какаду був іще жовторотим

пташенням. Воно неодмінно загинуло б, якби батько не вигодував його із власних рук. Какаду ніби розумів, що зобов'язаний цій загадковій істоті власним життям, і ні на хвилину не покидав свого рятівника. Куди б не йшов старий Ечука, какаду незмінно сидів на його плечі...

Жили вони у невеличкому приміщенні, яке їм допоміг побудувати Рагуші. Веселий космонавт також постарів і, коли строго до цього підходити, вже не годився для самостійних перельотів. Але жерці Атлантиди і Фаетона не любили міняти космічних контрабандистів, які знали дуже багато їхніх таємниць. Та й сам Рагуші не міг жити на Фаетоні, бо Земля стала його другою батьківщиною. Його сини повиростали. Як і слід було сподіватися, вони теж стали рабовласниками.

Ечука-батько нерідко докоряв за це космонавтові, бо сам Рагуші відіграв неабияку роль у поширенні на земній кулі незалежних цивілізацій. Він таємно перевозив із Фаетона й Атлантиди дуже цінне устаткування, без якого фаетонці-каторжани не змогли б ні жити, ні провадити наукових дослідів, ні захищатися від переслідувань усюдисущих і всемогутніх жерців-атлантів.

На докори Ечуки космонавт відповідав:

— А що я можу вдіяти? Атланти діляться на богів, рабовласників і рабів. Мої сини могли бути або рабовласниками, або ж рабами. Як бачиш, вибору немає.

Микола, слухаючи Рагуші, зауважив:

— Вони могли б очолити рабів. Знищивши богів і рабовласників, створили б вільну республіку.

— Те-те-те! — сміявся Рагуші. — Може, колись... Через тисячі земних обертів... А зараз цього не дозволять фаетонські жерці. Проти них земна людина все одно що комар на моєму скафандрі...

У трикімнатному приміщенні, де вони жили, була тільки одна невеличка кімната із штучно створеною атмосферою Фаетона. То була спальня, де вони з батьком після цілоденної праці відпочивали од скафандрів.

Житло збудували з дерева. Лише спальню щільно облицювали люмінесцентною пластмасою, яку привіз Рагуші з Фаетона. Ця кімната була цілком герметична. Невеличка установка для виготовлення кисню зробила батька незалежним від Безсмертного. Але кисень доводилося заощаджувати.

— Хочеш спробувати напій атлантів? — спитав Рагуші, звертаючись до батька. — Це трохи інший, ніж я привозив минулого разу.

Батько зрозумів, що космонавтові хотілося випити, але заважав скафандр.

— Ні, моя справа вимагає тверезості. А ти, будь ласка, йди в спальню. Трохи відпочинеш.

Коли Рагуші зник за дверми спальні, батько промовив до Миколи:

— Рагуші мене радує і засмучує. Він той, кого називають просто щирою людиною. Сердечна доброта живе в ньому стихійно. Він однаково допомагає і тим фаетонцям, які стали жакливіми диктаторами серед землян, і тим, хто керується ідеями Материка Свободи... Усіх він вважає скривдженими, усіх йому жаль...

Ішлося про каторжан, які заснували на Землі численні держави. Для Рагуші всі вони були однакові, бо постраждали від гніву Єдиного.

Не раз батько розповідав Миколі, про свої плани. На це мало одного життя, отже, синові належить продовжити його справу. Батькові вдалося вивести кілька сотень земних індивідів, серед яких є дівчатка й хлопчики.

Багатьох із них за конституцією організму вже можна наввати першими земними людьми. Але декотрі поки що становили перехідну ланку поміж людиною і мавпою.

Микола не відразу зрозумів, навіщо батькові починати це спочатку: адже земна людина вже існувала!..

Важко давалися йому таємниці генетики.

— Я хочу закласти своїм землянам зовсім інший генетичний код, — пояснював батько. — Земля неоднорідна за своїми умовами. Тропіки вимагають інших властивостей організму.

На думку батька, земні люди колись зіллються у спільну расу. Та перед цим кожна генетична група мусить пройти власну еволюцію. А коли настане епоха великого об'єднання рас, кожна з них віддасть у формування людини не лише свій досвід, але й власну кров.

Це буде Епоха Великого Синтезу...

Генетичний синтез породжує такі якості, яких не мали предки; він підносить живу істоту на вищий щабель розвитку. І навпаки, відсутність його призводить до обігу генетичних ознак у замкнутому колі, а це згодом може спричинитися до виродження. Через кілька поколінь тут настане щось схоже на кровосуміш...

Планета мусить мати не просто людину, а Спектр Народів.

Хай це призведе до змагання, взаєборства між ними. Але без цього немислимий прогрес. Тільки наївні люди гадають, що можна сформувати розум поза боротьбою.

Саморозвиток — це передусім боротьба! І тільки на вищому щаблі еволюції вона здатна набрати такого характеру, що кожна людина

вбачатиме в ній велику насолоду. Бо то вже буде змагання Високого Розуму.

Батько відверто пишався дев'ятилітнім Алочі. Це був унікальний виплеск природи, екземпляр, який у своєму народженні перескочив через усе мавпяче й одразу ж наблизився до людини. Микола вже навчив його людської мови, а сам Алочі поширює мову серед своїх братів і сестер. Деякі з них уже розмовляють, хоч мова їхня поки що дуже бідна. Інші індивіди перебувають на тому рівні, коли людська мова для них іще несприйнятна.

Лабораторії містилися в окремому приміщенні біля річки. Трохи віддалік, над самою річкою, стояли довгі дерев'яні будинки, у яких вирощувалися сотні дітей від чотирьох до дев'яти років.

Ечука добре знав закони спадковості: саме це забезпечило успіх не протягом кількох — як було колись на Фаєтоні, — а в першому ж поколінні маленьких землян...

Із спальні вийшов космонавт. Він злегка похитувався, а на щоках під скафандром текли сльози. Впавши обважнілим тілом у дерев'яне крісло, Рагуші потягнувся рукою до скафандра, забувши, що не зможе витерти хмільних сліз. Так вони й застигли краплинами на його щоках.

— Ти гадаєш, Ечуко, — почав він, схлипуючи, — мені не болить усе те, що я бачу на двох наших планетах?.. Я однаково їх люблю. Розумієш? Однаково... А що любити, я тебе питаю? Куди все йде, до чого? Ми перекинули на Землю свій досвід, свій розум. А чи знаєш ти, великий людинотворче, що разом з розумом ти сієш майбутню загибель для цієї планети? Чи розумієш ти це, Ечуко?.. Вона ще в зародку — страшна загибель. Наче зміїне яйце. Але змія колись обов'язково вилупиться. І проковтне Землю. Проковтне, Ечуко!..

— Рагуші, — сумно промовив батько, — навіщо ти так багато п'єш?

— Бо я бачу лихо, якого поки що ніхто не бачить. Не той розум ми перекинули сюди, не той, який треба!.. Ми не очистили його від страшних вад. Ми не вийняли з нього зміїного яйця...

— Тобі слід виспатися, друже...

— Слухай... Слухай, Ечуко!.. Ти гадаєш, що Рагуші знає самі насолоди?.. Нічого ти не тямиш, Ечуко!.. Я ношу в собі велику скорботу Всесвіту... Я ховаю її отут, — він ударив себе долонею по широким грудях. — Отут!.. Навіть тоді, коли сміюсь. І тоді, коли п'ю... Фаетон так багато прожив, що можна було зрозуміти, в чому недолік нашого розуму. А хіба ми зрозуміли?.. Ми — вбивці, Ечуко! Не втішай себе — ти також убивця. Тобі здається, що ти створюєш і вирощуєш розум. Насправді ти вирощуєш силу, яка знищить усе живе на Землі. Ти дивився вниз, коли ми летіли через пустиню?.. Отакою колись буде вся Земля...

— Хіба це зробили земляни? Це зробив твій верховний за велінням Безсмертного.

Рагуші відкинув назад голову. Скафандр дзенькнув, ударившись об дерев'яну спинку крісла.

— Ха-ха-ха!.. А ти гадаєш, вони колись не створять собі отакого Безсмертного? Ще й, може, на кожному материку виникне свій... Оті "верховні" та "єдині" і почнуть між собою боротьбу за те, кого вважати справжнім єдиним... Це ж і є те зміїне яйце, про яке я кажу! Ми його кинули на Землю. Ми, Ечуко!.. Спершу треба було переробити природу власного розуму, а потім уже поширювати його на інші планети. Поряд з великим у ньому живе дрібне, нікчемне. Ота каламуть інколи перемагає навіть розум генія. Геній перестає бути генієм у ту мить, коли зажадає, щоб інші люди вбачали в ньому бога. Але, на жаль, ми цього не помічаємо. А коли й помічаємо, то чомусь дуже легко погоджуємося, що він має на це право... І схиляємо перед ним коліна...

— Хіба Материк Свободи зігнув коліна перед Безсмертним?..

— Через те я й кажу про нашу незрілість... На одному полюсі — владолюбство, на другому — волелюбство... Ці два полюси роздирають планету. Це може кінчитися страшною катастрофою — вони роздеруть її на шматки!.. — Рагуші випростався, підвівся і ступив крок до Ечуки. — Слухай, Ечуко! А може, так і треба?.. Може, то всемогутня матерія сама підкинула нам оці два полюси? Може, матерія грається у пізнання себе самої?.. Люди їй потрібні, як нам бактерії для бродіння?.. Тільки розум дійшов до її найглибших таємниць, вона гукає: досить! Почнемо, шановні, все спочатку... І за допомогою своєї іграшки — того ж таки людського розуму — руйнує те, що вона створювала протягом мільярдів обертів. Так само, як людське дитя руйнує іграшкові будиночки, виліплені з піску. Руйнує, щоб почати знову — десь в іншому місці...

Ечука-батько стримано посміхнувся.

— Друже мій Рагуші! В твоїх міркуваннях є чимало слушного. Але ти мислиш масштабами однієї чи двох планет, а не масштабами Всесвіту. Розум виник не сьогодні і не вчора. Він так само вічний, як і матерія. Як простір, час і променева енергія... У безмежному Всесвіті безмежна кількість розумних світів. І я певен, що вони спілкуються між собою, зливаючись у Всесвітній Розум. Так само, як спілкуються зорі, кидаючи проміння одна одній. Але не кожна планета знаходить у собі сили, щоб приєднатися до цього неосяжного Розуму. Так само, як не кожне зернятко, кинуте в ґрунт, дає добрі сходи і зацвітає прекрасними квітами. На тисячу зернят якась сотня може й загинути. І, може, це буде наш Фаетон...

— Значить, ти теж про це думаєш?! — тривожно вигукнув Рагуші.

— Про це не можна не думати. Про це думає кожен мислячий фаетонець. Це й змушує вчених із Материка Свободи шукати в нашій Галактиці нові планети, де можна прищепити розум... На Фаетоні

склалося надзвичайно тяжке становище. Нависла загроза над самим його існуванням. Ми, фаєтонці, своєчасно не зрозуміли, яку смертельну отруту ховає в собі оте зміїне яйце, про яке ти казав. І якщо справді з нашим Фаетоном станеться лихо... Якщо він приречений на загибель... — Ечука-батько заплющив очі й довго мовчав. Обличчя його болісно пересмикнулось. — Тяжко, друже, про це говорити! Але Розум тільки тоді Розум, коли він навчився дивитися правді в очі. По суті, це речі одного порядку — Розум і Правда... Так от... Ті планети, де ми сіємо зерна Розуму, де він колись розвинеться і здобуде перемогу над власними вадами... А я вірю в цю перемогу. Вірю, дорогий мій скептику!.. Якби я в це не вірив, я б віддав перевагу іншим тваринам, а не людині... Цей могутній Розум зуміє збагнути, які причини привели наш Фаєтон до загибелі. Людство вчиться на трагічних катастрофах так само, як дитина на власних синцях і подряпинах. Гинуть народи, гинуть планети, але не гине матерія! Мати Розуму... І, може, саме земляни стануть тією ланкою, яка приєднає до Всесвітнього Розуму нашу Сонячну систему. А матерія, про яку ти казав... Вона не грається нашим Розумом. Вона лише сировина для його створення...

— Тоді що ж таке Всесвіт? — розгублено запитав Рагуші. Його очі вже не були хмільними. — Як ти розумієш Всесвіт?..

— Всесвіт?.. Всесвіт — це життя Розуму. Хіба наш організм з усіма його складовими частинами існує не для життя мозку? Адже ж у наших клітинах теж заховані цілі світи — світи молекул, атомів... Отак і складові частини Всесвіту... Наш Фаєтон — навіть не клітина в житті Всесвіту. Навіть не атом, а щось менше, значно менше... І якщо йому судилося безславно загинути, то все одно можна вважати, що він своє зробив. Він кинув зернятка Розуму на інші планети. — Батько поклав руку на плече Рагуші. — І ти, мій друже, чесно служив цій справі... Отже, маєш право вважати, що життя своє прожив не марно.

— Значить, ти віриш, що земляни інакше влаштують своє життя? Те, що відбувається зараз...

— Вірю! — твердо сказав батько. — Я певен, що вони не повторять нашої помилки. Вони повинні піти далі, ніж на це спромоглися ми. Вони з'єднають свій Розум з іншими розумними світами. Доки цього не сталося, доки цивілізація живе окремо, зрілою її вважати не можна. Ще навіть невідомо, житиме вона чи загине. Розум десятків інших планет допоможе їй подолати будь-які катастрофи... Ти уявляєш, Рагуші, якою прекрасною стане тоді доля окремої людини?..

— А поки це станеться, люди перегризатимуть одне одному горлянки за право називатися богами... За владу над іншими людьми...

— Це дитяча хвороба людства. Перехідний період... Зрілий Розум не потребує ніяких богів!

Якось після чергового польоту на Фаетон Рагуші прибув до них збуджений і веселий. Це з ним траплялося тоді, коли йому вдавалося зробити особливо значну послугу переселенцям. Мабуть, усе життя Рагуші складалося з оцих послуг, і поза ними космонавт не бачив у своєму житті жодного сенсу. Микола й Ечука-батько одразу ж догадалися, що Рагуші має для них якусь незвичайну новину, але терпляче вичікували, доки він про це заговорить сам.

— Зараз ти побачиш Лочу, — запросивши їх до ракети, якомога байдужіше звернувся він до Миколи. — Вона передала для тебе нитку від свого шахо...

Чи можна уявити Миколине хвилювання? Рухи космонавта, який закладав нитку в свій шахо, здавалися йому дуже повільними, мовби Рагуші справді перевіряв його витримку. Миколі хотілося крикнути: "Швидше, швидше, Рагуші!" Він напружився, усе в ньому бриніло гарячим нетерпінням.

Та ось на екрані з'явилася Лоча, зодягнена в традиційний одяг космічних зустрічей і прощань...

Дівчина ніби справді була виткана із проміння — з того самого проміння, яке вільно блукає у Всесвіті і, скінчивши свій політ, згущується в нагромадження атомів, що, поволі обростаючи іншими атомами, перетворюється на планети, людські серця, овали жіночих грудей...

Це променеве походження особливо помітне в Лочі. Вся вона здавалася вузликом, туго зав'язаним на промені, і світилася добрим смутком, що і був породжений великим жіночим чеканням.

Микола помітив: Лоча стала якоюсь іншою, і лише тепер зрозумів, як довго жили вони у космічній розлуці. По-земному Лочі було тепер близько тридцяти обертів — вік жіночого розквіту, вік щасливого материнства. А вона все ще лишалася перев'язаним вузликом на промені, що бринів у німому чеканні. І якщо те чекання продовжити — згасне промінь і згасне Лоча.

Час лягав на неї не сивим попелом, що тьмарить обличчя, западає у зморшки, — він лягав летючим промінням, яке виявляє жіночу вроду. Тільки смуток у її очах свідчив про те, як їй важко чекати...

Лоча ступила крок у просторі, ніби поспішаючи назустріч милому, і тихо, мовби він був десь поруч, промовила:

— Акачі!.. Мій любий Акачі!.. Не гнівайся, що я нагадую тобі про себе. Не одразу я зважилась на це. Ти, мабуть, знаєш, що Безсмертний заборонив передавати земним каторжанам будь-які відомості про їхніх дружин і дітей. Якщо він дізнається, що я передала тобі цю нитку, наш друг загине від його страшного гніву. Але Рагуші запевнив мене, що про неї ніхто не дізнається. Нитку допоміг виготовити Чаміно в кімнаті Лашуре, де ми колись були разом з тобою. Жодний фаєтонський шахо не чує моїх слів, отже, я можу про все говорити відверто...

Микола потягнувся до неї — у простір, де вона стояла, ніби жива, — але пальці намацали холоднувату поверхню екрана. Він почував себе

так, як у перші дні під тропічним сонцем. Йому було боляче, що Лоча — кохана Лоча не помітила його поривання до неї, мовби була незрячою.

— Ти чуєш, мій друже, мій муже?.. — дивлячись на Миколу, говорила Лоча. — Поміж нами лежить чорна глуха німота. Ні вітру, ні звуку, ні зойку з грудей... Чаміно подарував мені скриньку з двома окулярами. Коли дивишся в ті окуляри, твоя Земля стає такою великою, що я бачу на її поверхні сині моря й зелені материки. Від Рагуші я дізналася, де саме лежить твій материк. Він зеленіє на півтори долоні вище від холодної шапки, що біліє на південному полюсі. Вже три з половиною оберти я не відриваю очей від окулярів. Інколи мені здається, що я справді бачу тебе. Ти тепер зовсім не схожий на того Акачі, якого я знала. Обличчя в тебе потемніло, очі звузились, і від них до сріблястих скронь пролягли темні промінці... Інколи я мандрую разом з тобою. Вони такі гарні — ліси твоєї планети! І страшні своєю незайманістю. Ми разом купаємося в теплих озерах, вільно ходимо по дну океанів, збираємо підводні рослини, живемо в океанських печерах. Там навіть під водою значно світліше, ніж на поверхні нашого Фаетона... Як мені хочеться на твою Землю! — Лоча мовби отямилась, легенько струснула головою, в очах знову з'явився той астральний смуток, який народився в жінках після перших космічних розлук. — Пробач, любий!.. Мені так багато хочеться тобі сказати, але думки мої плутаються, і я розумію, що кажу зовсім не те... Коли б я могла почути хоч одне твоє слово! Та я знаю, що це неможливо... Я часто чую докори: навіщо ти називаєш себе його дружиною? Ти ж ніколи нею не була. Це тільки твоя примха, і заради примхи ти прирекла себе на довічну самотність... Що вони здатні зрозуміти?.. У вас там є птахи, яких ми знаємо лише по зображеннях, занесених на Фаетон космонавтами. Один такий птах завжди висить перед моїми очима. Я дивлюсь на нього і питаю себе: чи погодилась би ти, Лочо, бути отаким земним птахом, щоб жити там, де живе твій Акачі?.. Хай Акачі навіть не знає, що то не птах, а ти кружляєш у нього над головою... Хай недбалим помахом руки зжене тебе зі свого плеча... А ти знов і знов кружлятимеш над ним, оберігаючи від небезпек, які підстерігають його на кожному кроці... І коли чорна змія потягнеться до нього своїм смертельним жалом, ти блискавично впадеш на неї — хай вона краще вжалить тебе, ніж його... Чи погодилась б ти,

Лочо, бути отаким птахом?.. У такі хвилини я готова повірити, що наш Безсмертний справді бог, що це він створив і Фаетон, і Землю, і все, що є на них живого. Я звертаюсь до нього з благанням: о Боже-Отче! Зроби мене звичайнісіньким земним птахом. Невже тобі важко?..

Одного разу він з'явився на моїй стіні горизонтів і з несподіваною лагідністю сказав: "Рабине божа! Ти в мені Пробудила велику жалість. Я дам тобі в чоловіки свого найкращого радника". А я відповіла Безсмертному: "Не жалій мене, Всевишній. Зроби мене земною каторжанкою. А не хочеш — зроби земним птахом". Та він погрозово підняв сухуватий перст, лагідність його зникла, в голосі зазвучав метал: "Кого я караю, той не має права жити в пам'яті непокараних". Він так це сказав, ніби людство ділиться лише на два табори — покараних і непокараних. Поміж ними немає нічого живого, бо той, хто не покараний сьогодні, буде покараний завтра...

...Яка я тепер щаслива! Мені вже не треба щотижня приходити до палацу, щоб розчісувати ненависну бороду Єдиного. О-о, ти не знаєш, яке то було катування!..

Я не сказала тобі, в чому саме полягав мій обов'язок. В отому шепотінні довкола не було й краплі правди. Люди не розуміли, яку насолоду має Безсмертний від розчісування бороди...

А я повинна була мовчати, бо правда не краща. Яка я бридка сама собі!..

Я годинами розчісувала його бороду. Більше нічого. Він ніби засинав. Але мій мозок ніби пронизувало якесь проміння, він був у страшній владі Єдиного. І виникали картини, одна жахливіша за другу. Я бачила себе і його. Себе я завжди бачила такою, яка я є. А він кожного разу був інший. Та потім, коли йому розказали, як я з тобою прощалася, — він почав прибирати твою подобу. І тоді моя думка вже не корилася мені. Бо то був не він — то був ти, мій любий Акачі! І хоч я знала, що це не ти, — але

серце моє не слухалось мозку. Єдиному це дуже подобалось. Він бачив те саме, що бачила я. Він був тобою. І я кохала його в отих картинах, які він навіював мені й собі...

О, прости, мій коханий! То був звичайнісінький гіпноз. А хіба винна людина, яку змушують бачити в думці те, що вона мріє побачити насправді?

Потім Всевишній сказав:

— Акачі ніколи не повернуться з пекла. Я візьму його подобу... Я виведу тебе на трон божий. Ти станеш безсмертною, як і я...

Я билася головою об його коліна. Він люто відкинув мене. Йому набридло підроблятися під тебе. Він хотів бути собою. І хотів, щоб я його кохала насправді. Але я краще помру...

Тоді Чаміно забрав мене з палацу. І тепер я живу в Лашуре. Тепер я щаслива. Бо можу думати про тебе. І жити тобою, мій далекий муже!..

Микола слухав, слухав... І надивлявся на свою Лочу. Вже не тільки Микола, але й Рагуші та Ечука-батько знали напам'ять кожне слово Лочі, кожен її рух на екрані. А Микола вимагав, щоб Рагуші знов і знов закладав й нитку у свій шахо. Її слова, її голос, як і вона сама, були виткані із проміння. Те проміння світилось у його свідомості, текло з його кров'ю до серця і, оновлюючись, заповнювало собою кожную клітину його схвильованого єства...

Так ось який обов'язок було покладено на Господиню Бороди!

Ні, він не повинен думати про неї негарно. Вона чиста, як промінь. Вона — свята...

Наступного дня Ечука-батько із сумовитою багатозначністю в голосі звернувся до Миколи:

— Ось що, сину... Ти повинен повернутися на Фаетон. Лашуре — друга мого дитинства. Якщо Лоча знайшла в нього притулок, значить, він лишився такий, як був... Лашуре знає моїх братів. Ти можеш на них звіритися. Вони не викажуть карникам ні тебе, ні Лочі.

Микола дивився на батька, але думав про Лочу. Коли ж слова старого Ечуки поволі дійшли до його свідомості, він мовби прокинувся від сну і здивовано спитав:

— Це ти мені кажеш, тату?..

— Ти повинен летіти на Фаетон, — повторив батько. — З Рагуші я домовився. Звісно, це небезпечно. Але він добре навчився обдурювати жерців. Крім того, йому беззастережно вірять.

— А ти зостанешся сам?.. Один на весь материк?

Та батько, мабуть, уже все вирішив. Поклавши руку на Миколине плече — там, де прозорий шолом з'єднувався з герметичним одягом, — старий Ечука сказав:

— Ні, Акачі... Тепер я буду не сам. У мене є діти. Ось ми зараз покличемо Алочі...

Алочі, зайшовши до кімнати, сором'язливо тупцював біля дверей, оглядаючи свої босі ноги. Це був жилавий, кароокий хлопчик з гострими плечима. Шкіра ясно-шоколадного кольору, волосся чорне, руки надміру довгі, з довгими, рухливими пальцями. Такі ж самі довгі, рухливі пальці були на його ногах. Череп, ніс, губи, овал обличчя — все нагадувало звичайних земних людей, яких Микола бачив на Атлантиді. Але ж на

створення перших атлантів пішло півтори тисячі земних обертів!.. Отже, можна зрозуміти батька, який відверто пишався своєю земною дитиною.

— Ти нагодував своїх братів, Алочі? — спитав Ечука, а Микола почервонів від сорому, бо вперше за десять обертів він забув про свій щоденний обов'язок.

— Так, батьку, — не підводячи голови, відповів Алочі.

— Підійди ближче, сину, — звелів Ечука. Коли хлопчик підступив, Ечука підняв його підборіддя, заглянув у карі з золотистим відливом очі. Хлопчикові, мабуть, важко витримувати батьків погляд, хоч той погляд лагідний, спокійний.

— Не треба схиляти голови, Алочі, — сказав батько. — Ні перед ким не схиляй голови.

— Не буду, — нерішуче вимовив хлопчик і, знов потупившись, почав оглядати босі ноги. На його поясі висіла пов'язка, сплетена з м'якої, міцної трави. Сплітати ці пов'язки навчав дітей Микола. Вони дуже зручні, не сковують рухів, а інший одяг у тропіках зайвий. Ця нескладна робота прищеплювала дітям перші трудові навички, розвивала кмітливість, привчала до зосередженості.

Батько сказав:

— Тепер, Алочі, ти завжди годуватимеш братів і сестер.

Хлопчик уперше підняв голову, в його очах зблиснула радість.

— А вчитель? — недовірливо спитав він.

— Учитель нас покидає. Ти сам незабаром станеш учителем... Моєю правою рукою.

14. Розмова про Субстанцію

Не раз протягом довгих десяти обертів Микола питав про Юпітер. І кожного разу Ечука уникав відповіді.

Сьогодні був незвичайний день. Попереду довга розлука. Миколі було гірко, що в батька є таємниця, яку він боїться йому довірити.

І ось він запитав знову. Довго мовчав старий Ечука. Нарешті сказав:

— Ти повертаєшся туди, де це знання може вбити.

— Що знаєш ти, повинен знати і я, — твердо відповів Микола.

Запала тиша. Ечука вагався. Він мовби добирав єдине слово, здатне пояснити його надмірну обережність. І ось Микола почув:

— Ця таємниця вбила мого друга. Батька твоєї Лочі... — А після паузи сказав тихо, ніби хтось міг підслухати їхню розмову: — Юпітер живий, сину!..

Микола здивовано глянув на батька. У виразі батькового обличчя було щось молитовне. Та Миколина свідомість поки що не могла осягнути значення його слів. Юпітер — живий? Що це означає? І чому це таємниця? Такі планети, як Фаетон або Земля, — дрібні зернята проти нього. І якщо там є життя...

Ні, це неможливо! Там дуже мало сонця. Щоправда, на Фаетоні його теж небагато. Але ж кисень...

— Ти ж сам сказав, що життя без кисню зародитись не може, — трохи розгублено промовив Микола.

— Так звикли у нас думати. Так навчають у храмах. Але це неправда! Юпітер — це совість нашої системи. Найстарша, наймогутніша планета...

Ечука говорив так, наче молився. То була молитва вільної людини, чий дух визнає тільки одного бога — саме Життя.

...Що ти є, Життя? Що ти є, матеріє-мати? Ось у моїй руці камінець. Ти кажеш про нього: матерія... І, сказавши так, ти гадаєш, що твоє визначення несхибне. Якби твої слова несли в собі повну Істину — життя у Всесвіті справді було б рідкісним винятком. Та й чи могло б воно зародитись? Ні! Всесвіт був би мертвий. Бо тоді походження життя слід було б пояснити із речовини. А це практично неможливо...

— Стривай, тату! — перебив Микола. — Ти ставиш під сумнів матеріальність світу?..

— Матеріальність? Ех, сину мій... Матерія — це слово надзвичайне! Його не можна прикладати до камінця. Камінець — це тільки речовина, маса.

Будь-який предмет називати матерією — це елементарна безграмотність. Матерія — це не предмет, не маса, навіть не планета. І навіть не галактика...

Матерія — це ота безконечна глибинність, яка веде наше пізнання від поверхні предмета до його Субстанції. А Субстанція — це не електрон і не якась частка. Це безконечність, що веде нашу думку у власну глибочінь. І коли ми доходимо до неї — до Субстанції, — коли ми хоч приблизно пізнаємо її глибинну якість, то лише тоді маємо право сказати, що якоюсь мірою наблизились до розуміння світу.

Якщо наше око бачить предмет, а не сягає в його глибочінь; якщо думка неспроможна крізь видиме пробитись до невидимого; якщо ми не пізнали Субстанції — першопричини світу; якщо ми ділимо матерію на живу і мертву... Словом, якщо для нас існують усі ті "якщо" — наша цивілізація ще не здобула зрілості.

Загляньмо у цей камінець. Чи можемо ми повернути його в лоно Субстанції? Якщо розщепити ядра атомів, з яких він складається, весь він розгорнеться у промінні. І нічого більше, окрім проміння!..

Що ж він є, коли не згущення силових ліній?

Вони — силові лінії — і становлять оту Субстанцію, яка тче видимий світ сама із себе. Для Субстанції ми так само прозорі, як міжзоряний вакуум прозорий для нас. З неї народжуються і наші відчуття, і наше мислення. То як ти гадаєш: сама вона мислить чи не мислить?..

Субстанція мислить! Бо тільки вона — а не щось інше! — і є матерія. А наш розум є крихітною часткою її неосяжного Розуму.

Субстанція — це суб'єкт, а не об'єкт.

А суб'єкт не може не мислити...

Він мислить нами і в самих нас.

Проти цих положень виступають люди, які поділяють матерію на "живу" і "мертву". Та якщо пошкребти їхню думку, одразу ж виявиться, що під словом "матерія" вони бачать не Субстанцію, а тільки речовину.

Так бачити світ — це значить зовсім його не бачити.

Ці люди визнають, що світ володіє Об'єктивною Логікою. Але власну логіку — логіку суб'єктивну — вони не вписують у Логіку Єдиної Безвідносної Субстанції. Суб'єктом така людина бачить лише себе. І тоді їй здається, що всі галактики обертаються заради неї. Або навіть навколо неї...

Невміння заглибитись думкою в Логіку Безвідносної Субстанції пояснюється тим, що наївні матеріалісти намагаються пристосувати світ до власних відчуттів.

Наш мозок діє у хвилинному вимірі. А вона — Об'єктивна Логіка Світу — стає помітною лише в десятиліттях або навіть у віках. Земний час для неї не існує, бо вона живе Безмежністю Всесвіту...

Ось що я називаю Світовим Розумом, який діє у глибинах Субстанції.

Через те здатність до життя треба виводити не безпосередньо з речовини, а лише із Субстанції. А це практично означає: живий сам Всесвіт! А ми — лише краплини в океані його Життя...

Саме тому, сину, я бачу Всесвіт як суцільний мозок. Я бачу його в Субстанції, а не в тих зернятках, якими є зорі й галактики. Їх — оті зернята — можна назвати нейронами Всесвітнього Мозку. Вони породжують мислячих істот. Та якщо ті істоти починають гадати, що мислення — їхня цілковита монополія, вони ще не досягли зрілості. Бо куди ж ми маємо вписати власний розум, якщо Всесвіт бачимо нерозумним? Невже ми здатні уявити себе десь поза Всесвітом? Тоді де саме? І хто ж тоді ми? Боги чи люди?

Та коли навіть боги, то де цим богам жити, окрім Всесвіту?..

Через те розмова про богів завжди виглядає безглуздо. Є Життя, Життя в безконечності. І всюди діють єдині закони Субстанції...

Чому ти мовчиш, Акачі? Ти розумієш, про що я кажу?..

Я знаю: людині дуже важко уявити власну залежність від якихось невидимих сил, що несуть у собі Життя. Але саме ці сили творять Діалектику Світу.

Світло і Антисвітло. День і Ніч. Тепло і Холод. Відштовхування і Стискання. Вибух і Антивибух, що здобувають найвищу рівновагу в своєму синтезі.

Тоді з'являється планета...

Природа цих протидіючих сил сягає у глибини Субстанції, де у вищому синтезі зливаються в суцільний океан буття гравітація і антигравітація. Пізнавши ці сили в механічних проявах, ми не пізнали їх у проявах духовних.

Не всі люди здатні бачити це в реальному житті. Життя здається їм нагромадженням випадковостей. А це не так! Бо навіть загальна сума випадковостей підпорядкована взаємоборству, що існує між гравітацією і антигравітацією, які несуть у собі Добро і Зло...

Я, мабуть, говорю непослідовно. Бо ти чомусь мовчиш...

Микола мовчав...

Те, що казав батько, не вкладалося в його уяву. Охопити думкою Всесвіт, сягнути внутрішнім зором до глибин Субстанції, з якої все народжується і куди вливається знову, було дуже важко. Бо як пояснити народження тіла із безтілесної Субстанції? Хіба промінь можна бачити, як щось тілесне? Але промінь — це вже матерія. Отже, все виникає із променя...

Батько казав правду: будь-яка маса здатна цілком перетворюватись на променеві хвилі. Це відомо кожному фаєтонському школяреві. А частки у променях мають нульову масу...

Потім він уявив невидиму нитку павутини. Якщо нитка заплутується в кільця — вона стає видимою. І тоді це вже тіло. Отак, мабуть, завихрюється сонячний вітер, народжуючи у своїх завихреннях корпускули, які групуються в атоми...

Вузлик на промені. Так він бачив Лочу...

Коли тіло зникає, невидимі кільця променевої павутини розгортаються знову. Розгортаються так, як нитки пружної спіралі. Вони тепер дзвенять у силових лініях міжзоряного простору — невидимі Струни Життя...

І справді: чому всі небесні тіла круглі? Хіба можна це пояснити поза дією двох силі гравітації і антигравітації?

Одна сила діє на вибух, друга — на антивибух. У рівновазі вибуху й антивибуху — у Великому Нулі! — пульсує живе тіло кожної планети.

Планета — це ядерна бомба. І якщо перемагає Зло...

Та яке це має відношення до таємниці Юпітера? Чому загинув батько Лочі?..

Микола попросив розповідати далі. І старий Ечука заговорив знову.

— Чому я змушений був зробити екскурс у надра філософії?..

Тому, що поза розумінням глибинних якостей Субстанції не можна починати розмову про життя на Юпітері.

Раса біловолосих не має жодного уявлення про зоряне небо. А люди, що живуть у містах — люди "другого поверху", — виховані в атмосфері обожнення Єдиного Безсмертного. Коли мозок обростав роговиною фанатизму, він нічого не ставить під сумнів. Скажи такій людині, що сонце не має жодного значення, що його дія не перевершує дії кишенькового ліхтарика, людина в це повірить. Для неї стане сонцем той, від кого залежить її особистий добробут. Такій людині байдуже до справжнього сонця, навіть до галактики, бо світила нездатні нагороджувати брязкальцями, якими люблять прикрашатися люди "другого поверху". І так само нездатні відбирати оті нагороди. Та досить Єдиному ворухнути пальцем — і вчорашній радник піде місити товстобоких дагу. Через півоберту про нього забудуть...

Людський мозок влаштований так, що у вірі своїй він покладається на звичну з дитинства наочність. Треба з дитячого віку прищеплювати йому сумнів у всеосяжності отієї наочності, треба щодня казати, що наше бачення світу засноване лише на властивостях видимого світла, що це всього тільки одна сьома світу — тільки один його вимір! — а шість вимірів лишаються поза відчуттями, поза нашим баченням, — і лише тоді можна досягнути якогось успіху...

Люди "другого поверху" в час протистоянь милуються Юпітером і кільцем Сатурна. Поети протягом віків оспівували їхню красу. Ці небесні тіла стали для фаєтонців такі звичні, як згодом для землян стане звичний Місяць.

Як гірко, що світ для людського мозку стає звичний! Саме це породжує косність. Найбільшу здатність до пізнання має дитячий мозок. Для нього — все нове, все незвичне. І якби людина вміла зберігати до старості оту здатність, людський прогрес був би схожий на вибух...

Я добре знав Шако. Ми дружили іще в дитинстві. І вже тоді у наших польотах над планетою молодий Шако завжди летів у напрямі Юпітера.

Якщо планети — це діти Сонця, то Юпітер — його старший син, права рука батька. А Сатурн — ліва рука...

Роботу, яку виконують ці титани на сонячній ниві Життя, навіть наближено не можна порівнювати з тим, на що здатні планети внутрішнього кола. Юпітер обертається значно швидше, ніж Земля: одна земна доба становить дві з половиною доби для Юпітера. Той, хто хоч трохи знайомий з законами механіки, відразу ж мусить подумати про могутні відцентрові сили на цій велетенській планеті.

Тілесне — це тільки поверхнева оболонка Субстанції.

Кожна частка атома веде у власну безконечність. І те, що тілесне для нас, для дрібнішого організму (скажімо, для нашого власного гена), сприймається як безтілесний простір...

Ми судимо про тілесне чи безтілесне не на підставі наших знань про закони Субстанції, а лише на підставі наших відчуттів.

А програму відчуттів знов-таки задає нам Субстанція. І для кожного виміру світу — своя програма... Саме через те ми й не бачимо інших вимірів...

Риби, скажімо, не відчувають воду як щось тілесне. А для нас вода — один із земних мінералів. Ми не відчуваємо атмосферу як тіло. Але ж ми знаємо, що атмосфера — це продовження тіла самої планети.

Сонце ми бачимо як невеликий диск. Насправді ми живемо у глибинах Сонця, у його силових полях. І сонячний вітер наскрізь пронизує наші тіла. Для нього ми — безтілесні...

Та хіба матерія відчуває себе лише там, де ми живемо? Саме на цьому безглуздому припущенні заснований антропоцентризм. І фаєтоцентризм. І, можливо, колись виникне геоцентризм...

Вони — а не щось інше! — стають убивцями планет. Бо тиранія завжди народжується із антропоцентризму. Із самообожнення, що приходить разом з владою...

Матерія відчуває себе всюди. Мислення виникає із відчуттів. Бо все, що мислить, якимось чином мислить. Мислити можна тільки в образах, тобто в ідеях. Образи народжуються у відчуттях. А програму відчуттів задає Субстанція, тобто матерія...

Шако був не лише великий інженер, але й великий філософ. Знання до нього приходили стихійно, його мозок мовби одержував їх безпосередньо із глибин Субстанції...

Багато з того, про що я тобі розповідаю, я засвоїв від Шако іще в молодості.

Я й досі пам'ятаю один із наших польотів над крижаним Фаетоном. Небо напрочуд було прозоре. Юпітер сяяв перед нами у всій своїй могутній красі. Це було велике протистояння. Ми бачили смуги і червоні плями на його поверхні, вони пересувалися нерівномірно: одні — швидше, другі — повільніше.

— Поглянь, Ечуко! — гукав Шако. — То вирує його атмосфера. Там є життя...

Тоді це мені здавалося чимось фантастичним. Та згодом Шако показав розрахунки. Щільність речовини на Юпітері дуже низька. Відцентрові сили урівноважують сили стискання. Отже, можливості життя на цій планеті закладені у її швидкому обертанні.

На планетах внутрішнього кола життя засноване на фотосинтезі. Вони обертаються значно повільніше від Юпітера. Відцентрові сили на них незначні. Зрозумій — це головне! — можливість життя практично зводиться до можливості відштовхування від планети. Навіть зростання

дерева — це одна із форм відштовхування. Енергію для цього надсилає Сонце. Без його енергії на Землі ніщо б не змогло рухатись...

Юпітер виробляє цю енергію із самого себе — із власного обертання. Із відцентрових сил. А це означає, що життя на Юпітері не потребує значної кількості сонячної енергії. Раз так, то в його основі стоїть не фотосинтез, а хемосинтез...

Тепер зрозумій, як ми неправильно бачимо світ. Ми кидаємо свою думку туди, де є планети, схожі на Фаетон чи на Землю. І робимо хибний висновок: таких планет поблизу немає — отже, немає цивілізацій, з якими можна спілкуватися...

Шако вдалося встановити, що атмосфера Юпітера складається із метану та аміаку. Потім він з'ясував, що це вже давно було відомо. Все, що стосувалося Юпітера, підлягало забороні. Через те йому доводилось повторювати відкриття своїх попередників.

А згодом...

Кожне наукове відкриття пов'язане з радістю. Але не тоді, коли у державі панує чиясь одна думка. Безсмертний твердив, що Юпітер мертвий. Шако повинен був мовчати про своє відкриття. Він не ховав його тільки від мене.

...На Юпітері існують океани! Ні, це не крига, як на Фаетоні. Океани Юпітера мають такий самий вигляд, як на Землі. Це важко уявити, бо Юпітер з нашої точки зору дуже холодний. Та його океани складаються із рідини, яка на Фаетоні не здатна бути рідиною: вона одразу стає газом. Йдеться, звичайно, про аміак...

Можеш собі уявити, яке значення мало це відкриття? З нього випливало, що умови для розвитку життя на Юпітері значно щедріші, ніж на Фаетоні. В рідкому стані аміак добре розчиняє різні солі та метали —

краще, ніж, скажімо, вода. То хіба не міг в океанах Юпітера зародитись білок на аміачній основі? Адже ж білок зароджується з обміну речовин. А умови для такого обміну на Юпітері дуже сприятливі...

Шако незабаром синтезував білок, здатний жити в умовах Юпітера. Це його остаточно переконало: Юпітер — живий!..

Новий білок був цілковитою протилежністю того білка, з якого складаються наші організми. Його життя починається там, де кінчається наше. Справді ж бо: в земних умовах аміак виникає із гниття органічних клітин. Метан виникає так само, бо це — болотний газ. А на Юпітері сполуки аміака з метаном є основою всього живого!..

Що для нас гниття — те для них життя...

Ось чому уявлення про якусь прірву між матерією "живою" і матерією "мертвою" породжене обмеженістю наших знань. Мертвої матерії немає, бо рух у глибинах Субстанції не може бути мертвий! І так само не може бути мертвий дух, тобто Логос. Або Світова Логіка.

Для тих, хто живе на Юпітері, умови Фаетона мусять здаватися справжнім пеклом. З їхньої точки зору на Фаетоні панує страшна спека. А Земля — це вже мало не надра Сонця.

Про вільне спілкування з аміачними організмами не може бути й мови. Аміак перестає бути рідиною навіть у верхніх прошарках фаетонської атмосфери. Він кипить. А при кипінні гине білок, гине організм. І все ж — якщо вони розумні — зв'язок можливий.

Саме такий зв'язок і вдалося налагодити Шако...

У Чаміно є нитка, на якій записані деякі відомості про Юпітер. Цього не знає навіть Лоча. Та пора вам знати про це!

Вони обійшли ракету, що стояла в затінку дерев. Рагуші, мабуть, спав, бо до Фаетона не близько, треба як слід виспатися. Для Миколи це був останній земний день, йому хотілося попрощатись із щедрим зеленим світом, який він устиг по-справжньому полюбити. Алочі йшов поруч, ступав сторожко, майже нечутно. Микола подумав, що природа в цього хлопчика заклала добрий мисливський інстинкт. Шолом скафандра був улаштований так, що Микола чув усі лісові звуки і міг вільно розмовляти з Алочі.

Хлопчик завжди був з Миколою значно сміливіший, ніж з батьком, а сьогодні тримався цілком невимушено. Та й Микола забув про те, що Алочі — його учень. Віднині хлопець мав замінити Миколу, по суті він уже не учень, а молодший брат, на якого старший покидає німецького батька.

Вони заглибились у лісові хащі. Тут було вогко, сонячне проміння губилося в густих кронах дерев, і зеленкуваті сутінки оповивали міцні стовбури. Десь поблизу зашаруділа трава, тріснула суха гілка, гойднулася могутня павутина ліан. Алочі насторожено зупинився, а Микола дістав із кишені невеликий циліндрик — подарунок Рагуші, що мовою фаетонців називався жуго. В тому циліндрику ховалася така могутня променева сила, що найбільші дерева — в десять людських обхватів — падали від неї, мов лугова травиця від дотику гострої коси. Проте Микола ще ні разу не скористався з цієї зброї — на їхньому материка хижаків водилося мало.

Поміж дерев з'явилася гора темної вовни. Незграбно перевалюючись, вона посувалася їм назустріч, підминаючи під себе чагарники й візерунчасте листя папороті. То була велетенська сумчаста ведмедиця. Вона йшла до них, довірливо зблискуючи круглими очиськами. Мабуть, їй не доводилось бачити отаких двоногих істот, і вона спокійно оглядала їх.

Колонія Ечуки-батька не вдавалася до полювання. Очевидно, баїько мав на меті забезпечити своїх вихованців від передчасного знайомства з запахом живої крові. Вже на п'ятому оберті Микола привчав дітей користуватися бумерангом, але то були тільки спортивні вправи. Батько

ж казав, що мисливству й риболовлі почне навчати їх лише на п'ятнадцятому оберті.

Микола спокійно стежив то за ведмедицею, то за своїм вихованцем. Тим часом Алочі нетерпляче тупцював на місці, наче в ньому визрівало якесь відчайдушне рішення. Рука його лягла на бумеранг, що стирчав за поясом. Він кидав благальні погляди на вчителя, ніби просив дозволу помірятися силами з велетенським звіром. Потім, забувши про вчителя і про все на світі, блискавичним рухом вихопив із-за пояса бумеранг і так неждано метнув у ведмедицю, що Микола не встиг зупинити його за руку. Бумеранг влучив просто в око. Тварина люто заревіла й рушила на мисливця. Роазявлена паша з гострими іклами наближалась до хлопчика, а він, поволі задкуючи, інстинктивно обмацував свій пояс. Та другого бумеранга в нього не було. Миколі довелось натиснути кнопку жуго. Відтята голова звіра покотилася до ніг Алочі, а гора вовни, важко осідаючи, загородила собою дупло могутнього дерева.

З грудей Алочі вихопився крик божевільної радості. Він упав на голову ведмедиці, наліг на неї грудьми й почав смоктати свіжу, теплу кров.

Микола мовчав. Він думав про те, що цієї хвилини відбулося перше на цьому материка полювання і вперше людина скуштувала теплої крові. Його вразила сміливість і спритність Алочі. Хлопчиківі бракувало тверезості, він ще не вмів зважувати свої сили, але вже зараз можна було сказати, що з нього виросте справжній мисливець. А його несподівана хижість... Чи можна на неї нарікати? Микола давно казав батькові, що дітям бракує м'яса, але батько ніби чогось боявся. Чого ж тут боятися? Людина була й лишиться нещадним хижаком, кров і м'язи тварин — диких чи свійських — були й ще довго будуть для неї звичайною поживою...

Алочі, напившись крові, захопився цупкими руками за ліану, швидко видерся на дерево, ніби очманілий, крикнув у джунглі:

— Ге-гей, лісові ведмеді!.. Ваша кров дуже смачна! Алочі питиме вашу кров...

Він мовби сп'янів. Стрибаючи з гілки на гілку, повисав над Миколиною головою, співав якусь незбагненну пісню, і налякані папуги лементували у верхів'ях дерев. У джунглях зчинився галас, птахи і звірі перегукувалися тривожними голосами, ніби передчуваючи якусь небезпеку. Це передчуття було не марне: народився справжній володар усього живого на материку. Сьогодні він уперше відчув свою повновладність; вона сп'янила його до безуму, він не міг приховати цього сп'яніння навіть перед учителем.

Миколі також передалась напівдика веселість Алочі. Вийшовши з лісу, вони разом вибігли на скелю, що височіла над дзеркальною поверхнею широкого озера. Алочі розігнався і стрибнув униз головою. Микола дивився, як його спритне тіло розтинали воду, і думав про велику людинотворчу місію батька. А в пам'яті жевріла батькова розповідь про Юпітер...

Миколі хотілося запам'ятати кожен живу риску свого учня, кожен вигин пружного тіла, що спритно, дужим помахом сильних рук розтинали прозору воду.

Прощай, Земле!.. Прощайте, гори й ліси, чисті озера й теплі ріки. Будьте прихильні й щедрі до маленьких, кмітливих істот, які є першими зернятками діяльного розуму на земному Материку Свободи...

Може, кілька мільярдів обертів тому отак дивився на витвір власного розуму аміачний космонавт із Юпітера. Він дивився на першого фаєтонця — далекого пращура Акачі.

15. Добридень, Лочо!..

Вони стояли скафандр до скафандра, і кожен з них поклав на плечі другого витягнуті руки. Батько дивився в обличчя сина, син дивився на батька. Мужня, зріла молодість і мудра, досвідчена старість мовчки презиралися між собою, не маючи певності, що коли-небудь їм доведеться побачитися знову.

Рагуші клопотався біля ракети. Алочі привів півтори сотні дітей, вишикував їх на галявині. Діти нетерпляче поводили бистрими оченятами — їм хотілося бігати, стрибати, лазити по деревах. Вони не розуміли, чому Алочі змушує їх стояти непорушно, а оті двоє, кого вони називали батьком і вчителем, чудернацько труться своїми шоломами, наче також затіяли якусь незнайому гру.

Батько сказав:

— Доки літатиме Рагуші, будемо обмінюватись нитками шахо... Хоча б раз на кілька обертів.

— Будемо, тату, — відповів Микола, і знов запанувало мовчання.

Червоногрудий какаду, що кружляв над ними, сів батькові на плече, залопотів крилами і несподівано проголосив:

— Бу-де-мо!.. Бу-де-мо!..

Батько мимоволі усміхнувся.

Рагуші також попрощався з Ечукою і неквапливо пішов до ракети, а Микола покликав до себе Алочі.

Хлопчик ніби розумів значимість цієї хвилини, був по-чоловічому суворий і урочистий.

— Прощай, Алочі. Ти будеш добрий помічник батькові. Правда, Алочі?..

— Я буду його правою рукою, — відповів хлопчик.

Микола зайшов до ракети. Рагуші, натиснувши кнопку, зачинив герметичні люки, увімкнув гравітаційні двигуни. Корабель плавно одірвався від землі, окреслив прощальне коло над колонією Ечуки. Микола бачив, як півтори сотні маленьких рук піднялися над йоржистими голівками і замахали на прощання. Хто їх цьому навчив? Невже й це інстинктивний рух, що передався комусь із земної малечі? Якась дитина підняла руку, а вслід за нею замахала рученятами вся колонія...

Тільки Ечука-батько стояв осторонь у глибокій задумі. Микола добре розумів, про що він зараз думає...

Ракета набирала швидкість. Коли підлітали до Місяця, Рагуші сказав:

— Зараз я покажу тобі супутник Землі.

Вони полетіли над мертвою місячною рівниною. Холодна попеляста поверхня не мала жодної заглибини. Рівнину змінили гори, скелі були гострі, їжакуваті, схожі на кам'яні ножі. Ні на Землі, ні на Фаєтоні не можна побачити таких скель: там вітер і вода ретельно обточують їх, поволі затуплюючи гострі шпилі і грані. Тут не було ні води, ні вітру, і скелі зберігали свій первісний вигляд. Від різкої зміни сонячного тепла і космічної холоднечі виникали розколини, скелі іноді обрушувались, але основа, що залишалася стояти, все одно мала загострені грані.

Контраст поміж горами й рівнинами тут на диво різкий — без хвилястих переходів, без плавних ліній...

Колись Микола буде вдячний Рагуші за те, що космонавт показав йому той Місяць, якого земне людство ніколи більше не побачить — на

Миколиних очах вірний супутник Землі почне набирати зовсім іншого вигляду. Але це трапиться згодом...

На їхній дорозі неминуче мав зустрітися й Марс, бо це був час протистояння Фаетона і Марса. Рагуші пообіцяв Миколі показати й цю невеселу планету.

Микола весь час думав про зустріч з Лочею, жив напруженим чеканням, тож співрозмовник з нього був нікудишній. Балакучий космонавт пробував утягнути його в розмову, але Микола відповідав односкладово "так" або ж "ні", і космічний візник дав йому спокій.

Лише тоді, коли підлітали до Марса, Микола трохи пожвавішав. Рагуші виконав обіцянку — він повів корабель низько-низько над планетою й увімкнув стіну великих горизонтів.

Оранжеві піщані бурі завирували на екрані. Спершу, крім сипучого шаленства пісків, нічого не можна було розгледіти. Потім з'явилась убога рослинність, що вперто боролася з бурею. Її засипало піском, а вона ворушила гострим, колючим листям, струшувала з себе пісок, підіймалась над кучугурами, владно підминала їх під себе і знов переможно погойдувала ріденькими кронами.

Та ось на стіні горизонтів виринули дивовижні космічні кораблі. Вони нічим не схожі на корабель Рагуші — їх скоріше можна було назвати літаючими будинками, що не мали стін, а складались із двох сферичних дахів. Прозорий дах припасовано до даху, мов два панцири земних черепах. Величезні споруди цілком вільно плавали над планетою...

Помітивши їх, Рагуші одразу ж вимкнув стіну горизонтів, різко розвернув ракету і повів її геть від Марса.

— Що це означає? — здивовано спитав Микола. — Чому ми од них тікаємо? Хто вони такі?..

— Ми не від них тікаємо, — пояснив Рагуші. — Ми тікаємо самі від себе. За будь-яке спілкування з громадянами Материка Свободи — негайна смерть...

— Значить, це люди з Материка Свободи? Що вони тут роблять?

— Вивчають планету, мій молодий друже... Це їхня експедиція. Невелике літаюче містечко, їх тепер у космосі дуже багато. Особливо над Фаетоном. Закони гравітації вони використали для будівництва космічних міст. Ці міста дуже гнівають утиль-бога. Кілька разів він погрожував їм війною... Як він їх ненавидить!.. Над усе Єдиний боїться, щоб вони колись не прийшли на Землю... Але вони теж уникають сутички з нами...

— Якщо в них є космічні міста, то навіщо їм якась планета? — спитав Микола.

— Це не так, — заперечив космонавт. — Усі життєві ресурси — на планеті. В космосі тільки простір для розселення. Без планети ці міста загинуть...

Проминули один із супутників Фаетона. Всього їх чотири, але кожен із них у багато разів менший від Місяця. Почали повільно входити в атмосферу. Рагуші наказав Миколі зодягнути скафандр і плащ, подав кишеньковий кліматизатор і шахо.

— Візьми, Акачі. Попрощатись доведеться тут. Незабаром я увійду в зону, яка перебуває під контролем жерців. — Він дістав із кишені крихітну коробочку і теж подав Миколі. — Це твій провідник. Бачиш, світиться стрілка?.. Лети в тому напрямі, куди вона показує; як тільки стрілка почне крутитись, негайно спускайся вниз... Цей прилад виготовив Чаміно для Лочі. Вона передала його мені... Щоб я привіз їй твою відповідь... Прощай!

Корабель Рагуші поплив спершу повільно, а потім блискавично зник з очей, і Микола опинився у цілковитій самотності. Великі зорі горіли яскраво, не блимаючи, і Микола зрозумів, що атмосфера тут дуже розріджена. Значить, він викинувся з корабля ще в космосі.

В чорному небі з'явилися рухливі світлячки, що пливли кудись у безвість. То, мабуть, були космічні міста з Материка Свободи...

Микола полетів туди, куди показувала стрілка приладу. Йому було тепло на серці вже від того, що прилад цей належав Лочі, вона тримала його у своїх руках і так само, як зараз Микола, в безпросвітній холоднечі Фаетона шукала шляху до заповітної кімнати Лашуре.

Микола летів довго-довго. Почали блимати зорі й світити вже не так яскраво. Збагнув, що спустився в густі прошарки атмосфери. Стрілка чомусь стояла нерухомо, і Микола занепокоївся: чи прилад, бува, не зіпсувався?.. Тоді йому б довелося летіти на Материк Свободи і там шукати притулку. В жодному з численних міст держави Безсмертного він не мав права з'являтися, бо загинув би Рагуші і навіть Ечука-батько зі своєю земною колонією. А відшукати потайний вхід із крижаними сходами, що вели до затишної кімнати Лашуре, де тепер жила Лоча, без приладу неможливо. Він пам'ятав крижану ляду, але як її знайдеш серед промерзлих до дна фаетонських океанів? Користуватися шахо, щоб викликати на допомогу Чаміно, він також не мав права...

Микола думав про Лочу і думав про Землю. Чому вони не діти Землі — теплої, оповитої шелестінням несходимих лісів, укритої чагарниками і травами, осяяної щедрим сонцем і могутніми блискавицями? Він заздрило Алочі і його смагливим братам — заздрило, що вони можуть дихати земним повітрям, не ховати свого тіла від сонця і бігати босоніж по росяних травах. Яке діло ясно-шоколадному Алочі, чия кров тече в його жилах? Він є, він існує, він радіє можливості рухатись, стрибати у прозорі води земних озер і жити, жити, жити!..

Микола глянув на вогнисту стрілку приладу і вжахнувся — вона показувала кудись назад! Отже, він і не помітив, коли вона крутилася. Потім його заспокоїла думка, що прилад діє бездоганно, і він спрямував свій шахо в зворотному напрямі. Тепер летіти стало значно легше — допомагав попутний вітер.

Раптом стрілка завертілась, і Микола аж затіпався від невимовної радості. Він птахом шугнув униз і незабаром опинився на крижаній поверхні океану. Тут він необачно вимкнув шахо, і страшний вітер штурхонував його, звалив, покотив по кризі. Шахо вислизнув з рук, Микола котився все далі й далі, думаючи про одне — хоча б не загубити дорогої коробочки, яка вела його до Лочі!

Виявилося, що він устиг перевести шахо в положення "за мною". Коли Микола на якусь мить зачепився за примерзлий до криги сніговий наріст, вірний шахо висів над його обличчям. Варто було простягнути руку, щоб знов одержати змогу протистояти яким завгодно вітрам...

Стрілка відхиляється то ліворуч, то праворуч, але чомусь не бажає крутитись. Прилад водить його біля самої ляди — Микола це розуміє. Він кружляє по колу, весь час його звужуючи. Справді ж бо, хай спробують карники Безсмертного знайти кімнату Лашуре без приладу! Це однаково, що просипати крізь розчепірені пальці весь фаєтонський сніг...

Та ось, нарешті, стрілка, злегка колихнувшись, зробила оберт і завмерла. Микола, не сходячи з місця, обвів прилад навколо себе. Тільки тепер йому вдалося відшукати одну-єдину точку, де стрілка безперервно крутилась. Обмацавши кригу, Микола помітив ляду. Він знав, що ляда з'єднана з кімнатою Лашуре дуже чутливим звуковим сигналом. Микола кілька разів гупнув ногою в кригу...

Лашуре поспішає за Миколою, йому б хотілося випередити несподіваного гостя, щоб трохи підготувати Лочу, та Микола біг по

крижаній підлозі знайомого коридора, не тямлячи себе від щастя. Лашуре зостався десь позаду...

Микола відчинив двері. У кімнаті, крім біловолосої господині, яка помітно постаріла, нікого не було. Привітавшись, Микола нетерпляче вигукнув:

— Де Лоча?

Розгублена господиня, що, мабуть, не вірила власним очам, тупцювала біля стіни. Обличчя бліде, безкровне. Очевидно, її налякав цей нежданий вихор, що увірвався в житло в образі людини. Поволі отямившись, вона усміхнулася широкою, доброю усмішкою.

— Акачі?.. Невже ти?.. Ми з Лочою тільки-но про тебе говорили.

Шастаючи безтямними очима по кутках кімнати, Микола знову запитав:

— Де ж Лоча?..

Господиня мовчки натиснула якусь кнопку. Крейдяниста стіна із брунатними прожилками, відірвавшись од кутка кімнати, попливла ліворуч, і там, де щойно був звичайнісінький куток, утворився вільний прохід.

Микола стрибнув у той прохід. Ледве встиг помітити, що стіна — хоч так легко його пропустила — насправді була дуже товста, як вона знов посунулася на своє місце, відгородивши од нього кімнату Лашуре.

Світ, в якому опинився Микола, був дивовижний, вражаючий. Широкий, добре освітлений простір годилося б назвати великою площею, якби десь височіли стіни. Але тут було небо, саме небо, що блакитно світилося над головою, створюючи враження неосяжності. Горизонт

дуже далеко, здавалося, до нього не дійдеш, бо він одступатиме все далі й далі. Дзюркотіли прозорі струмки, шелестіли дерева, які Микола бачив лише на старовинних зображеннях, що дійшли до сучасних фаєтонців із глибокої давнини. Фіолетові трави росли на берегах струмків, на деревах погойдувались великі фіолетові плоди, поміж деревами з добре обробленого ґрунту підводились їстівні рослини, що вигодували багато поколінь фаєтонців, а потім назавжди зникли.

На горизонті — по всьому видноколу — росли високі, барвисті квіти. Вони перепліталися між собою гнучкими стеблами, ховаючи ту грань, що з'єднувала склепіння з підлогою, і створюючи оте враження неосяжності.

Де взявся цей казковий світ? А може, він існував уже тоді, коли Микола вперше відвідав загадкову кімнату Лашуре?..

Він розумів, що це тільки величезна оранжерея, що небо над головою — добре відполірований крейдяник, якому надано сферичної форми, що ота небесна блакить — лише ретельно продумане освітлення, а струмки сюди підведено в якоїсь глибинної річки, що й досі інколи трапляються в надрах Фаєтона...

Як могло створитися отаке буйство квітів? Адже все це вмерло, давно вже вмерло — десятки тисяч обертів тому!..

Микола навіть не повірив, що може тут зустріти свою Лочу. Тут живе не вона; тут повинна жити її далека попередниця, яка тільки прибрала її ім'я.

Та ось Микола помітив поміж дерев самотню жіночу постать. Жінка зодягнена в щось мішкувате, голова схована в капюшон, обличчя не видно. В руках вона тримає глибокий кошик, а якого щось набирає совком і підсипає під їстівні рослини.

Микола, нечутно ступаючи, підійшов ближче. Постать йому незнайома. А кошик наповнений звичайнісіньким гноєм дагу, що невеличкими купами лежав поміж дерев. Оті купи й розносила жінка під рослини...

Він сміливіше наблизився до неї, щоб запитати про Лочу. Зачувши його голос, жінка стиха зойкнула, відвернулася, затулила руками обличчя. Потім відкинула капюшон, відкрилося чорне, до болю знайоме волосся. Але обличчям вона все ще боялась обернутись до Миколи, ніби перед нею привид.

— Чаміно, не жартуй, — сказала жінка. — Я знаю, ти можеш загримуватись навіть під Безсмертного... Але отакі жарти... Не треба, Чаміно!

Микола був приголомшений: він упізнав голос Лочі! Це вона розносила гній дагу під їстівні рослини. Як же він цього не зрозумів одразу?

Отака несподівана Лоча — Лоча-трудівниця, з кошиком, повним гною, — для нього стократ миліша, бо вона робить те, що повинна робити кожна людина, коли хоч трохи шанує планету, на якій живе...

Микола підбіг до Лочі, вхопив за руки, стягнув з них прозорі рукавички і припав гарячими губами до її долонь.

— Лочо, це — я! Це справді я. Мене привіз до тебе Рагуші...

Він помітив тверді горбики на її долонях і одразу ж збагнув, що диво, яке їх оточує, виникло не з казки, воно створене людськими руками — руками Чаміно, Лашуре, біловолосої господині і його Лочі.

Вона стрепенулась по-пташиному, ніби збиралася злетіти, — в очах промайнув переляк. Лоча не могла вимовити жодного слова. Руки її

тремтіли, обличчя заціпеніло і стало біле, мов стіна в кімнаті Лашуре. Тільки вії трепетно ворушились, нагадуючи про те, що це не образ Лочі, висічений з білого мармуру, а вона сама — жива, довгождана, вірна йому кожною своєю клітинкою...

— Акачі... — тихо проказала вона. Слово це вихопилось із її грудей, мов приглушений зойк. — Акачі... Дай мені повірити, що це справді ти... Чому ж ти не попередив?

Лоча розгублено обмацувала себе, очі її винувато оглядали власну постать.

— Я не міг попередити, Лочо... Я сам не сподівався, що батько мене відпустить. Він zostався один на весь материк...

— Я перша жінка на Фаєтоні, що так негарно зустріла свого чоловіка... Ти пробач мені, Акачі... — Почервонівши, вона хутко зняла з себе робочу накидку з капюшоном й одразу ж перетворилася на ту Лочу, що жила в його земних снах і неземних мріях. Під робочою накидкою на ній був напівпрозорий блакитнуватий одяг, в якому ходять молоді фаєтонки. — Ти зачекай, я швиденько переодягнусь... Як велить наш звичай...

Та Миколі було байдуже до традицій. Він підхопив її на руки — легку, зіткану з голубого проміння, налиту гарячою пружністю, мов оті соковиті плоди, що звисали над їхніми головами...

— Не треба, Лочо!..

Він поніс її поміж дерев, стрибаючи через прозорі струмки, що текли у фіолетових травах, її ніжні руки обхопили його міцну ший, уста гаряче дихали в його засмагле під земним сонцем обличчя, що нарешті позбулось прозорого шолома, і тепер його щока цілком вільно може торкнутись до її щоки.

— Добридень, Лочо! — нарешті промовив Микола, і ні йому, ні їй не здалося, що це привітання було сказане з деяким запізненням.

Він поставив її серед квітів. Гарячі, схожі на земне ранкове сонце пелюстки старовинних квітів торкалися блакитних округлостей її грудей, синє листя м'яко черкало об її пружні стегна, фіолетове стебло, мов тоненький поясок, оповило її гнучкий стан, — вся її пройнята нетерпінням постать була в барвистих пелюстках квітів — червоних, синіх, білих, оранжевих...

Її обличчя залив рум'янець, чорні зіниці великих очей розширилися, вбираючи в себе образ милого, і не тільки губи, а вся вона усміхалась тією усмішкою, яку можна побачити в жінок, що зрештою дочекалися свого заповітного свята.

— Добридень, мій коханий, мій муже! — тихо сказала вона, схиляючи голову на його широкі груди. — Добридень, Акачі...

І Лашуре, й Чаміно розуміли, що зараз не час для ділових розмов з Миколою. Земний фаетонець нічого не бачив, окрім своєї Лочі, вони ні на мить не розлучалися.

Сад виявився тільки частиною великих просторів, відвойованих Чаміно та його прибічниками в кам'яних надр Фаетона. В нескінченних, яскраво освітлених, облицьованих оріхалком і бронзою лабіринтах було стільки дивовижного, що все це здавалося царством чаклунів: десятки металевих дверей, за якими ховається щось невідоме; невеликі матові віконця, що завжди світилися; на площах, вимощених гранітними плитами, дзюркотять фонтани; із вузьких ніш, схованих за бронзовими ґратами, щедро надходить свіже повітря; попід стінами жебонять прозорі струмки...

Микола запитував у Лочі, звідки все це взялося і кому належить, та вона клала невагому руку на його щоку і співучим голосом обіцяла:

— Потім, коханий, потім... Чаміно все тобі розкаже.

Вони жили в кімнаті, що прозорою стіною виходила в сад. Прозорість була однобічна — через ту стіну можна бачити лише зсередини назовні. Кімната належала Лочі, в ній було світло і затишно, панувала незвичайна тиша.

Дні і ночі злилися для них у суцільний потік, бо тут не існувало ні ранку, ні вечора. Та коли б вони й існували, як десь на поверхні планети, Лоча й Микола все одно б їх зараз не помітили.

У їхній крові звучала та клична сила, що дісталася їм від предків. Вони цілком звірилися на неї, як звіряються всі закохані. Слова не мали значення, думки спочивали — за них думала сама природа. Думала їхньою кров'ю, їхніми серцями...

Та ось Лоча відкинулася, струснула головою, потім занурилась обличчям у подушку. Плечі її тремтіли — вона плакала. Микола підвів Лочу, наблизив її обличчя до своїх очей.

— Чому ти плачеш? — ревниво запитав він. Його кольнув тяжкий спомин. І хоч вона була чиста, мов джерельний струмок, — він це добре знав, — але ж оті психонасолоди, які добував із її мозку Єдиний, завдавали Миколі тяжких ударів. Там, на Землі, він думав про неї — тільки про неї, — а не про те, як володарює в її мозку Єдиний.

— Любий мій! — крізь сльози промовила вона. — Я була тільки рабиня. І всі вони там — тільки раби. Титуловані раби! Відтоді, як я побачила тебе, думки мої були з тобою...

Справді ж бо, ти дурень, Миколо! Приниження переживав не ти — приниження відчував Єдиний. Він хотів, щоб вона покохала його — і через те ладен був прийняти твою подобу. Хіба ж це не приниження для нього?..

— Не треба, Лочо! Нічого того не було. Забудь. Гарзд?..

— Забуду... — Очі її довірливо всміхнулися...

Лоча питала в нього про Землю. Земля здавалася їй великим садом. А Микола казав, що та блакитна планета нагадує йому Лочу. В ній стільки гарячої пристрасті, стільки проміння розчинено в її океанах, що Лоча могла б назвати Землю своєю сестрою...

Інколи схоплювались із ліжка, вмикали стіну горизонтів. Безсмертний, як і завжди, закликав грішників відмовитись од плотських радощів. А вони дивились одне на одного і сміялися. Так сміються дерева, кидаючи насіння у вологу землю. Так сміються квіти, віддаючи вітрові пилок із своїх тичинок. Так сміються трави, підважуючи стебельцями важкий камінь, щоб вихопитись на волю.

І коли б їм замість оцих хвилин пообіцяли стільки життя, скільки живе Безсмертний, — вони б так само сміялися... І навіть не почули б отієї обіцянки... Бо в їхньому єстві оживали цілі світи, зіштовхувалися галактики, спалахували нові зорі. Голоси десятків поколінь озивалися до них із власного єства. І не було жодного, який би прозвучав осудливо. Осуджував тільки Безсмертний, бо заздрих їм. Його погрозливий перст висів над планетою, і Єдиний, мабуть, справді вірив, що той перст здатний убити всі пристрасті, всі бажання і слова, залишивши людям тільки ті, що потрібні для величальних молитов...

Стомлені й щасливі, вони блукали у фіолетовому саду. Лоча показувала плодові дерева. Листя дерев було то велике, лапасте (під одним листом можна сховатися від дощу, якби він тут був), то дрібненьке, мов фіолетове пір'я барвистих птахів, що населяють земні тропіки.

Фіолетовий колір був останній колір фаєтонських рослин перед початком їхнього вимирання. Є свідчення про те, що колись — у

неймовірно далеку давнину — рослинність на Фаєтоні також була зелена. Потім, коли Фаєтон усе далі й далі відходив од Сонця, колір рослинності почав змінюватись.

— А чому планети відходять?.. Чому ми опинилися так далеко від Сонця? — запитала Лоча.

Хай би вона запитала в Чаміно — він би краще пояснив це загадкове явище. Та якщо вже вона питає в нього, Микола повинен відповісти. Відповів так, як розумів сам, як пояснював йому батько.

— Сонячна система, Лочо, — це велетенський гравітаційний двигун. А вічних двигунів у природі не існує. Гравітаційні можливості небесних тіл також поволі вичерпуються. Це можна простежити лише протягом мільярдів обертів. Невидимі мотузки, що утримують наші планети, ніби весь час розтягуються, видовжуються, робляться тонші й тонші... Це грубо, звичайно. Для прикладу. Розумієш?.. Наш Фаєтон дуже старий...

Ненароком Микола зачепив плечем лист розкішного дерева, під яким вони стояли. В зіницях Лочі промайнув переляк.

— Обережно, Акачі!.. Так можна зламати. — Вона взяла його за руку, відвела трохи далі. Тим часом Микола розповідав далі.

— Якщо міряти час по-земному, то перші тварини у нас виникли близько семи мільярдів земних обертів тому... О-о, тоді сонця на Фаєтоні було скільки завгодно!.. Ненабагато менше, ніж зараз на Землі! В таких умовах могли виникнути й перші людиноподібні істоти... А може, нам теж хтось прищепив свій розум. Люди з далекої планети...

Про Юпітер він промовчав, хоч був певен, що розумне життя на Фаєтон прийшло звідти. Посміхнувся, наблизив її руки до свого обличчя і поцілував тонкі, з перламутровими нігтями пальці.

— Де ж ви могли взяти саджанці? Ці дерева можна побачити лише на старовинних зображеннях.

Лоча відповіла так само, як і першого разу:.

— Потім, любий... Чаміно все пояснить.

Вона пружно підстрибнула й побігла піщаною стежкою до басейну, в дзеркальній поверхні якого відбивалися дерева і крейдянисте небо, що завдяки освітленню скидалося на блакитні небеса молодого Фаетона.

Лоча теж на диво молода — просто дівчина!.. Правда, щось у ній було трохи не таке, як перед розлукою, але оте "щось" лишалося невловиме для ока. Здавалося, час — десять земних обертів! — тільки довершив своє ліплення, і тепер перед Миколою постав твір геніального митця-природи в цілком викінченій формі.

Лоча зняла блакитний одяг, піднялась на поміст для стрибків, схожий на невисокий постамент. Вона ніби розуміла, що Микола зараз милувався нею. А йому в цю мить хотілося бути скульптором, щоб колись на отакому постаменті справді з'явилася прекрасна Лоча, відлита із благородного оріхалку.

Вона, стоячи на помості, сміялась, гукала:

— Мерщій, Акачі!.. Роздягайся!..

Незабаром вони разом пливли у чистій, ніби підсиненій воді, безтурботно хлюпались, радіючи з веселої гри власних м'язів, з можливості відчувати себе єдиним єством.

Чомусь Микола в цю мить пригадав іншого плавця, що сміливим помахом рук розтинав земну воду, й подумав: він, Алочі, мабуть, відчуватиме колись таку ж саму радість, пливучи зі своєю коханою...

16. Господарство Штабу

Чаміно прийшов до них тоді, коли, на його думку, третій уже не зайвий. Він був зодягнений у білий одяг зрілого чоловіка, що скидався на хітон. Такий самий одяг він приніс і для Миколи.

Лоча віднині також буде носити не напівпрозорий одяг дівчини, що міцно облягає постать, а значно строгіший одяг заміжньої жінки. Їй, заміжній жінці, належить виношувати дітей, годувати їх груддю, тож дівочий одяг для неї вже не годиться. Це загальний звичай Фаетона, якому скоряються усі жінки.

Чаміно повів їх по добре освітлених лабіринтах. Нарешті Микола діждався пояснень, яких вимагав від Лочі.

— Тебе не здивувало те, що ти в нас побачив? — хитрувато усміхаючись, запитав білкастий Чаміно і, не чекаючи на відповідь, заговорив знову: — Як бачиш, ми можемо вільно розмовляти не лише в кімнаті Лашуре. Тепер ми володіємо потужною електростанцією. Вона за оцими дверима...

Чаміно відчинив металеві двері, які під час прогулянки з Лочею бачив Микола.

Зали майже порожні. Підлога вимощена гранітними плитами, стіни оздоблені пластмасами, схожими на алюміній. У підлозі можна було помітити квадратні люки.

Електростанцією керував електронний мозок, який містився в одному з численних залів, а водневі реактори були закладені в дуже глибоких надрах. Там же відбувалося розщеплення води. Кисень надходив у житлові приміщення, а водень використовувався в реакторах. Це зразу поліпшило атмосферу надр.

Усе, що бачив Микола, — і широкі лабіринти вулиць, і площі з фонтанами, — тільки могутнє технічне серце нової держави, потай від Безсмертного заснованої прибічниками Чаміно в надрах планети. Сама ж держава сягала досить далеко, в ній жило кілька мільйонів чоловік...

За десятками металевих дверей, які вони зараз проходили, панував електронний мозок. Він виробляв метал, оберігав державу від дії шахо контролю, сигналізував про найменшу небезпеку...

— Стривай! — нетерпляче вигукнув Микола. — Як можна сховати цілу державу?

— На поверхні планети це неможливо, — відповів Чаміно. — Тут же нам поки що вдається зберегти таємницю. Я розумію, що ця таємниця не може бути вічна. Але нам вона потрібна іще на кілька обертів. Доки ми підготуємось до великої війни проти Безсмертного...

— Дивно ти почав готуватися до цієї війни, — похмуро зауважив Микола. — Сам, без народу...

Ці слова, мабуть, дійняли Чаміно до живого. Але він не виказав образи, пояснив спокійно, розважливо:

— Не слід робити передчасних висновків, Акачі. Ти ще не знаєш, як живе і що думає наш народ...

Історія фаетонських надр знає чимало випадків, коли із розтоплених глибин планети вихоплювалась вогняна лава і вщерть заповнювала сотні вулиць, площ та переходів, знищуючи мільйони біловолосих. Остання така катастрофа відбулась п'ятдесят обертів тому. Затоплені лавою надра вважались непридатними для життя, пункти контролю викреслювали ці райони зі своїх карт. Ніхто їх не розкопував, бо коли лабіринти, що виникали здебільшого стихійно, так близько підходили до мантиї Фаетона, повторення катастроф неминуче. Планета чинила опір

людям, які намагалися пристосувати її надра для життя, вона викидала їм назустріч вогненну рідину, що, поволі гуснучи, надійно закупорювала всі отвори. Так жива кров закупорює проколи у людському тілі...

Штаб вирішив організувати подібну "катастрофу". До повстанців приєдналися ще кілька талановитих інженерів, вірних Друзів Лашуре. Вони сконструювали потужні апарати з надзвичайною променевою силою. Куди падало їхнє проміння, надра планети одразу ж починали кипіти, перетворюючись на розтоплену лаву.

В повстанському районі створилися велетенські порожнини, які згодом дали широкі можливості для розселення людей, а вся маса розтоплених мінералів опинилася в лабіринтах "першого поверху" держави Безсмертного. Жертв не було — для цього обиралися безлюдні печери.

Та поліпшення життєвих умов для кількох мільйонів чоловік не вичерпувало програми Штабу — це був тільки початок його діяльності. Треба думати про велику революцію. Проте велика революція вимагала могутньої техніки. Одного реактора вже було замало, а збудувати справжню електростанцію — таку, якими володіє Безсмертний, — власними силами повстанці не могли.

Лашуре, ризикуючи життям, полетів над крижаним океаном. Треба шукати допомоги на Материку Свободи...

Та як можна допомогти, коли немає жодних засобів сполучення? Ні космос, ні атмосфера, ні поверхня планети для таємного перевезення вантажів непридатні: жерці Безсмертного виявили б одразу гравітаційні кораблі Материка Свободи, і це могло б спричинитися до згубної війни.

Після тривалих пошуків шляхи були знайдені. Інженери Материка Свободи сконструювали безтемпературний генератор тиску. Після випробувань один із таких генераторів почав прокладати шлях до

повстанців у найглибших надрах крижаного океану. Створюючи великий тунель, генератор посувався все далі й далі. Глибинна крига розступалася, ущільнюючи стіни широкого тунелю. Стіни робилися такими твердими, що об них тупилася найліпша сталь. На спорудження цієї кришталевої дороги витрачено лише півоберту. Вона залягала на глибині шести тисяч шу, отже, виявити її практично неможливо. До того ж по всій трасі стояли генератори екранізації.

Незабаром попід крижаною стелею великого континентального тунелю побігли перші гравітаційні ешелони.

— Тепер ясно, звідки оці багатства? — не приховуючи гордості, запитав Чаміно. — Ми фактично приєдналися до Материка Свободи...

...І нарешті трапилась нагода, коли можна було запитати про Юпітер. Але що за дивина? Чаміно відповів майже так само, як колись відповів Рагуші:

— Не варто, Акачі...

— Чому не варто? — трохи ображено перепитав Микола. — Це ж, мабуть, титани. Хіба вони нездатні нам допомогти?..

— То зовсім інша форма життя. Крім того, існує закон Всесвіту: якщо розум на планеті вже сформувався — він повинен виборювати для себе свободу самостійно. Свобода, яка приходить ззовні, згодом стає новою формою рабства... — Так відповів Чаміно.

А нитка, за яку Безсмертний таємно убив його батька... Чаміно покаже її іншого разу. Поки що Лочі про неї казати не слід. Ніхто не знає, що батько передав копію цієї нитки Ечуці. І лише тоді, коли Чаміно підріс, Ечука виконав заповіт свого друга — вручив нитку синові...

— Іншого разу, Акачі! Тоді, коли на Фаєтоні стане більше волі.

На сьогодні було досить. Миколі належало все це осмислити і подумати про власну участь у підготовці повстання.

В одному з лабіринтів їм назустріч вийшов Лашуре в супроводі високого, жилавого чоловіка, що, забачивши Миколу, привітно усміхнувся. Миколі здалося, що він його десь бачив. Напружуючи пам'ять, пригадав: це був той самий скотар, який колись з допомогою таємної мови пальців попередив Лашуре про небезпеку. Зустріч була хвилинна, але Миколі запам'яталось його обличчя. Воно чимось нагадувало обличчя Ечуки-батька.

— Акачі! — сказав Лашуре. — Я хочу тебе познайомити з Ело. Він — рідний брат твого батька.

Ело взяв Миколину руку, довго тримав у своїй.

— Вітаю тебе, Акачі!.. Ми дуже любимо нашу Лочу. Ми любили твого батька. У нього велике серце і світлий розум. Мені хочеться, щоб і тебе всі біловолосі любили так само...

Ело запросив Миколу й Лочу до своєї невеличкої кімнати, яку нещодавно йому допомогли вирубати на новій площі. Він розпитував про Ечуку-батька, про його життя на гарячій планеті. Довідавшись, що Ечука залишився один на весь материк, Ело гірко бідкався. Але Миколу він не осудив. Ело знав, як його кохала Лоча, яка нестерпна була для неї розлука. Ело не міг уявити, що батька оточують десятки земних дітей. Не раз він чув, що Безсмертний створив на Землі своїх рабів, та коли Микола почав пояснювати, що батько також створює і вирощує людей — вільних земних людей! — Ело в це не повірив. Висушений злиднями й нелюдським трудом, скотар ненавидів Безсмертного, але Єдиний усе ще лишався для нього богом. Хіба звичайна людина здатна прожити кілька тисяч обертів?.. Ело згоден, що бог цей дуже жорстокий, що його треба якось приборкати або й зовсім знищити, якщо в людей вистачить на це сили й рішучості. Фаетон повинен мати доброго бога. Цей добрий бог уже

прийшов до фаєтонців. Ело хоч сьогодні ладен віддати за нього власне життя...

— Хто ж він такий, цей новоявлений бог? — невесело посміхаючись, запитав Микола.

— Чаміно... — з урочистою таємничістю прошепотів Ело. Микола глянув на Лочу. Її обличчя залила краска сорому. Вона вигукнула:

— Ело! Те, що ти сказав, — жахливо!

— Так думають майже всі скотарі, — спокійно зауважив Ело.

— Ело! — сказала Лоча. — Якби Чаміно про це дізнався, він був би дуже засмучений. Він хоче, щоб Фаєтон мав одного бога — Свободу!.. Ти розумієш мене, Ело?

Та скотар лише посміхався, зосереджено, загадково. Його важко було в чомусь переконати.

Повернувшись у сад, що був тепер для них домівкою, Микола й Лоча довго розмовляли про людську природу і про те, як виникають боги...

Микола вперше бачив Лочу в білому вбранні. Чорне волосся вільно розсипалося по плечах, і це було гарно, дуже гарно! Біла сукня не так міцно облягала її постать, як дівочий одяг, але теж підкреслювала стрункість і пружність Лочі.

— Чий це сад? — запитав Микола. — Звідки він узявся? І скажи, будь ласка, чому ми тут живемо?..

— Хіба Чаміно тобі не пояснив?..

Лоча заходилася розповідати докладно.

На Материку Свободи Лашуре бачив велетенські парки. Материк щільно забудований — по суті, це суцільне місто, — і в центрі кожного кварталу великий парк. Тут граються діти, прогулюються дорослі, молодь займається спортивними вправами, старі люди відпочивають серед квітів і дерев. Охочих доглядати рослини дуже багато.

Відродження фаєтонської рослинності почалося з крихітних оранжерей. У деяких фаєтонських жерців і радників є невеличкі хатні оранжереї, але рослинність у них виродилася, стала дрібна, немічна. Ботаніки Материка Свободи повернули рослинам їхні первісні якості.

— Звідти й завезено саджанці, — закінчила Лоча. — Доглядати їх Штаб доручив мені. Якщо потрібна допомога — варто лише гукнути... Весь Штаб виходить на роботу... Після перемоги у нас теж будуть такі парки. І парки, і міста...

— А поки що цим садом утішається тільки Штаб... Та ще ми з тобою, Лочо, — в'їдливо зауважив Микола. — Чи не забагато нам честі?..

Лоча завагалася. Щось у ній боролосся, шукало виходу.

— Навіщо ота рухлива стіна в кімнаті Лашуре? — допитувався Микола. — Хіба ще не відпала в ній потреба?..

— Вона залишилася з тих часів, коли будували перший реактор. Його будували тут — за стіною... Потім цю площу розширили і заклали сад... А вихід на поверхню... Він такий самий, як був. Іншого в нас немає. Та, мабуть, поки що й не треба. Він виявився досить надійний. — Лоча зробила велику паузу, потім спитала: — Хіба вже пора?..

— Що пора?..

— Відкривати оранжерею... Чаміно теж наполягає... Але я просила його трохи зачекати... — Лоча зашарілась, як завжди, коли її щось бентежило. — Мені боязко... Коли ти стоїш під деревом, я так боюсь, що ти раптом зачепиш якийсь листок... А коли сюди придуть сотні людей... Страшно, Акачі! Якщо зів'яне хоч одне деревце — я помру. Люди ж ніколи не бачили жодної рослини. Вони торкатимуться пальцями... А це дуже шкідливо...

Микола пригорнув Лочу, поклав її маленькі мозолясті руки собі на груди. А вона благально шепотіла:

— Ще рано, Акачі!.. Хай вони трохи зміцніють... Вони такі ніжні.

— Мила моя! — закохано дивлячись на дружину, сказав Микола. — Тобі буде страшно і завтра, і через оберт. Але ж ти робила це не для себе, Лочо... Не для власної втіхи. Чи не так?.. Упускай спершу по десятку, потім побачиш. Сама показуватимеш рослини. Адже про кожне деревце ти здатна скласти пісню — так ти їх знаєш і любиш. То співай ту пісню людям, моя дорога Лочо! Співай... Колись оці дерева були найбільші людські друзі. Можливо, без них не могла б з'явитись і сама людина. Тепер вони вимерли, а люди — живі. Ти повертаєш їм друзів. Тих друзів, яких бачили тільки їхні далекі предки. Тисячі обертів тому... Тож повертай, Лочо, не вагайся!..

Лоча, припавши щокою до його грудей, довго мовчала, про щось роздумуючи. Потім тихо мовила:

— Ти кажеш, правду, Акачі. Якщо слухати мене, то й через оберт буде рано. Завтра доповім Штабові, що оранжерею можна відкривати...

17. Знову оберт розлуки

Посеред зали матово світиться великий трикутний стіл. За столом сидять люди у білих хітонах. Ніхто не головує, бо тут усі рівні.

Чаміно сидить поруч Лашуре. Всі знають, що Чаміно заснував Штаб, але він уже давно тримається так, щоб про це якомога швидше забули.

Микола стоїть перед столом, погляди членів Штабу звернені на нього.

— Акачі, поясни, будь ласка, свій план, — каже літній чоловік з дуже стомленим обличчям. Це він разом з Лашуре керував будівництвом потужної електростанції, яка дала повстанцям невичерпні запаси енергії. Зараз він закладав другу — ще потужнішу...

Микола дуже хвилюється. Якби він стояв перед Безсмертним — наймогутнішим носієм влади за всю історію Фаетона, — він би, мабуть, так не хвилювався. Влада Безсмертного породжена людським засліпленням, як і влада кожного диктатора. Варто лише зрозуміти, що під черепною коробкою можновладця не більше розуму, ніж у звичайної людини, як він одразу перетворюється для тебе на роздуте власним самолюбством опудало. Він може тебе скарати, навіть знищити, але в тобі, у твоїй душі його влада вже втратила будь-яку силу...

Та є інша влада, що не загине ніколи, доки живуть люди на світі. Перед тією владою ти завжди стоятимеш трохи зніяковілий, пройнятий трепетною повагою. То влада творчої думки, влада діяльного, людинолюбного розуму. І якщо ти визнав її над собою, ніхто тебе не переконає, що ти не повинен стояти перед цією владою у глибокій пошані. Можливо, колись ти протистиавиш їй власну думку і власний розум. І якщо в чесному поєдинку думок ти здобудеш перемогу, інші визнають владу твоєї думки. Але не хизуйся тією владою, не пишайся нею, а слухай, слухай і думай!.. І коли наступного разу ти відчуєш, що думка твоя вже не годиться для почесного двобою, бо з'явилась інша, значно сильніша, — не чини їй опору, зумій поступитися власним самолюбством, бо інакше ніхто й ніколи не захоче тебе слухати.

Саме перед такою владою цієї хвилини стояв Микола.

— А чи не занадто цей крок ризикований? — спитав літній член Штабу, який просив його пояснити свій план.

Микола, подолавши хвилювання, стримано й гідно почав викладати все, що він ретельно продумав протягом останніх діб. Їхня маленька держава виправдає своє існування лише тоді, коли житиме не окремо від "першого поверху", населеного сотнями мільйонів біловолосих, а вже сьогодні почне серед них активну роботу. Микола розповів про свою розмову з Ело. Скотарі все ще вважають Безсмертного богом. Їхня свідомість затуманена забобонами, що склалися тисячі обертів. Прагнучи вирватися з-під гніту Безсмертного, вони шукають для себе іншого, доброго бога. А раз так, то рано чи пізно люди потраплять у нове рабство. Вони й самі не помітять, як це станеться...

Довго тривала суперечка поміж членами Штабу. Майже всі погодилися, що Акачі має рацію. Але найменша необережність, слабкість з боку людини, яку пошлють по той бік таємних барикад, — і на контрольних пунктах Безсмертного стане ясно, що ніякого виверження не було, що його інсценізували повстанці. Тоді загибель їхньої поки що беззахисної держави неминуча. Революція помре іще до свого народження. Отже, було про що і подумати, і посперечатись...

Лашуре запропонував такий план. По той бік залишився молодший брат Ело, механік заводу штучного білка Гашо. Він живе далеко — треба пройти дуже багато лабіринтів і переходів, щоб до нього потрапити. Та Ело не раз ходив до свого брата і добре вивчив дорогу. В Гашо є четверо дорослих синів. Ело розповідав, що сам Гашо і всі його сини смертельно ненавидять Безсмертного і не визнають у ньому бога. Мабуть, тут мало значення те, що Гашо нерідко зустрічався з Ечукою-батьком. Було це тоді, коли Микола зійшов тільки на четвертий щабель розуму. Він пригадує біловолосого красеня — високого, кряжистого дотепника, що завжди несподівано з'являвся в їхньому домі і так само несподівано зникав.

Лашуре вірить, що Ело скоріше загине, ніж видасть ворогові їхню таємницю. А Чаміно, який добре знав Акачі, вірить у його здібності, в його вміння переконувати людей. Нехай Ело проведе свого небожа до механіка Гашо, а там уже Акачі сам вирішить, як йому діяти... Жодна людина з того боку — навіть Гашо — не повинна знати про існування держави повстанців.

Уважно вивчивши карту лабіринтів. Штаб доручив Лашуре за допомогою безтемпературного генератора тиску створити таємний вихід на поверхню по той бік їхніх барикад.

Це була подвійна конспірація: якби навіть карникам пощастило відшукати вихід з їхніх лабіринтів, це все одно нічого б не дало.

Одразу ж почалась діяльна підготовка до цієї операції. Про рішення Штабу Микола не мав права повідомляти навіть Лочу.

Він стоїть біля прозорої стіни в кімнаті Лочі. Щасливо усміхаючись, дивиться у фіолетовий сад, по якому Лоча водить своїх біловолосих відвідувачів. Йому теж хочеться ходити разом з ними, заглядати у їхні розширені від подиву зіниці, дослухатися до притишених розмов. Та Лоча сказала, що соромитиметься його...

І все ж таки він вийшов у сад, зупинився осторонь серед гущавини старовинних квітів, щоб Лоча його не бачила.

Вже третій день вона приймає гостей. Лоча переконалася, що всі її побоювання марні. Відвідувачі тримаються з такою побожністю, що не тільки не дозволяють собі до чогось доторкнутись, а навіть бояться дихати. Спершу Лоча впускала по десять чоловік, потім по тридцять, а згодом і по сто.

До саду зайшла нова група відвідувачів. Тут були літні скотарі, що важкими кулаками вимісили не одне покоління товстобоких дагу, були юнаки і юнки.

Як змінився вигляд цих людей! Микола добре пам'ятає перше знайомство з біловолосими. Грубі сорочки, схожі на мішки з прорізними дірками, куди можна встромити голову й руки, був єдиний одяг, в якому ходили жінки, чоловіки, дівчата. Тоді Миколі здалося, що це вже такий тип людини і відродити расу зможуть лише нові покоління, які багато десятків обертів житимуть у нових умовах...

Тепер він переконався, що відродження настає дуже швидко. Сотні, навіть тисячі обертів напівтваринного існування не могли вбити в людях того, що вони колись одержали від своїх сильних, волелюбних предків. Усе, що жило в них пригнічене, мов стебельце квітки під каменем, одразу ж налилося свіжими соками, тільки-но той камінь, важкий і ненависний, було відкинуто геть... Квітка воскресла, потяглася вгору, постала перед очима у всій своїй красі.

Може, саме тому біловолосі люди виявляли такий інтерес до воскреслих із небуття рослин. Кожен із них, певне, відчував себе спільником по долі з деревами, і травами, і розкішними квітами у цьому чарівному саду...

Перед Миколою проходили дівчата, зодягнені так само, як на "другому поверсі". Лише колір одягу був не блакитний, а білий. Він так само міцно облягав дівочу постать, крізь нього ледь помітно просвічувалася шкіра, а біле, злегка закручене волосся вільно спадало на дівочі плечі. Дівчата ступали з такою легкістю і граціозністю, що здавалися захмарними істотами.

Дітей Лоча приймала окремо, та, незважаючи на це, вони пробиралися і з кожною групою. Спершу Лоча дуже за них боялася, потім зрозуміла, що їх найбільше вабило. Походивши разом з дорослими, вони

одразу ж лопотіли босими ногами до басейну, стрибали в синювату воду, і вже не було жодної сили, здатної їх звідти вирядити. Над басейном стояв лемент, радісний вереск, високо злітали бризки води, а дорослі, поглядаючи в той бік, обмінювались добрими усмішками.

Микола із своєї барвистої схованки вдивлявся в обличчя людей, що вперше в житті побачили, якою красою була колись оповита їхня планета. І, можливо, саме ота краса почала тоді формування людської душі, змушувала руку людини відтворювати на скелі те, що побачило око й запам'ятав мозок. Та краса породжувала в людях почуття, які, дедалі розвиваючись, створили багату гаму емоцій, найтонших нюансів, трепетну райдугу духовних барв, що сьогодні стали мірилом людського розвитку.

Очі біловолосих захоплено світилися — можливо, зараз поміж них народжувались поети й художники — майбутня гордість оновленого Фаетона.

А Микола слухав пояснення Лочі. Людське захоплення передавалося їй, і вона, мабуть, уперше зрозуміла, яка велика справа творилася цієї хвилини.

— У далеку докрижану епоху це дерево називалося гужа, — розповідає Лоча. — Воно росло на екваторі, де випадало багато дощів і цілий оберт рівно, з однаковою силою пригрівало сонце. Під його листям люди ховалися від дощу, його плодами тамували голод. У гущавині дерев співали птахи, і люди намагалися перейняти їхню пісню... А ця рослина виліплена людиною із багатьох рослин, які давно загинули. Її вирощували на широких галявинах, добре обробивши ґрунт. Висушували, складали у дерев'яних приміщеннях, а потім готували різні страви. Колись ми виростимо багато таких рослин, і кожен зможе перекопатися, які смачні плоди і як швидко вони відновлюють втрачені сили...

— Чому ж Безсмертний не хоче вирощувати їх для людей? — запитав літній, згорблений скотар. — Коли б він захотів, планета б зігрілася від його подиху. Всі люди вийшли б на поверхню, щоб жити в отаких садах... Чому він цього не хоче?..

Микола бачив, як Лоча спершу розгубилась — довгі вії стрепенулись, рука пригладила волосся, — потім рівним, спокійним голосом заговорила про Безсмертного. І те, що вона казала, надійно западало в людську свідомість. Не було в державі Безсмертного жодного храму, що міг би зрівнятися красою з храмом природи, створеним зусиллями Лочі. І не було в Безсмертного жодного проповідника, який своєю переконаністю, силою думки, натхненням зумів би позмагатися з Лочею...

Микола думав: "Лочо! Милий вузлику на світлому промені!.. Ти бачиш, як тебе слухають люди? Тепер я знаю, що так буде завтра, і позавтра, і кожного дня... Ти даєш людям зброю проти Безсмертного. Щастя ж тобі, моя кохана!.."

А попереду знову на них чатувала розлука...

Лоча не заплакала. Її біла постать у німому трепеті наблизилась до Миколи, гарячий подих обпалив його щоки, пружні груди припали до його грудей. І вперше за все життя в руках у Лочі червоним промінням спалахнула зірвана квітка. Лоча довго вагалася перед тим, як її зірвати. Але рука не послухалась, кохання виявилось сильнішим, ніж її вагання, і Лоча зірвала найкращу квітку у своєму саду.

Вона це зробила уперше і, може, востаннє. Хай пробачать їй люди, хай не судять суворо...

Вона приколола червону квітку до грубого одягу, що мішкувато висів на Миколі. Він був одягнений так само, як скотарі й механіки по той бік таємних барикад. За його спиною висів плащ, який він заховає у вузькій печері, створеній Лашуре, а сам загубиться серед людей,

котрих належало готувати до великих боїв. Микола загубиться не на день, не на два, а принаймні на цілий оберт.

Штаб дозволив Миколі сказати Лочі, куди він рушає, заради якої мети. І Лоча не була б Лочею, якби не зрозуміла, що не можна затримувати коханого. У крижаному коридорі Лоча іще якось трималась. А коли піднялись по сходах на площадку, вирубану під самою льодою, плечі її здригнулися, по щоках потекли сльози. Вона, схлипуючи, зашепотіла:

— Пробач, мій любий. Фаетонська жінка не повинна плакати. Але що я можу вдіяти?..

Доторкнувшись губами до її щік, він відчув солонуватий присмак, присмак розлуки, і подумав: це добре, що дружини уміють плакати. Солоний присмак ніколи не зітреться з його губів і завжди нагадуватиме йому про Лочу.

— Прощай, Лочо!.. Я повернусь. Мені ніщо не загрожує. Там є люди, а серед людей не страшно...

Ело й Микола піднялись над планетою. Юпітер кидав холодне проміння, шахо вели їх кудись на північ, вітер боляче шмагав по обличчю гострими крижаними скалками. Нарешті вогниста стрілка на маленькому приладі завертілась, і вони шугнули вниз. Вітер заважав розгрібати снігові кучугури, але посланці розуміли, що він їхній спільник: як тільки вони спустяться у вузьку печеру, вітер замете сліди, сховає товсту кам'яну льоду від ворожого ока.

Ляда виявилась на диво легкою, хоч завтовшки була не менша від людського зросту. Доки Ело спускався у темний отвір, Микола щосили тримав льоду, щоб її не вирвав і не покотив шалений вітер. Нарешті й Микола опинився на темній площадці, вставив льоду в отвір над головою. Вона щільно прилягала до кам'яних стін.

Освітлюючи дорогу ліхтариками, Ело й Микола почали спускатися вниз. У кишенях посланців лежали жуго — могутня зброя фаєтонців. Цією зброєю користувалися тільки прислужники храмів. Біловолосим карникам її не довіряли: боялись, щоб не потрапила до небезпечних рук.

Ішли довго, доки нашттовхнулися на круглу, схожу на пробку ляду. Плащі й шахо сховали в запасні отвори. Увімкнули інший прилад, єдиний на планеті, що був непідвладний потужним хвилям екранізації, які зараз паралізували шахо контрольних пунктів. Цей прилад належало захопити з собою для зв'язку із Штабом повстанців. Користуватися ним можна лише тоді, коли діятимуть генератори екранізації.

І ось вони потрапили до темних, захаращених камінням володін Безсмертного, навпомацки вирушили в тяжку, без кінця-краю дорогу. Попереду йшов Ело, який володів несхибним інстинктом орієнтуватися в темряві.

Микола весь час спотикався об якесь ломаччя, що так хрустіло під його ногами, ніби ламалися чийсь кістки. Ело пояснив, що то й справді кістки біловолосих, які пролежали тут сотні обертів і розсипалися від найменшого дотику. Це було велетенське кладовище мешканців "першого поверху". Сюди боялися зазирати навіть всюдисущі карники, і саме через те Лашуре обрав цей страшний лабіринт для виходу з їхньої таємної печери.

Миколі було моторошно. В його уяві кістяки обростали шкірою, обступали звідусюди, зазирали в очі, питали, навіщо потривожив їхній довічний сон. І, ніби відповідаючи їм, Микола тихо шепотів: "Заради живих, люди!.. Заради живих".

Кладовище скінчилося, почалися заселені печери. У цілковитій темряві десь ворушилися діти, було чути скорботну колискову чи передсмертний стогін тих, кому належало поповнити власними кістками нескінченні лабіринти мертвих.

Микола не знав, скільки вони пройшли, доки попереду блиснув перший промінь світла. Та Ело туди не звертав — там були заводи і ферми, там можна наткнутися на карників...

Миколі здалося, що вони проблукали цілий оберт, поки розшукали завод, на якому працював Гашо.

Трохи погостювавши у брата, Ело зник у печерній темряві — він мав повернутись назад і доповісти Штабові, як влаштувався Акачі. Братові Ело сказав, що, врятувавшись од катастрофи, переселився на іншу ферму. Про державу повстанців він не обмовився й словом...

Для Миколи настало нове, незнайоме життя. Він спав серед своїх двоюрідних братів. На кам'яному помості було так тісно, що доводилося весь час лежати на одному боці, а перевернутись на другий вони могли тільки всі разом. Їв саму білковину, розколочену в окропі. Микола схуд, змарнів, але це його не засмучувало. Тепер він був схожий на тих людей, серед яких жив. Від батька він успадкував біляве волосся і справді нічим не вирізнявся з-поміж своїх братів.

З дядьком Гашо та його синами Микола порозумівся одразу. Спершу вони боялися будь-яких балачок, та Микола незабаром переконав їх, що тепер є дні й години, коли можна розмовляти цілком вільно. Не одразу вони в це повірили. Лише спостерігаючи, як у цей час тримався Микола, вони й собі почали обмінюватись думками, що їх раніше доводилось ховати у найглибші куточки душі...

Серед біловолосих була дуже розвинена мова пальців. Микола швидко оволодів нею і міг хоча б коротко перемовлятися зі своїми братами тоді, коли генератори екранізації не діяли.

І Гашо, і його сини полюбили Миколу. Вони просили його розповідати про казкову Землю, про Ечуку-батька, про Атлантиду. Гашо поділяв намір старшого брата створити на Землі незалежний Материк Свободи...

Отже, Микола мав тепер аж п'ятеро надійних помічників. Усі вони були люди щирої вдачі, кожен з них мав чимало друзів та вірних побратимів.

Істина, яку Микола знав раніше, постала перед ним в образах живих людей, відчутна, зрима. Немає суспільства, де б усі люди були боягузи, але є суспільства, громадяни яких бояться висловити уголос те, про що потай думають. Кожен окремо щохвилини готовий віддати життя за правду, а всі разом терплять глум і тортури, тупо, безголосо мовчать...

За таких умов диктатором може стати навіть товстобокий дагу, якщо жерці проголосять його богом. І хай навіть кожна окрема людина знає, що дагу — не бог, та коли з безлічі думок не склалася єдина думка, що стала думкою цілого суспільства, дагу все одно лишатиметься богом, йому приносять у жертву дітей і матерів, перед ним схилятимуться голови цілого народу.

Миколі тепер зрозуміло, що основа могутності Єдиного — шахо контролю. Вони б могли уже не діяти (і цілком можливо, що й діють тепер не часто), але в кожній людині поселився отой шахо, він переслідує першу-ліпшу сміливу думку, накидається на неї лютіше, ніж цілий загін карників, і трощить її, мов зажерливий короїд серцевину дерева. Думка одразу вмирає, людина дивиться в обличчя іншої людини порожніми очима, і коли навіть помічає, що в чиїхось очах зблиснула та сама думка, яка нещодавно ворухнулася у її власній голові, — злякано відводить очі і поспішає до своєї тісної конурки, щоб там, у короткому сні, знайти порятунок від необхідності мислити.

Ізольований розум не мислить і не розвивається — він поволі вгасає, перетворюється на сумне кладовище колишніх думок, що згодом стають мертвими догмами.

І якщо в суспільстві панує думка однієї особи, а всі інші думки хаотично блукають у невідомості, роз'єднані, розвіяні вітром і забуті, — горе такому суспільству!..

Держава Безсмертного була саме таким суспільством. Кожна людина носила під власною черепною коробкою шахо контролю, і не було жодних генераторів, які б допомогли нейтралізувати дію отих диявольських шахо. Тут потрібне було живе втручання живих людей...

І все ж Миколі поталанило, бо він потрапив у середовище, вже підготовлене до самостійного мислення. Незабаром він пересвідчився, що авторитет Гашо серед людей, які жили на площі біля заводу, а також навколо цієї площі у темних печерах, був майже незаперечний. Микола зрозумів, що Гашо дещо робив і раніше. Мовою пальців — дуже скупкою мовою — він протягом багатьох обертів намагався пояснити людям, що на них і на їхніх дітях лежить гнітом тяжка кривда.

Незабаром Микола побачив, що відбувається з людьми, які довго мовчали. Їм ніби хотілось виговоритися — за себе, за своїх дідів і прадідів, що вмерли в німому мовчанні. В людях прокидалася закладена природою потреба вільно виносити свої роздуми на загальний суд і так само вільно вбирати в себе думки інших.

Генератори екранізації хвиль, як було обумовлено в Штабі, вмикалися один раз на три доби і діяли не менше двох годин. Під впливом Гашо та його друзів чимало людей повірили, що в ці години можна розмовляти цілком вільно. Із кам'яних конурок і темних печер вони виходили на площу, збиралися невеличкими групами і говорили, говорили... То поки що були розмови, в яких люди ніби промацували одне одного, ніби заново знайомились. Микола розумів, що потрібен час, доки зникне взаємна недовіра, а також недовіра до самої можливості мислити і розмовляти.

Кожного разу в такі години на всіх переходах, що вели на площу, виставлялася сторожа, якій належало повідомляти про наближення карників. Як тільки подавався сигнал небезпеки, люди одразу розходилися, карники в чорних плащах обстежували площу, зазирали в конурки і темні печери. Не помітивши нічого недозволеного, вони зникали, а в людях зростала віра: значить правда, що шахо контролю в певні години втрачають свою владу...

Так тривало досить довго. Микола в цей період нічим себе не виявляв, він тільки ходив і слухав. А люди тим часом звикали до годин, які вони називали "годинами волі". Вони самі добре знали, коли ці години починаються і коли кінчаються, сходилися на площу дружно, мов на спільний обід, і вже не могли уявити своє життя без таких розмов. Для них це стало тепер так само неможливо, як жити без води і їжі, без повітря...

Тоді Микола зробив наступний крок — із найвірніших друзів Гашо створив комітет, який назвали Братством вільних сердець. На голову Братства обрали Гашо. І настав час, коли Микола виклав перед Братством свою програму. Він назвав її своєю лише через те, що не мав права розповідати про державу повстанців.

Члени Братства спершу поставились до програми з недовірою. Шість тисяч обертів володарює Безсмертний, і жодна жива душа за цей час не наважилася підняти голосу проти нього.

Дві тисячі обертів тому спробував повстати проти Безсмертного Син. Але він навіть не встиг закінчити своєї волелюбної проповіді, хоч був не смертною людиною, а богом — кров од крові, плоть від плоті Бога-Отця! Яке ж мають право смертні люди сподіватися на повалення Єдиного Безсмертного?..

Тоді підвівся в кутку вилицюватий Гашо, вищий на цілу голову за кожного, хто був тут присутній. Його розумні, з іскринкою, трохи

примружені очі пильно озирали членів Братства, ніби намагалися зрозуміти, чого бояться ці люди — смерті за велику справу чи вікових забобонів? Він добре знав, що ніхто з них не боїться смерті. Та забобони інколи бувають страшніші, ніж сама смерть.

Гашо сказав:

— Брати! Всі ви бачили, як валяться кам'яні печери, що простояли тисячі обертів. Настає такий час, коли дитина відколупне пальцем один камінець — і те, що здавалося вічним, непорушним, розсипається на дрібні уламки... А народ наш — це не дитина!.. В народі — сотні мільйонів мозолястих пальців. Тільки вони ніби розчепірені, кожен існує окремо, відвикли складатись у спільний кулак. Якщо ж ми всі складемо їх до купи, то буде такий могутній кулак, проти якого не встоять ні карники, ні жерці, ні сам Безсмертний!..

Дві години радилися члени Братства. Потім іще не раз по дві години. Воскресала віра у власні сили, народжувалася певність, що Безсмертний може стати смертним, якщо того захочуть звільнені люди.

Коли минула половина оберту, Микола переконався, що їхнє Братство — вже помітна сила. І хоч більшість печерних мешканців ще не до кінця розуміла, чого воно хоче, але люди тягнулися до спільності, до гурту, і ядром цієї спільності було Братство вільних сердець.

Зовні все було спокійно. Скотарі, як і раніше, місили стомленими кулаками товстобоких дагу, їхні діти виловлювали в канавах загусклу білковину, механіки заводів штучного білка в своїх зубатих машинах перемелювали надра планети, виготовляючи із мінералів їжу для тварин і людей. Там, де довго працювали ці машини, створювалися широкі площі, засновувалися нові ферми, а стіни площ одразу ж заселялися: в них у кілька поверхів виникали кам'яні конурки...

Так, зовні все було спокійно. Та це скидалося на спокій великої ріки, поверхня якої скована товстою кригою. Жерці й карники ходили по тій кризі, їм здавалося, що вона вічна і непорушна. А насправді під кригою вирувало своє життя, виникали потужні джерела, поповнюючи могутню течію водою, яка завтра підійме кригу, відірве її од берегів, потрощить і понесе в небуття...

Братство на площах провадило мітинги. На мітингах виступали Микола і Гашо, закликаючи біловолосих готуватися до революції.

Та ось одного разу Миколу запросили на мітинг, що відбувався на сусідній площі. Люди стояли пліч-о-пліч, слухаючи його промову. Було видно тільки їхні голови та гострі вогники очей. Коли скінчилися "години волі" й натовп почав рідшати, Микола теж попрямував до переходу, що виводив його додому. Перехід був темний, на кам'яній підлозі ворушилися людські тіла, просуватися вперед доводилось навпомацки.

Раптом чийсь залізні руки вхопили Миколу за шию, здавили горлянку, а в рота натовкли брудного ганчір'я. Він не міг ані крикнути, ані ворухнутися. Вдарило у вічі яскраве світло. Сильні руки одірвали Миколу від підлоги, підняли в повітря й понесли попід самою стелею широкої вулиці, заощеної великими кам'яними плитами. Трохи отямившись, Микола побачив поруч себе двох здоровенних карників, які, тримаючи його за обидві руки, летіли на своїх чорних плащах. Унизу під ними ходили добре зодягнені люди. Вони байдуже поглядали на кам'яне небо, що висіло над вулицею, а забачивши Миколу з карниками, про щось перемовлялись. У стінах вулиці ховалися багатокімнатні домівки. Там жили родини карників та інших прислужників храму.

Нарешті карники, міцно тримаючи Миколу, опустилися на кам'яні плити, завели його у велике приміщення, де сидів біловолосий чоловік з тупим, самовпевненим обличчям. Карники розповіли про мітинг, на якому виступав Микола. А Микола подумав: "Мабуть, хтось із охорони мітингу виявився зрадником..."

Чоловік, що був, очевидно, їхнім начальником, зневажливо глянув на карників.

— Ви мені товчете про якісь зборища єретиків, я доповідаю храмові, а жерці називають мене йолопом, їхні шахо показують, що все спокійно.

— Ми самі чули, — сказав один із карників. — Він говорив страшні, богохульні слова.

Начальник доповів контрольному пунктові про Миколу. Микола зрозумів, що зараз шахо контролю спрямують на його мозок.

Він давно вже привчив себе думати про революцію тільки в ті години, коли діяли генератори екранізації хвиль. В інший час Микола думав про різні дурниці, про те, як смачно вживати білковину не розведеною в окропі, а у вигляді коржиків; або про те, що в карників дуже красиві плащі; або поринав у сонливе марення, намагаючись уявити, як виглядатимуть надра Фаетона через шість тисяч обертів... Це вміння заганяти думку в найглибші куточки єства прийшло не одразу — воно далось ціною впертого тренування. Тому він не боявся, що шахо контролю виловить із його мозку якісь відомості про підготовку повстання. Та він помітив, що не може не думати про металевий циліндрик, який лежав у нього в кишені. Микола мимоволі опустив туди праву руку, міцно стиснув жуго, ніби закликаючи його не дражнити своєю наявністю.

Спалахнула стіна горизонтів, на ній з'явився жрець, що своєю зовнішністю намагався наслідувати Єдиного. Так само, як Безсмертний, жрець підняв догори погрозливий перст і grimнув:

— Він думає про власну кишеню! Що там у нього?..

Начальник струснув головою, гостро глянув на карників, і вони одразу ж кинулися до Миколи. Микола випередив їх, дістав із кишені циліндрик і спрямував його на карників.

Мабуть, їм добре була відома вбивча сила тієї зброї, яку завжди носили при собі жерці й чиновники. Карники поточилися назад, відштовхнувши свого начальника, що теж заметався з кутка в куток, озираючи кімнату божевільними очима.

Микола наказав карникам зняти свої плащі й покласти йому до ніг. Наказ було одразу ж виконано. А жрець на стіні горизонтів усе ще кліпав старечими повіками, чекаючи на відповідь. Відповідь затримувалась, і він похмуро спитав:

— Що там у вас діється? Я приймаю з ваших голів хвилі тваринного жаху! Запам'ятайте: боягузи не мають права бути слугами Єдиного. Вони здатні лише місити товстобоких дагу...

Микола підняв жуго, натиснув кнопку і полоснув невидимим промінням по стіні горизонтів. Порізаний на шматки екран забряжчав уламками об підлогу, карники, забившись у куток, цокотіли від жаху зубами.

Микола один чорний плащ надів на себе, а другий дбайливо згорнув і затиснув під пахвою.

— Ідіть місити дагу, — презирливо посміхаючись, мовив до карників. — Це значно корисніше. — Потім вийшов на вулицю, злетів під стелю й поплив над головами перехожих.

Підлітаючи до своєї площі, він помітив, що за ним женеться ціла зграя карників. Вони нагадували чорних земних птахів, що, вишукуючи жертву, ждуть її смерті, а потім накидаються на неї. Як і ті птахи, карники летіли на значній відстані, боячись наблизитись до Миколи.

Микола звернув не на свою, а на сусідню площу. Зустрівши знайомого скотаря, він мовою пальців попросив передати Гашо, що ждатиме біля кладовища. Приголомшений скотар безтямно оглядав Миколу, не розуміючи, звідки в нього взялися чорні плащі. Коротко пояснивши, в чому справа, Микола знову випурхнув на вулицю, просто назустріч карникам.

Страшно вбивати людей, Миколі цього не хотілося. Та в нього не було іншого виходу. Довелось натиснути кнопку жуго. З півдесятка карників, що летіли попереду, з відтятими головами або навіть перерізані надвоє, мертво попливли попід кам'яною стелею на рештках своїх плащів. Усі інші одразу поспішили вниз і розбіглися хто куди... А Микола тим часом зник у темних печерах, які вели до кладовища. Він уже не ховався — сміливо увімкнув не більший від гудзика ліхтарик, що добре освітлював дорогу.

Та незабаром ліхтарика довелося сховати — надто він непокоїв мешканців темних печер. Панічно лементували діти; затуляючи очі долонями, скрикували жінки. Чоловіки обмацували пальцями підлогу, шукаючи гостре каміння. Затискуючи його в руках, вони проводжали чорну Миколину постать такими палючими поглядами, що Микола подумав: ось-ось якийсь камінь полетить йому в голову. Він зрозумів, що та зненависть викликана його плащем, і зняв його.

Біля входу до кладовища Микола сів на камені чекати Гашо...

Цілий оберт Микола прожив далеко від Лочі. Час від часу з дозволу Штабу він перемовлявся з нею за допомогою невеличкого шахо — єдиного шахо, на який не впливали хвилі екранізації. Він знав, що кожний день Лочі заповнений роботою. Лоча доглядала рослини, висаджувала нові, вирощувала з насіння саджанці. Тисячі людей були її жаданими гостями, кожному з них вона розповідала про свої дерева і квіти, про фіолетові трави, якими позаростали береги струмків. І все ж робота не могла цілком поглинути її неспокійну душу. Десь лишалася порожнина, яку міг заповнити тільки Микола...

Він намацав на грудях невеличку кишеньку, підшиту зісподу. Микола зберігав у ній засушену квітку, яку на прощання подарувала Лоча...

Ось він бачить, як вона оживає — червона, ніби кров проти яскравого сонця, крилата гарячими пелюстками, помережена тоненькими прожилками, що, здається, пульсують так само, як неспокійна жилка на зап'ясті Лочі. Квітка розростається, стає така велика, що її тичинки схожі на дерева. Лоча стоїть під тичинками-деревами, махає йому білою рукою, кличе до себе. Вона зараз скидається на білого метелика, яких Микола бачив на Землі. Микола стрибає до неї, червоні пелюстки поволі згортаються, і вони з Лочею опинилися під пахучим наметом із пелюсток, крізь які пробивається полудневе сонце.

Біла сукня Лочі одразу ж стає рожевою. Лоча каже:

— Акачі! Це — наш корабель... Ми летимо на Землю. Я дуже хочу її побачити!..

І корабель-квітка, облетівши крижану планету, бере курс на далеку, гарячу Землю... Під ними шаленіють земні океани, блискавиці розтинають небо, тріщать і падають гіллям на землю зелені велетні, а Лоча, розгортаючи запашні пелюстки, дивиться на вирування земних стихій і щасливо вигукує:

— Як тут гарно!.. Як гарно, Акачі! Давай заберемо ці зелені дерева у наші сади...

Вони біжать по гарячому піску. Микола дивиться, як її сліди виповнюють морською водою, сонце нагріває ту воду, вона випаровується на їхніх очах, у заглибинах лишається біла сіль, що з дивовижною точністю відтворює дитячу ногу Лочі. Морські хвилі кидають на пісок рухливі смуги білого мережива, згортають його і знову кидають, а Лоча гукає:

— Земле, Земле! Дай мені твого сонця!.. Я розтоплю нашу кригу.
Вирощу багато садів...

Лоча поклала руку йому на плече — і він прокинувся...

І лише тут Микола зрозумів, що він виявив неприпустиму — просто-таки злочинну! — необачність.

Безрозсудна сміливість — сестра поразки. Так воно сталося і цього разу. Знищивши з півдесятка карників, Микола був певен, що надійно відбив охоту др переслідування. Хіба могли примітивно озброєні карники наражатися на смертельне проміння жуго? А жерці, як відомо, майже ніколи не покидали контрольних пунктів. Район кладовища здавався Миколі цілком безпечним, і саме тому він дозволив собі трохи перепочити.

Тепер Микола опинився перед жуго, що був спрямований просто йому в обличчя. У сяйві ліхтариків він розгледів людину, яка тримала в руках лиху зброю. На її грудях іскрилася шестикутна зірка. Микола зрозумів, що для його переслідування жерці викликали карників "другого поверху" — тих, яких боялися навіть радники Єдиного і самі жерці.

Обеззброївши Миколу, вони понесли його на контрольний пункт. Незабаром він стояв перед жерцем, що своєю зовнішністю намагався наслідувати Безсмертного...

18. Справи суто земні

(Із щоденника Оксани)

24 квітня. Невже є такі люди, які не мають свого чарівного бумеранга? Якщо є — мені їх жаль: вони нагадують безкрилих птахів...

Кожна наша зустріч з Миколою закінчується новим польотом бумеранга. Хай мені добре зрозумілі всі його властивості, хай вони дуже прості, але я справді лечу услід за Миколою, і живу на Фаєтоні серед біловолосих, і разом з Чаміно готую їх до революції...

Тепер я хвилююся за свого Акачі: що з ним сталося далі?..

Ми розлучаємося з Миколою десь о другій годині ночі. Мама дуже сердиться. Ніколи вона на мене не кричала, а то раптом:

— Де ти була!?.

Я миролюбно посміхнулась:

— На Фаєтоні...

— Ти хочеш сказати — в таксі?.. На фаєтонах тільки купці їздили.

Ох, мила моя матусю! Ти майже напам'ять знаєш Гейне, Пушкіна і Шевченка, а про Фаєтон тобі відомо рівно стільки, скільки знає наш двірник тітка Мокрина, яка ледве вміє розписатися. Ти не винна в цьому: ще й досі більшість освічених людей майже нічого не знають про загиблу планету. І це в наші дні, коли ми оволоділи атомною "колісницею" легковажного сина Сонця! Куди ж вона нас поведе, якщо земляни не знатимуть, чим це кінчається?..

Микола зумів прочитати Платона так, що старовинні перекази не здаються вигадкою. Довгий час існувала недовіра до цього старогрецького філософа: гадали, що в його записах багато вигадок. А, по суті, це дуже цінні документи людства! Треба тільки правильно їх витлумачити.

Сьогодні після лекцій до мене підійшов Віктор Чорний.

— Оксано, ти мені потрібна на кілька слів.

Я не дуже охоче прийняла його запрошення до розмови, але відмовитись було незручно. Ми пішли в університетський ботанічний сад, сіли на вологій лаві.

Віктор довго мовчав, час від часу розгрібаючи пальцями руду шевелюру. Я здивувалася: завжди такий самовпевнений, він чогось навіть соромився...

Нарешті Віктор сказав:

— Ось що, Оксано... Твій Микола погорів.

Останнім часом я живу фаєтонськими подіями, через те й повідомлення сприйняла з позицій Лочі. Я й сама не помітила, як у мене вихопилося:

— Знаю. Оті жерці...

В ту ж мить я затнулась, подумавши, чи Віктор не вважає мене божевільною? На мій подив, він поставився до моїх слів цілком нормально.

— Жерці науки?.. Так, були й вони... Обком комсомолу запросив відомих астрофізиків. Од Миколиної гіпотези лишилося мокре місце...

Я запитала:

— Невже було обговорення? Чому ж не запросили Миколу? І як ти туди потрапив?

— Хіба я приховував, що написав заяву? Я чесно відстоював свої переконання... У своєму виступі я охарактеризував цю гіпотезу як богошукацтво. Ніхто мені не заперечив. Значить, усі погодились — і обкомівці, і вчені...

Настрій у мене був жахливий. Але що я могла сказати Вікторові? Йому не можна відмовити в послідовності... Отже, втрачена будь-яка надія на визнання нашого гуртка! А винна у всьому я!

Микола передбачав, що дослідженням про загибель Фаетона буде протиставлена теорія О. Ю. Шмідта про метеоритне походження Землі. Це — остання космогонічна теорія, яка вважається найбільш обґрунтованою. У своїй лекції Микола чимало приділив уваги цьому питанню, але я, скорочуючи стенограму, викреслила цілих три сторінки, які здавалися мені зайвими. І ось тобі маєш!.. Саме тут і виявилася прогалина, яка поставила під удар усю нашу роботу.

Але ж О. Ю. Шмідт не заперечував існування Фаетона і його загибелі. Ось що він казав з цього приводу: "Багато мінералологів, які займаються вивченням метеоритів, пояснюють тотожність складу останніх з Землею тим, що метеорити створилися внаслідок розпаду, вибуху планети, яка колись існувала. Але цей аргумент так само добре діє у зворотному напрямку — Земля створена із метеоритів" ("Чотири лекції про теорію походження Землі", Академія Наук СРСР, 1949, стор. 63).

Отже, О. Ю. Шмідт гадав, що після вибуху Фаетона із його залишків могла створитися наша Земля. Виникає запитання: з чого ж тоді створилися інші планети, що в сотні разів більші від Землі? Невже й на їхнє створення вистачило фаетонської речовини?..

Микола висловився так: "Про вірогідність теорії О. Ю. Шмідта сперечатись не буду — хай кожен про це судить сам. Я ж у цьому питанні приєднуюсь до поглядів академіка В. Г. Фесенкова".

Як я в ці хвилини ненавиділа Віктора! А він, помітивши мою розгубленість, одразу пожвавішав, набув звичної самовпевненості і навіть... потягнувся до моєї руки!..

Спершу я не надала значення цьому несподіваному жестові. Та Віктор ухопив мою руку, його обличчя нависло над моїм.

— Оксано!.. Невже ти не розумієш? Я люблю тебе... Чуєш? Люблю!..

Не тямлячи себе, я висмикнула руку й побігла геть. Я довго потім відчувала на своїй долоні його пальці, пітні, слизькі...

Раніше я ще могла якось поважати Віктора (нічого не вдієш — хлопець чесно захищає свої переконання!), сьогодні зрозуміла його до самісінького дна. Лишилася тільки огида.

Як він легко освідчився в коханні! А мій Микола... Микола створив цілу повість, розповідає її щовечора... І, може, заради єдиного слова, яке йому так трудно вимовити на Землі: "Люблю!"

Як розказати Миколі про те, що сталося? Чому усунувся від справи секретар комсомольського комітету Сидорук? Він, здавалося, повірив у Миколину гіпотезу. Чому не озивається Мирон Якович?.. Може, вони непевно почувають себе в астрономічних джунглях?.. Сьогодні змовчу — треба все як слід продумати. Бо знову можна вчинити промах.

Через півгодини прийде мій любий Акачі. Я знаю, що прийде неодмінно, хоч мені й невідомо, яким чином він визволиться зі страшного полону жерців...

Ох, жерці, жерці! Ви — недремні і всюдисущі...

19. Допит

Чи коли-небудь історики розкажуть до кінця про погрозливий перст і його гіпнотичну властивість?..

Уже він зморщився й висох, мов кострубатий сук на трухлявому дереві, вже за ним ні певності, ні сили; вже й сам володар підіймає свій перст без віри в те, що він здатний когось налякати; вже дихають жаданою волею нові історичні вітри... Та мозок людини без захисної плівки фанатизму почуває себе незатишно. Йому боязко залишатися сам на сам із цілим Всесвітом. Були колись руки, з яких він одержував гладенькі, нешкарубкі істини. Вони вкладалися в клітини мозку без болю й напруги. А вітер — новий, незвичайний вітер, — зірвавши ту плівку, заглянув до кожної клітини, вимів звідти старий мотлох, і мозок на деякий час виявився незаселений. Заходьте, нові істини, вмирайте і знов народжуйтесь, але ніколи не будьте ляльковими — такими, які виготовляються із пап'є-маше...

Тут і виникає найбільша трудність: нові істини ще не навчилися ходити. Вони ледве звільнилися від пелюшок, їм ще треба зміцніти і трохи підрости.

Тим часом знову підводиться погрозливий перст. І нікого це не дивує. Навпаки: ніби ждали, ніби потай благали, щоб він з'явився. Бо важко лишатися з відкритим для думання мозком. Значно легше сховатися під захисною плівкою. Ні вітер не обпікає твого мозку, ні зорі не колють його своїм промінням. А Всесвіт стає вузьенький і затишний — може вміститися в стінах твоєї домівки.

Навіщо тобі його неосяжність? Що ти з нею робитимеш? Неосяжність не надкусиш, не вмістиш у шлунку і навіть не пошиєш із неї штанів.

Щойно народжені істини немічно пересуваються на кривих, рахітичних ніжках. Зате лялькові істини... О, які вони живучі! І значно зручніші для вживання. Їх легко вийняти й замінити такими ж ляльковими — з пап'є-маше... І висить погрозливий перст — сухий, скарлючений, але

все ще могутній. Його могутність — у твоїх власних лінощах. Коли він помре — бо нічого немає вічного! — ти намалюєш ікону, повісиш її на покуті. Так затишно в хаті, коли висить над тобою погрозливий перст!..

Микола не міг про це не думати, стоячи перед жерцем: і жрець, і його сухорлявий палець були напрочуд іконописні. Постать жерця нагадувала Єдиного Безсмертного.

Пригадалися шукачі "доброго" бога. Їхній мозок усе ще опирався, їм страшно було опинитися перед необхідністю мислити, розуміти, знати. І тут Микола збагнув, що найбільша людська відвага полягає не в тому, щоб сміливо рушати на смерть — на це здатні навіть звичайнісінькі фанатики, чий мозок засмічений догмами й забобонами. Найбільша людська відвага полягає в умінні сміливо мислити, відкидаючи будь-які обмеження, що виникають на шляху думки.

Так, відважний не той, хто не боїться смерті, — це примітивна відвага. По-справжньому відважний лише той, хто не боїться залишити свій мозок сам на сам із таємницями Всесвіту і не шукає захисної плівки, не чекає, доки "божественні" руки вкладуть у його мозок зручні для вжитку, заспокійливі істини. Відважний розум розлуцує усі без винятку істини, ніби горіхи, щоб заглянути, яким зерном вони наповнені — живим, здатним до пророцтва, чи немічним, кволим, змертвілим...

Микола думав про це тому, що якось треба було відвернути власну увагу від знайомих образів і картин. Жодне знайоме обличчя не повинно з'явитись у його пам'яті! Що ж до бунтівливого напрямку своїх думок... Ні, Микола цього не боявся!

Карники "другого поверху" — вуха і руки Єдиного, — вважаючи своє завдання виконаним, пішли з контрольного пункту. Жрець сидів у кріслі, що стояло на високому помості, оточеному внизу прислужниками храму. Вони пильно стежили за Миколою, хоч руки в нього були перехоплені за спиною сталевими браслетами. І десь там, за спиною, містився екран,

якого Микола не міг бачити. Але він добре знав, що на екран проєктуються його думки.

Потрібне було неймовірне напруження волі, залізна дисципліна думки, щоб сховати у глибинах мозку все, що належало революції. Микола добре знав принципи, на яких засновані шахо контролю. У мисленні беруть участь не всі мозкові клітини одразу. Переважна частина клітин перебуває у спокійному стані. Вони, мов солдати резерву, чекають своєї черги. Включені у мислення картини активно випромінюють енергію, що потрапляє у чутливі вловлювачі шахо. Електронний мозок шахо контролю блискавично аналізує імпульси, точно відтворює картину мислення, передаючи її в зоровому та словесному зображенні. Бо людина, як відомо, мислить зоровими і мовними категоріями...

Мовного відтворення своїх думок Микола не чув — їх чув тільки жрець. Не бачив він і зорового зображення, що виникало на екрані за його спиною.

— Хто ти є, раб божий? Звідки прийшов у наші лабіринти?..

Микола приготувався до цього запитання. З першої секунди, коли він опинився в руках карників, у ньому почали жити, весь час обростаючи подробицями, картини його нової, вигаданої біографії. Від початку й до кінця біографія була такою, що його мушили негайно стратити.

Миколу не лякала власна загибель, саме цього він і домагався, але він прагнув загинути так, щоб не виказати жодної таємниці. І це було найважче!..

Так, він прибув з Материка Свободи. Ні, його ніхто не посилав — він з власної волі перелетів океан, спустився в лабіринти, щоб відшукати сестру. Близько трьох обертів тому, вбивши карника, він заволодів його плащем і втік на Материк Свободи. Він ненавидить Єдиного Безсмертного та його жерців. Дуже любить сестру. Сестра залишилася

тут, у лабіринтах, а він хотів забрати її на Материк Свободи. Та скільки не блукав по лабіринтах, сестри не знайшов. Йому розказали про страшну катастрофу, яка спіткала біловолосих — вогненна лава затопила цілі райони, поглинувши дуже багато людей. Мабуть, тоді загинула і його сестра.

Карників він знищив без жалю, бо вважає їх зрадниками. Які в нього наміри? Звісно, які: повернутись на Материк Свободи...

Микола відчував екран потилицею, він був певен, що там виникають саме ті картини, які підтверджують його слова.

...Крижана пустеля океану і самотня постать людини, що бореться з ураганом. Фантастичні споруди Материка Свободи. Вони, очевидно, проступають на екрані розпливчасто, ніби крізь туман, бо Микола погано їх собі уявляє. Розпечена лава, заливаючи лабіринти, живцем ковтає людей... Серед них — його рідна сестра...

І тут сталося непередбачене. Миколі важко було уявити обличчя неіснуючої сестри. Натомість промайнуло рідне обличчя Лочі. Промайнуло на якусь мільйонну долю секунди. І одразу ж ніби хтось висмикнув опору, на якій ґрунтувалася його воля — вслід за Лочею з'явився Чаміно... Потім Лашуре...

— Досить! — вигукнув жрець. — Ми добре знаємо дітей радника, який помер у Палаці Єдиного. Знаємо також інженера Лашуре. Тепер нам зрозуміло, куди вони зникли. Вони втекли на Материк Свободи. І цей прибув сюди не заради сестри... Скупати його в промінні Єдиного. Найвищу дозу!.. Потім повторити сеанс. Подумати тільки: Господиня Бороди... Яка чорна невдячність!..

Миколу вштовхнули в темну кімнату. Одразу ж він утратив відчуття власної ваги. Тіло його повисло в повітрі поміж стелею і підлогою. Він розумів, що зараз шахо контролю не стежить за його думками — тут діє

зовсім інше проміння. Микола чув колись про його властивості. Воно вбивало здатність людської психіки до опору. Воно катувало так, як не вміли катувати найжорстокіші садисти.

Кілька секунд психічної незалежності були використані на мобілізацію зусиль мозку.

Це добре, що жрець вважає Чаміно, Лочу і Лашуре втікачами. Якби на цьому закінчилось!.. У Миколі вони не впізнали сина біловолосого радника. Це також добре. Тепер головне — витримати, витримати!.. Не дати промінню Єдиного вбити психіку. Хай вихлюпується з мозку вся зненависть до Безсмертного, хай потьмарить усі інші почуття і думки. Для цього не треба штучної правди — це правда кожної клітини Миколиного єства. І нехай вона виступить у всій своїй одвертості. Микола виштовхне на екран найстрашніші картини: як він тягнеться руками до горлянки Єдиного, як душить його, молотить кулаками по ненависному черепу, виламує штучні суглоби, видирає злочинний мозок... Жерці не зможуть довго терпіти такого дикого богохульства — вони його просто в'ють! І тоді — кінець тортурам, настане велике щастя небуття...

Тортири почалися через кілька секунд. Свідомість відзначала, як поволі кам'яніють руки і ноги, тулуб і голова. Здавалося, між стелею і підлогою плавала не людина, а статуя, наділена відчуттям власного скам'яніння.

У звичайній катівні можна пекти залізом, заганяти під нігті голки, виламувати руки. І все одно при цьому страждають лише окремі нерви. Вони посилають сигнали до мозку, попереджаючи про катастрофу десь на околицях людського організму. А тут провадилась атака проти всієї нервової системи одразу. Не лишалося жодного нерва, який би не відчував себе в кам'яних лещатах, що стискалися все щільніше, завдаючи неймовірного болю.

Зникло відчуття часу. Минали тисячі обертів. Помирали і народжувались нові світила. Тільки не вмирав страшний, пекельний біль, ніби замість крові по жилах текло розтоплене залізо...

Через скільки тисяч, обертів настало раптове полегшення? Хто жив тепер на світі, хто помер? Хто його катуватиме знову? Що пам'ятав Микола, що він назавжди забув?

Жерці звикли до того, що після купання у хвилях Єдиного з полоненого мозку можна вичерпувати необхідні відомості так само легко, як білковину із казана.

Микола знову потрапив під проміння шахо. Та раптом він помітив: обличчя жерця, який стежив за екраном, зблідло, в очах з'явився смертельний жах... А Микола, заплющивши очі, душив, душив кам'яними руками холодну горлянку Безсмертного...

Жрець одразу ж вимкнув шахо. Йому ще ніколи не доводилось бачити такого богохульства! А ще страшніше те, що на екран дивилися його прислужники... Чи не стане відомо в Палаці Безсмертного, чим вони тут потішаються?..

І знову — темна кімната, хвилі Єдиного, затиснуті в кам'яних лещатах нерви і тисячі обертів нелюдських страждань...

Але що це?.. Звідки це взялося?.. Теплий дощик лагідно обмиває Миколине тіло. Крізь дощову сітку заспокійливо світить сонце. На небосхилі синіють ліси, біля ніг тихенько хлюпають морські хвилі...

Після нестерпних мук звичайна картина вражає тишею і красою. Напівзмертвілі від страшного волання нерви починають оживати. Він лежить на теплому піску біля моря, вітрець легенькими піщинками обмацує його безсиле тіло, серце калатає все частіше, вгорі пливуть пухнасті хмарки...

Як він потрапив на Землю? Хто його сюди переніс?.. Невже катувальники дозволили йому знепритомніти? О ні, цього не може бути! Непритомність — це втеча. І все ж таки в це доводиться повірити, бо над Миколою пролунали знайомі голоси.

— Сеанс треба повторити, — сказав перший.

— А може, досить? — невпевнено запитав другий.

Так ось у чому справа! Вони навіяли чарівні картини Землі лише для того, щоб гостріше сприймалися нові катування. Не можна дозволяти нервам звикати до пекельного болю — нерви здатні втрачати чутливість. Примітивна хитрість садистів!.. Але чиї ж вони — оці голоси? Ні, це розмовляють не жерці. У голосах є щось рідне, сердечне...

— Він дуже любить Землю, — сказав перший голос, схожий на голос Чаміно. — Земля — це найкращі ліки для його нервів.

— Гаразд, повторимо сеанс, — сказав другий голос, що скидався на голос Лашуре.

І знов перед Миколиними очима попливли земні картини. Знов тихий теплий дощ подзвонював об його шолом. Земля насувалась на нього всіма багатствами своїх барв, колисала його в зелених долонях, струшувала на груди пелюстки запашних квітів, вистеляла берегові стежки зеленим мохом і золотим піском. Сходило й заходило сонце, щохвилини міняло свої відтінки море. А десь близько, дуже близько звучав голос Лочі:

— Чаміно, пусти мене до нього. Я більше не можу!

— Потерпи, Лочо, — відповідав голос Чаміно. — Ще кілька днів.

Тяжкі, мовби й справді скам'янілі повіки розімкнулись, і Микола помітив крейдяні стіни з брунатними прожилками. Це була добре знайома кімната Лашуре. Біля нього сидів Чаміно...

— Чаміно! — тихо прошепотів Микола. — Лочо... Як я опинився тут?

Але Чаміно мовчав. Він тільки лукаво посміхався... Нічого певного не могла сказати й Лоча. Їй було відомо лише одно: Чаміно й Лашуре принесли його непритомного, тяжко хворого. Разом з ними прийшов дядько Гашо. Та про те, як його визволили, не сказали навіть їй...

— Спи, любий. Спи, — поцілувала його Лоча. — Тепер тобі ніщо не загрожує. Треба спати. У тебе обпечений кожен нерв...

Чаміно щось мовив Лочі — мовив самим тільки поглядом, — і вона покійно вийшла.

— Лочо! — потягнувся до неї Микола.

Чаміно поклав руку на його плече.

— Не поспішай, друже. Купання у хвилях Єдиного робить людину калікою. Але на всяку дію існує протидія. Я покажу тобі нитку мого батька. Ту, що ти просив. Це допоможе...

Микола навіть не помітив, як його повіки знову зімкнулися. Ні, це був не сон. І не марення. То були великі мандри...

20. Таємниця заповітної нитки

...Чому він це знає? Чому живе чужим життям? О, чарівний бумеранг! Твої зигзаги й петлі можна порівняти тільки з чарами невмирущого променя.

Так буває навіть у земних людей: знання приходить зненацька і катує нас запитанням — звідки воно прийшло?..

Субстанція. Матерія. Пам'ять усього живого. Нічого у тій пам'яті не вмирає. Бо вона — це сама Вічність...

Тепер він уже не Акачі — він Шако. Радник Безсмертного. Батько білкастого Чаміно.

Летімо, синку! Бо не часто бувають протистояння Юпітера. Незабаром Юпітер сховається від наших очей на багато обертів.

Коли б ти знав, Чаміно, до якого експерименту готується твій батько! Він почав готуватися ще тоді, коли тебе не було на світі. А нині час наспів. Завтра Юпітер і Фаетон зійдуться так близько, як це буває лише раз на кілька десятків фаетонських обертів. Отож політаймо разом — ти любиш літати з батьком. Бозна, як закінчиться дослід...

Усе перевірено. Апарати діють бездоганно. Та завжди у дослідника є "але", що може призвести до поразки. І тоді батько твій більше не прокинеться.

Ти ще малий, Чаміно. Розум твій іще нездатний зрозуміти закони Субстанції. Але батько подбає про те, щоб його знання стали твоїми знаннями. Ечука збереже для тебе нитку. Вона тобі все розкаже. Розкаже навіть у тому разі, якщо станеться непоправне "але"...

...Шако-Микола прощається з Чаміно і летить до Палацу Безсмертного.

Скупий ранок не потьмарив неспокійного Юпітера, що думає важкими хмарами, титанічними ударами блискавиць та холодними аміачними зливами. І хоч на диску Юпітера видно лише невизначні переміщення — чи, може, тільки здається, що їх видно, — але загадковий

титан постає таким, яким він був учора, коли Микола бачив його поверхню в окулярі ультрателескопа. А коли зображення впало на великий стереоекран — Миколі здалося, що він оглядає Юпітер з поверхні Ганімеда чи Калісто, які, кружляючи навколо свого титанічного батька, добре знають усі його таємниці.

Щось мусила домальовувати уява. Грунт для неї був не фантастичний, а цілком реальний: у шумовинні хмар плив над планетою Червоний Острів — найбільша з усіх загадок Юпітера. Хмари скупчувались у кільця, що оперізували планету паралельно до екватора. І коли добре придивитися, то в темних отворах поміж хмарами можна помітити спалахи — чи то удари потужних блискавиць, чи, може, якісь засоби освітлення, створені розумними істотами. Шако уявляв їх людьми...

А, власне, що таке людина з позицій Субстанції?..

Світло, що мислить себе. Тільки Світло і Слово — і нічого більше! У внутрішньому колі планет — це є істота, створена фотоспособом. Дивно? Що ж тут може дивувати? Людина — це справді породження фотоефекту. І якщо фотоефект ми вважаємо ілюзією — тоді й самі ми тільки ілюзія...

Людину творить Сонце із променевиx тканин у діяльності фотосинтезу. А фотосинтез — наслідок фотоефекту... Уявімо, що ми — творіння фотосинтезу — почали бачити світ не у вимірі видимого світла, а у вимірі гамма-променів. Чи існуємо ми одне для одного? Адже ж гамма-промені не відбиваються нашим організмом — вони пронизують його наскрізь. Або раптом ми здобуваємо здатність бачити у спектрі радіохвиль. Чи буде світ для нас тим самим, яким його бачать люди у вимірі видимого світла? О, ні! Це буде зовсім інший світ...

Або, скажімо, наше єство виліплене із нейтрино. Що тоді? Тоді ми змогли б проходити наскрізь ядра зірок...

Отже, про наявність живих істот не можна судити по тому, що бачить наше око і відчують кінчики пальців.

І так само не можна вимагати, щоб мешканці Юпітера бачили світ у нашому вимірі. А для нас вони можуть здаватися просто хмарами, та й годі. Або, скажімо, променевими згущеннями у глибинах Червоного Острова...

Все, що мислить, якимось себе мислить. Сонячне світло в самих нас відчуває і мислить себе людиною, бо таку програму відчужень задає йому корпускула Всесвіту — наше світило. А Сонцю задає цю програму Галактика...

Яку ж програму відчужень своїм атомам задає Червоний Острів? Може, й справді там аміачні хмари відчувають себе людьми? І тоді ми скажемо: на Юпітері життя немає. Це, мовляв, мертва планета...

...Безсмертний сидів у сферичній залі, склепіння якої відтворювало нічне небо. То була гра світла і темряви, але Микола вже добре знав, що поза цією грою у світі взагалі нічого немає.

Єдиний справді здавався богом, навколо якого обертаються цілі галактики. Мабуть, треба дуже вірити у власну винятковість, щоб тобі не набридло гратися в оцю всесвітню велич. Невже Єдиний гадає, що небо — мертво, що розум пульсує тільки в ньому, а поза ним — поза Єдиним — вирують лише сліпі стихії, позбавлені живого відчуження? Тоді йому можна поспівчувати, бо, мабуть, дуже тяжко тримати Всесвіт на власних плечах...

Але ж ні: Шако-Микола знав, що Єдиний здатний не лише до самообожнення. Його штучне тіло мало чим відрізнялось од тіла природного — то був бездоганний білковий автомат, який живив клітини колись геніального мозку. За тисячі обертів мозок Ташуки збагатився великими знаннями. Ташука вважав себе надлюдиною через те, що хвилі

людських поколінь котилися повз нього, зникаючи десь у небутті, а він жив, карав і милував, і кожен його погляд був нагородою чи вироком для смертних. Він і справді був надлюдиною, яку створила людська марновірність.

На відміну од інших радників, Шако тримався з Єдиним досить незалежно: казали, що Безсмертний любить Шако. Мабуть, тут діяли інші причини: Єдиний нездатний прожити без співрозмовника. А ніхто з радників — навіть Ечука — не міг позмагатися знаннями з чорноволим Шако.

Єдиний умів цінувати знання. Саме через те до кола радників потрапляли найталановитіші люди. І той, хто носив у своєму мозку щось нове, невідоме Єдиному, мав право не боятися його гніву, незалежно від власних суджень.

Та горе тому, хто повірив, що так буде вічно!.. Мозок Ташуки був схожий на земну породу рослин, які добувають поживу не з крем'янистого ґрунту, а з-під кори могутніх дерев, що своїм корінням ламають скелі. У Ташуки давно не було власного коріння. Але він знав, що природа інколи закладає в людину те, до чого нездатний дійти самотужки навіть його мозок. Око Єдиного несхибне на таких людей. І така людина незабаром здобувала деяку незалежність, що здавалась ознакою прихильності Єдиного. Але то був лише тонкий розрахунок у смертельній грі. Нікого так не вмів ненавидіти Безсмертний, як свого нового радника, чий мозок був для нього поживою, джерелом самозбагачення... І тоді, коли Єдиний помічав, що джерело випите, радник зникав із палацу...

Талановиті люди здебільшого дуже довірливі. Через те їм часто випадала нелюдська смерть.

Уже кілька обертів Шако посідав становище фаворита. Нікому ще не вдавалося так довго користуватися прихильністю Єдиного. Інші радники

заздрили Шако. Вони не знали головного: мозок Шако все ще лишався таємницею для Безсмертного. Природа надто розщедрилася, заклавши в цей мозок програму, пробитись до якої Безсмертний не мав змоги.

Шако-Микола помітив на обличчі Єдиного глибокий смуток. Той смуток не могла приховати навіть грізна велич, сформована скульптором. І хоч люди знали, що Безсмертний був творінням їхніх рук, ота грізна велич, породжена фантазією художників, ставила їх на коліна. Ні, не боги створюють ідолів — їх створюють самі люди. І творіння їхніх рук здаються їм вищими від них самих...

Єдиний окреслив рукою широке коло. На штучному небі з'явився рукав Галактики, де пульсувала яскрава зоря.

— Дема, — тихо мовив Єдиний. — Протягом останнього тисячоліття вона завдає мені чимало клопоту. Думай, Шако, думай! Якщо ти знайдеш зброю проти Деми, я зроблю тебе моїм сином. Ти здобудеш вічне життя. Наше слово стане законом для Всесвіту. Дему треба скарати. Я виголосив їй смертний вирок сотні обертів тому. Ти повинен викувати для неї карний меч.

Спершу Миколі здалося, що то говорить божевільна людина. Як можна знищити зорю, чий промінь досягає Фаетона лише через сотні обертів? Невже Єдиний справді вважає, що Фаетон стоїть у центрі світу? Як поєднати оцей фанатичний егоцентризм із великими знаннями, котрими володіє Безсмертний? Коли навіть стати на його точку зору, то й у цьому разі утвердження власного абсолютизму слід починати з Фаетона. А що він здатний вдіяти проти Материка Свободи? Лише лютувати...

Чи думає він про Юпітер?..

Якось Микола дістав змогу ознайомитись із логотекою Безсмертного, що становить найвищу державну таємницю. То були нитки, залишені

попередніми поколіннями радників. Ніхто не мав права користуватися логотекою, окрім самого Безсмертного. Те, що Єдиний дозволив її оглянути, було виявом великої довіри.

Дві нитки, закладені в логотеку близько тисячі обертів тому, розповідали про корабель із Юпітера. Третя нитка, що з'явилася порівняно недавно — близько п'ятисот обертів тому, — пояснювала деякі таємниці Червоного Острова.

Червоний Острів, що плаває в аміачно-метановій атмосфері Юпітера, — це його променевий мозок. Найвища, найдоцільніша форма організованої матерії! Ніщо в сонячній системі нездатне змагатися з ним. Його володар — саме Сонце. Він — цей титанічний мозок — посилає кометних гінців у напрямі Деми, що назустріч їм також висилає свої променеві організми, їх можна назвати космічною спермою, яка несе в собі генетичну інформацію Всесвітнього Життя. Так, це є ті форми життя, які важко піддаються нашому розумінню. Та хіба у звичайному електронному мозкові діє білок? Там діє сама Субстанція — її променева сутність. Будь-який білок — це тільки атомна піна Субстанції...

Егоцентризм засліпив Безсмертного. Маючи у своєму розпорядженні тисячі електронних організмів, Єдиний не хоче зрозуміти, що природа здатна створювати незмірно могутніші електронні організми. Власне, і сам Всесвіт — це електронний організм. А хіба білкові організми не несуть у собі променевої сутності? Тоді з чого ж складається тулуб Єдиного і його мозок?..

Дослідження, які Шако-Микола почав іще в юності, остаточно його переконали, що речовинні форми життя — найменш досконалі форми. Для них потрібні майже оранжерейні умови. І лише тоді, коли білок перестає бути неодмінною якістю живого, життя досягає тієї свободи й незалежності, яка панує в неосяжних глибинах Субстанції. Білок — це тільки піна, а не сам океан...

Червоний Острів — носій Безвідносної Субстанції, що формувала всі інші види життя на Юпітері. А проте хіба тільки на Юпітері?..

Микола, намагаючись добирати точних слів, спробував пояснити свої сумніви. Уперше він дозволив собі не погодитись із думкою Безсмертного про відсутність життя на Юпітері.

Велика біла борода затряслась від гніву. За якусь мить вони опинилися в космічному кораблі, що висів над Червоним Островом. Ясно, це діяла оптика генераторів, які були зосереджені в нижніх поверхах палацу. Лампи і сферичні локатори генераторів обмацували найвіддаленіші закутки планетної системи.

— Он як! — вигукнув Єдиний. — Тепер я тебе побачив. Ти довго стояв за свинцевою стіною. Тепер ти вийшов під моє око. — Його палець наблизився до Миколиного чола. — Я бачу тебе, Шако. Не смій ховати думки!..

— Всевишній! Чи може смертна людина щось від тебе сховати?

Єдиний замовк. Він думав. А Микола тим часом оглядав глибини Червоного Острова.

Море вогню. Так на Землі горить червоною міддю Сонце, коли захід на виднокрузі оповитий серпанком морських випарів. Тоді Сонце здається дуже близьким, спокійним. Воно не обпікає, не засліплює очей. І здається, що десь там — під червоно-мідяним щитом — б'ється його стомлене серце. І серцю тому болить кожна прим'ята травинка, бо то його червона кров у жилах дерев і трав стає кров'ю Землі...

Хіба може бути мертвим те, що творить життя на планеті? Хіба від мертвого батька народжуються живі діти?!. Червоний Острів був Сином Сонця.

Безсмертний ніби прокинувся. Голос його був лагідний, навіть безпорадний. Може, потім Єдиний пошкодує, що дав волю власним сумнівам, але зараз він шукав поради. Думка Єдиного не могла примиритися з тим, що не все у світі йому підвладне.

— Шако! Ти кажеш правду. Та хіба дух, мій вічний дух, не вищий від мертвого вогню? Ти — мій радник. Ти також станеш безсмертним. Хіба наш дух не може приборкати отого вогню?..

Микола все ще дивився вниз, де котилися хвилі, схожі на хвилі земного океану, коли уявити, що Сонце справді заглибилось у надра океану і тепер світить знизу, крізь товщу прозорої води. Миколі важко було настроїтись на мозок Єдиного, важко збагнути, як може розумна істота не відчувати цієї казкової величі, світової краси. Невже існує щось вище, святіше за оту красу? Ах, так: самообожнення. Влада. Фаетоцентризм. Відчуття власної переваги над усім живим. І через те живе хочеться бачити мертвим. Але ж він знає, що Червоний Острів — це Острів Субстанції. Це — титанічна особа, здатна програмувати в нижчих особах їхні відчуття. Радник, який залишив у логотеці третю нитку, називає острів Батьком Ша-Гоші.

Микола відповів:

— Всевишній! Червоний Острів народився із тканин Сонця. Він зв'язаний із Сонцем єдиним полем. Його кометні гінці обмінюються інформацією з посланцями Деми. А Дема отримує інформацію із ядра Галактики...

— Досить! — grimнув Єдиний. — Якби це був не ти, а хтось інший — оце богохульство стало б твоїм смертним вироком. Мій дух уже шість тисяч обертів ворогує з духом Ша-Гоші. Але знай: Ша-Гоша мені не страшний. Фаетон обертається навколо Сонця швидше, ніж Юпітер. Через півоберту ми вийдемо з його поля аж до наступного протистояння. Треба починати з Деми. Якщо Дема буде скарана, Ша-Гоша помре сам.

Йому не допоможе навіть Сонце. А тоді ми побалакаємо з боговідступним Материком. Отже, думай, Шако, про карний меч для Деми. Ми збільшимо потужність Кільця Всевишнього. Збудуємо велетенський гамма-генератор. Ми спрямуємо в надра Деми такий гамма-імпульс, що від неї залишиться сама порохня. Так, на це треба витратити не одну сотню обертів. Але ж я дарую тобі безсмертя! Для безсмертних сотня обертів — тільки один день...

Мабуть, слова Єдиного про те, що він хоче зробити радника своїм Сином, можна було вважати щирими. Після того, як був скараний Ташука-молодший, Безсмертний відчув гіркоту самотності. І хоч навколо були люди, та ніхто з них не носив у пам'яті більше, ніж дають смертній людині кілька десятків обертів. Єдиний не мав сумніву, що ота нагорода — безсмертя! — зробить Шако його вірним слугою. Ще нікому він не обіцяв безсмертя.

І тому Єдиний вирішив поділитися власними планами відверто, без будь-яких застережень.

Ні, він поки що не зачепить ні Ша-Гоші, ні Материка Свободи. Завтра Єдиний засне на цілих півоберту. Так він робив завжди, коли Фаетон і Юпітер виходили на лінію протистояння. Могутнє опромінення хвилями Ша-Гоші для нього нестерпне. Кімната, в якій Безсмертний спав під час протистоянь, була обкладена шаром захисної речовини. Ша-Гоша даремно шукав його мозок силовими лініями власних хвиль: Єдиний не бажав з ним розмовляти, так само як з ненависною Демою. Власне, що може сказати Ша-Гоша Єдиному? Що планети, де панують роз'єднаність і ворожнеча, виявляються безсилями, задихаються самі в собі й гинуть? Єдиний це вже чув не раз. Він нікому не дозволить утручатись у власні плани. Йому, а не комусь іншому, належить перебудувати Галактику.

Коли гамма-генератор знищить підступну Дему разом з її центральною зіркою, Єдиний почне перебудовувати сонячну систему. Спочатку він перетворить на пилові хмари Юпітер, а також ті планети, які живуть далі. Аміачні істоти із царства Ша-Гоші його не цікавлять. Усе це

стане робочим матеріалом для створення суцільної сфери навколо Сонця. Тоді вся променева енергія Сонця опиниться в розпорядженні Фаетона. А практично вона належатиме Єдиному.

Головне — Дема...

Це вона заважає Єдиному. Це за її програмою живе Ша-Гоша.

Материк Свободи поки що не чинить великої шкоди. Нехай плодяться. Для перебудови Сонячної системи треба дуже багато рабів.

А коли Єдиний одержить у своє розпорядження всю енергію Сонця, він розпочне наступ на Галактику. Вслід за Демою знищить Великого Пса. Встромить у його серце гамма-ніж. Мабуть, Шако знає, що добре сфокусоване гамма-проміння здатне розтинати внутрішні ядра зірок. Зорі вибухають, їхня речовина може стати матеріалом для створення нових сфер. Важливо точно зорієнтуватись у кривизні простору. Тоді гравітаційні хвилі самі діятимуть на користь Єдиного.

Безсмертний прагнув незалежності. Йому набридло чути, що з ядра Галактики надходить якась інформація, котра аж ніяк не відповідає його планам. Він сам згодом стане ядром, сам надсилатиме накази найвіддаленішим зорям...

Думай, Шако, думай! Ти маєш змогу поділити славу і всесвітню велич з Єдиним. Ти станеш Богом...

Микола спинив погляд на обличчі Безсмертного. Важко було виплутатись із хаосу думок, породжених його словами.

Як це сталося? Десь, мабуть, близько семи мільярдів обертів тому, коли Фаетон обертався значно ближче до Сонця, космічний вітер заніс на його поверхню білкові спори. Вони плодилися, заселяючи океани й материки. Виникли перші рослини. І відтоді планета почала обростати

енергією Сонця. І все, що народилось на ній, виплекане теплими долонями Сонця...

Хто ж це сьогодні говорить мовою Єдиного? Адже в нас — у мозку нашому — ніщо більше не має мови, окрім сонячного променя. Невже це із глибини Єдиного промовляє Сонце? Тоді чому ж його слова належать не силам творення, а силам руйнування?..

Добро і Зло. Вони зіштовхуються, переплітаються в кожному промені. Люди вдихають їх разом з повітрям, ковтають разом з білками й вітамінами. Світло й Антисвітло, День і Ніч. І в Сонці також діють дві сили — Світло і Темрява. Щоб точно визначити, скільки енергії випромінює Сонце, треба уявити його абсолютно чорним. Таким чорним, як простір космосу. Та якщо космонавт озброїться радіо-окулярами, він побачить світ з протилежного боку. Простір космосу — міжзоряний вакуум — пломенітиме в його очах суцільним вогняним океаном, а Сонце нагадуватиме чорний отвір у полум'яному небі. Зорі будуть схожі на головки чорних цвяхів...

Темрява — це поняття умовне. Це тільки інший вид світла. Антисвітло...

Несподівана думка струснула Миколин мозок: а що, як Єдиний бачить світ саме так, як його можна побачити лише в радіо-окулярах? Тоді Світло мусить йому здаватись Темрявою, а Темрява — Світлом. І тоді цілком природно, що Єдиний служить не тим силам, які діють на творення, а саме тим, що руйнують зусилля фотосинтезу. Але як це визначити? Мабуть, за тисячі обертів свідомість Єдиного призвичаїлась до цього бачення такою мірою, що вже нездатна уявити світ інакше. Ніхто не знає, що вогонь несе для його очей пітьму, а сутінки дарують світло. Люди здатні вкладати у свої слова цілком протилежні значення, називаючи біле — чорним, а чорне — білим. Як видобути з мозку оцю таємницю: що саме має на увазі людина, коли говорить про Світло й Темряву, про Біле й Чорне?..

Зрештою, Темрява здатна впливати не лише на око, а безпосередньо на мозок. Тоді світ буде вивернутий не в баченні кольорів, а в баченні явищ. Тоді заклик до Свободи означатиме шлях у рабство. Хіба план перебудови Сонячної системи Єдиний виголосить отак відверто, як зараз? О ні! Рабів, які тягатимуть уламки планет, він називатиме героями, а мету перебудови пояснить як боротьбу за створення Великого Суспільства. І лише тоді, коли кожен фаетонець йому повірить, Єдиний знов назове себе Богом, а всіх інших — рабами божими.

Саме так діяв колись інженер Ташука в епоху повалення династії Бігоші. Він закликав до створення Великого Суспільства. Йому повірили...

І все ж дивно було вислуховувати отакі прожекти від білкового автомата — найменш досконалої істоти серед усіх живих істот Всесвіту. Навіть променеві діти Ша-Гоші, кометні організми, мають значно доцільнішу структуру. Вони легко витримують і холоднечу космічного вакууму, і жажливу спеку поблизу Сонця, куди змушені наближатися, щоб передати галактичну інформацію, одержану від зорі, біля якої живе Дема.

Це було б смішно, якби Микола не бачив у планах Єдиного великої небезпеки не лише для Фаетона, а й для всієї Сонячної системи. Добро живе широко, могутньо. Зло живе дрібно. І все ж воно, Зло, здатне встромити свого отруйного ножа в широкі груди Добра...

Хто ж він був — Єдиний Безсмертний?.. Звичайнісінький технократ. Але його технократизм злився із самообожненням. Отже, "техно" злилося з "тео"... Мабуть, Безсмертний мав неабияку насолоду від картин майбутнього, породжених буйством його руйнівної уяви. Захопившись, він почав розповідати, що буде потім, коли Сонце опиниться у полоні Сфери Єдиного. За допомогою гамма-генераторів він почне різати його на шматки, ніби торт, випечений із білковини. Він сам стане Сонцем!..

Це неможливо було слухати. Та ось холодні очі Єдиного скупосміхнулися.

— Я дарую безсмертя твоїй доньці. Нас буде троє. Я закличу її на трон божий.

Ні, це не було для радника новиною. Шако знав, що маленька Лоча запала в око Єдиному. Нещодавно Безсмертний запросив дружину Шако з Лочєю до свого палацу. Він пестив дівчинку, дозволив їй торкати його за бороду.

Можна було б не хвилюватися за Лочину долю, коли б не зусилля вчених, які вміли ліпити із білкових клітин живі організми. Їхнє чаклунство було ще більшою таємницею, ніж логотека Безсмертного, бо вони обслуговували життєві функції Бога-Отця.

Потім Шако здалося, що то було справді якесь людське почуття — стримане, навіть ніжне. Невже в штучне серце Єдиного міг пробитися промінчик живого світла?..

О ні! Лоча росте не для того, щоб стати іграшкою Єдиного. Таке безсмертя — це рабство, із якого ніколи не можна визволитися...

Червоний Острів, над яким кружляв їхній уявний корабель, трохи подаленів. Тепер погляд охоплював його загальні обриси. Острів нагадував розпечену лаву, що вихлюпнулась із глибоких надр Юпітера. І якби вони не знали, що Острів плаває в найвищих шарах атмосфери, — він би й справді міг здатися морем із розпеченої магми, яка поволі почала холонути.

Шако-Микола напружено думав. Якщо він помиляється, експеримент коштуватиме життя.

Але ж ні! Він вірив, що тут не було помилки...

Майже всі планети мають власні світлові явища, пов'язані з особливостями їхніх гравітаційних полів. Люди, які звикли бачити прояви життя лише в речовинних формах, ставляться до цих явищ як до фотоефектів. Зрозуміти ж те, що людина — це також породження фотоефекту в одній із променевих сфер планети, надзвичайно важко. Звичка до наочності вбиває точне думання, відчуття засліплюють нашу уяву, і тоді уява служить не власному розумові людини, а зовнішнім силам, які програмують відчуття. Коли люди самі навчаться створювати стереозображення, які нічим не відрізнятимуться від того, що вони звикли називати реальністю, вони поволі почнуть догадуватися, що тут природа виставила для їхнього розуму бар'єр, котрий належить подолати не так зором фізичним, як духовним.

Так досвідчений екзаменатор розставляє пастки для тих, хто хоче вийти на вищий щабель розуму. Він ставить перед нами предмет і питає:

— Що це є?..

І коли ми про дерев'яний стіл скажемо, що то є стіл, — екзаменатор грюкне дверима, залишивши нас по той бік справжніх знань. Ми мусимо побачити у дерев'яному столі його променеву сутність, тобто образ стола. Ідею. Цей образ спершу з'явився у нашій голові. Потім його виготовили наші руки. Та хіба це наші руки виготовили образ живого дерева?..

Таких поглядів дотримувався Шако-Микола.

Безсмертний знав те ж саме, що знав і його радник. Вони однаково розуміли, що Червоний Острів насправді був титанічною особою, яка жила променевим життям. Око бачить лише вогонь, а розум їхній знає, що то є найпоширеніша форма життя у Всесвіті.

Все, що мислить, якимось себе мислить. Там, у глибинах полум'яного моря, згущення силових ліній неоднорідне. Щось там здається

твердішим, густішим, а щось мусить здаватися м'якшим. Там є тіні й відтінки. Там є барви. Бо звідки ж виникають барви, коли не із нашої здатності відчувати гру світла? І якщо існує ота неоднорідність, значить, може існувати ілюзія поверхні предметів. Ця ілюзія створюється внаслідок різниці в ущільненнях силових ліній. Отже, Субстанція у глибинах Червоного Острова творить власні образи, власні ідеї. Їх бачить лише сам Червоний Острів, а для стороннього ока все це лишається суцільною масою вогню. Червоний Острів живе так само, як живе Сонце, як живе Галактика...

Раптом Шако-Микола відчув глибокий внутрішній поштовх. Поштовх був такий сильний, що його особиста воля була відразу ж паралізована. Микола ще бачив білобороді обличчя Єдиного, але весь його організм опинився у владі якоїсь нелюдської сили.

Мабуть, у мозку Єдиного діяли захисні обмежники, бо він, відчувши той самий поштовх, поставився до нього значно спокійніше.

Єдиний посміхнувся. Ніхто із фаєтонців не бачив його посмішки. Не часто бачив її також Шако-Микола. То була посмішка, в якій ховалося велике Зло.

— Ша-Гоша мене шукає. Він шукає мене протягом сотень обертів. Та я вже його наслухався. Годі!..

Наказавши радникові рушати додому, Безсмертний пішов до кімнати, що була обладнана для його тривалого сну. Хвилі Ша-Гоші відступали перед шаром захисної речовини, якою обкладені стіни і стеля розкішної спальні Єдиного.

21. Людина-промінь

Долаючи дивовижну скованість, що заволоділа всім його єством, Шако-Микола спустився в найнижчий поверх палацу, де містилися його лабораторії.

Тут мало відбутися те, до чого він готувався протягом усього життя.

Ечука про все знає. Він прийде тоді, коли Шако вже буде на Юпітері. Шако пояснив йому загальні принципи свого експерименту, ознайомив з апаратурою.

Головне тут належало не стільки технічним, скільки філософським проблемам...

Психічна енергія людини — це, по суті, нульова енергія. Вона виникає внаслідок коливань у межах нуля. Так коливається струна. І, коливаючись, творить образи. Так коливаються променеві імпульси у глибинах електронного мозку. Атом у молекулі, молекула в кристалі, планета в Сонячній системі — все це коливається у стані найвищої рівноваги, породжуючи імпульси нульової енергії, яка несе в собі здатність створювати і зберігати інформацію. Все, що виробляє інформацію, виробляє ідеї, бо це фактично те ж саме. Слово — одяг людських понять. І не завжди люди розуміють, що в новому одязі виступає те ж саме поняття, з яким були добре знайомі їхні предки. Ідеї — це образи. А хіба можлива інформація за межами образів?..

У світі нічого немає, окрім матерії та ідей, тобто її образів.

Сонце також коливається у межах нуля. Воно виробляє ідеї. Його ідеями (або ж інформацією) є життя, що народжується на планетах. Отже, ми, люди, — живі ідеї Сонця...

Кожен атом нашого організму вписаний у синхронні коливання Сонця і рідної планети. І кожен атом здатний виробляти власну інформацію, яка

вливається у Безмежну Пам'ять Субстанції. У людському організмі її акумулятором є наш мозок.

Та якщо психічна енергія випромінюється із атомних глибин і по найтонших струнах наших нервів надходить до мозку, де акумулюється в нейронах, то чому вона не може акумулюватись у глибинах потужного електронного мозку?..

Першим завданням, яке довелось вирішувати радникові, було створення променевого відповідника власного мозку, здатного зібрати в собі психічну енергію його організму. Там ця енергія мусила посилюватись і передаватись у надра Червоного Острова. Влившись у його хвилі, як струмок вливається в океан, вона почне жити за тією програмою, за якою живе могутній Ша-Гоша.

Так! Ми — ідеї. Ідеї Сонця. Його променеві образи. Будь-які ідеї можна передавати на відстань у формі імпульсних модуляцій. Отже, людина може передати на іншу планету і саму себе!..

Ша-Гоша сприяв успіхові експерименту. Імпульси, які він надсилав на Фаетон, можна було відчутти навіть у нижніх поверхах палацу. Не кожний мозок здатний переробляти ці імпульси в чітку систему образів. Для більшості людей вони лишалися чимось невиразним — внутрішніми поштовхами, які породжували тривогу, відчуття чогось незбагненого, що діє не із твоїх власних глибин, а з невідомих висот і штовхає тебе на такі вчинки, які іншим людям повинні були здаватися ознаками психічної хвороби. І тільки деякі люди (в силу особливих властивостей психіки) у глибинах власного мозку переробляли ці імпульси в чітку систему образів. Так з'явилися ті нитки, які Шако-Микола відшукав у логотеці Безсмертного...

Траплялися такі люди не лише серед радників. Їх називали пророками. Майже всі вони гинули в страшних муках, бо пророцтва їхні

були спрямовані проти жерців. Легенди про них передавалися з покоління в покоління.

Мозок Шако-Миколи починав призвичаюватись до характеру імпульсів. І якби Микола спрямував на них власну увагу, якби він не думав зараз ні про що, окрім ударів невідомої енергії, від якої горіла шкіра на голові, ці імпульси поволі склалися б у чітку систему, як складаються в систему звукові коливання, що несуть у собі образи в словах. Адже ж відомо, що звукові хвилі відрізняються од світлових лише частотою коливань. Звук можна бачити так само, як і чути. Та чому ж ми гадаємо, що звук здатний діяти тільки на вухо, а світло — тільки на око? О ні! Це не становить неминучості, це тільки наслідок недосконалості наших органів сприйняття...

Микола боявся власної настройки на хвилі Ша-Гоші: могла виникнути рефракція, заломлення хвиль, породжене неоднорідністю напрямків, і тоді психічна енергія, конденсована в електронному мозкові, не мала б необхідної чистоти.

Тому він поспішив до кімнати, обкладеної прошарком захисної речовини так само, як спальня Єдиного.

Поштовхи припинились, Микола поволі заспокоївся. Ще раз перевірів апаратуру. На екрані з'явилося його власне зображення. То був психодвійник, що жив у глибинах електронного мозку. Двійник сказав:

— Не поспішаймо, брате. Ти дуже схвилюваний. Твоє хвилювання передається мені.

— Що каже Ша-Гоша? — запитав Микола.

— Ша-Гоша викликає Єдиного. Він дуже заклопотаний тим, що Єдиний уникає розмови. Ша-Гоша домагається перебудови нашого суспільства на підставі законів Розуму і Добра. Цього вимагає Галактика.

— Ти добре бачиш Ша-Гошу?..

— Поки що я бачу Юпітер. Бачу Червоний Острів. У якому образі бачить себе Ша-Гоша — я ще не знаю. Його відчуття програмуються через Сонце. Моє поле надто слабке, щоб прийняти цю програму.

Двійник Миколи — його променеви́й психовідповідник — казав правду. Ша-Гоша, як і кожен мозок, складається із мільярдів нейронів. Кожен нейрон відчуває себе особою так само, як відчувають себе особами нейрони нашого мозку. В цьому легко переконатися, якщо пригадати, що в наших статевих залозах нейрони мають своїх генетичних відповідників. І ті відповідники здатні ставати особами, що із атомних світів приходять у наш вимір Всесвіту.

То є наші власні діти...

І все ж людина бачить себе не поділеною на окремі клітини — вона бачить себе як особу. Бачить у синтезі всіх своїх психічних зусиль. Отже, Червоний Острів — батько Ша-Гоші — також мусить бачити себе в якомусь образі. Але як охопити це бачення в цілому? Як настроїтись на ту програму відчуттів, яку Ша-Гоша отримує від Галактики через Сонце?..

Нарешті Микола переконався, що він здобув цілковиту рівновагу. Його психодвійник сказав:

— Пора, брате! Нас кличе Ша-Гоша.

Микола зодягнув на голову масивний шолом, з'єднаний еластичним кабелем з електронним психовідповідником. Тепер вони злились у єдиний організм.

Незабаром автомати висмокчуть із кімнати повітря до повного вакууму. В кімнаті запанує холоднеча Космосу. На ліжку лежатиме тільки речовинна подоба Шако-Миколи — його крихка оболонка, — а вся

психоенергія організму перейде в електронний мозок, що міститься в сусідній кімнаті.

Микола вимкнув екран. Тепер він йому не потрібний. Його тіло скувала солодка втома. Воно було для нього лише одягом, який він залишає в оцій кімнаті, наче в гардеробі. Вакуум не дозволить упасти на цей одяг жодній порошинці. А коли він повернеться з мандрів, його електронний друг вдихне в клітини тіла всю ту енергію, яку Микола щедро йому довірив...

...Тиша космосу. Тіла немає. Є лише полум'яні язики, що обертаються на зразок далеких галактик. Микола знає, що то він — то дух його б'ється в полум'ї отих язиків, але мови у нього немає так само, як немає тіла.

І все ж воно — оте бездомне "я" — відчувало себе тією особою, якій колись належало. Особа жила в промені, що був її тілом...

Можливо, кожен промінь комусь належить? Бо що ж відчуває, що мислить, коли не проміння? Адже ж у світі нічого більше немає, окрім нього. А раз нічого більше немає, то й мислити більше нічому. Кожен предмет — це тільки законсервоване проміння. Для Субстанції він прозорий, бо для неї немає поверхні предметів — існує тільки вона сама у власній самоглибині. І коли зникає предмет — скажімо, наше тіло, — то хіба гине проміння, з якого витканий був предмет? Як можна уявити смерть променя? Зате легко уявити його вивільнення із нашого тіла, його повернення в лоно Субстанції...

І ось питання: чи гине та інформація, яку надбав промінь тоді, коли він був атомною піною нашого організму? А чому, власне, вона має гинути? Навіщо ж той промінь приходив у наш організм? Хіба не заради збагачення самої Субстанції? Хіба гине інформація, згущена в променевій пам'яті електронного мозку? Хіба Всесвіт — сам Всесвіт у своїй безмежності! — мусить бути організований гірше, ніж отой ящик, де ми

зіштовхуємо зустрічні променеві потоки? Чи не виявляємо ми нескромність, коли творіння власних рук вважаємо досконалішими за Всесвіт? І якщо ми навчилися зберігати ідеї у променевій оболонці, то з якої причини цього не вміє робити Всесвіт? Хіба вік його коротший, ніж вік смертної людини? Хіба йому не вистачило часу на оцю мудру науку? Хіба Субстанція не пізнає саму себе в нашій діяльності? Але як вона може себе пізнавати, коли гинуть ідеї, що живуть променевим життям у глибинах нашого мозку?..

Ніякого іншого життя йому і не треба. Тільки б летіти отак — променевим завихренням у зоряному вітрі, відчувати себе безмежним у безмежності. Тій далині немає меж, немає впину. Як солодко бути зоряною краплиною! Невже він стане колись чимось іншим? Навіщо? Ах, так! Субстанція мусить бачити себе. Їй потрібні очі. Гармонія повинна стати тілом. Бо матерія пізнає себе в Людині...

Тіні. Прозорі силуети. Немає навіть зірок. Та ось тіні поволі починають вирізьблюватися чіткіше. З'являється те, чого насправді немає — поверхня тіл і предметів. Невже він бачить? Але чим? Де його очі? Хіба можна бачити без очей? Хіба нейтрино щось бачить?..

Бородатий велетень сидить під копицею сіна. Обличчя пітне, стомлене. Ось він підводиться, бере глек. Схиляється над криницею. Води немає. Чому немає води? А може, то не криниця? Може, так відчуває Ша-Гоша те Зло, що роз'їдає надра Фаетона? Може, оті надра запрограмовані у його відчуттях, як криниця на зеленій ниві сонячного життя? І, може, то його спрага випромінюється із глибин Червоного Острова, що плаває в метановій атмосфері Юпітера?..

Велетень зникає. І зникає нива. І здається Миколі, що він блискавицею летить в океан. Вибух. Той вибух завершує симфонію, у якій він був сьомою нотою.

Тиша. Поволі з'являється тіло. Руки зв'язані. І зв'язані ноги. Ні, не зв'язані — він закований у якусь посудину. Вона облягає кожен вигин його тіла, ніби саркофаг. Миколі хочеться кричати. Всесвіте, добрий, великий батьку! Навіщо ти кинув мене на тортурі? Чому не дозволив шугати у твоїй неосяжній Безвідносності? Навіщо тобі потрібні не лише симфонії Щастя, а й наші Муки, наші Трагедії? Може, вони — тільки мазки, тільки тіні й напівтіні у твоїх симфоніях? Може, ти й сам смієшся і плачеш нами? Може, ми — тільки сльози на твоїх очах? Сльози Радості, сльози Смутку...

Спалах. Микола знов починає бачити. Тепер у нього справді є очі. Він дивиться крізь віконце саркофага на дві людські постаті, що стоять поруч. Чоловік і жінка. Обличчя ясно-бузкові, очі неприродно великі, волосся майже червоне. І майже червоні брови, схожі на смужки вогню, які виникають тоді, коли дитина, граючись вугликом у темряві, швидкими рухами коливає його в руці.

Микола мовби прокидається. Якщо є за віконцем саркофага чиїсь очі — глибокі, розумні, що несуть у собі Світове Добро, — йому не страшно. Значить, кудись він прибув. А куди саме? Що означало оте видіння: бородатий велетень під копицею сіна? Невже то справді був Ша-Гоша? Невже Микола потрапив у його променеве тіло? Невже оці люди, яких він бачить крізь вузьку щілину, — тільки живі нейрони його мозку? Чому ж тоді сам титанічний Ша-Гоша виглядає звичайнісіньким косарем? Чому ж він одержує від Галактики отаку дивовижну програму для своїх відчуттів? Адже ж це програма нижчого порядку — коли острівці Безвідносної Субстанції, які ми називаємо живими істотами, ще не досягли того розвитку, що становить першооснову цивілізації. Може, саме тому Єдиний так зневажливо ставиться до Ша-Гоші? А може, Субстанція у своїх вищих сферах пізнає себе з деяким запізненням?..

Брови на фіолетових обличчях ледь помітно заворушилися. По них справді перебігали різноколірні спалахи. виявляється, брови цих людей володіли здатністю міняти колір! І Микола починає розуміти: нейрони мозку Ша-Гоші, якими були ці люди, перемовлялися між собою не за

допомогою звукових коливань, а за допомогою світлових ефектів. Та й справді: як інакше можна розмовляти у вакуумі?

Оранжевий спалах на бровах. Зелений. Жовтий. Червоний. І так само міняється колір їхніх очей. Що все це означає? Як зрозуміти їхню мову? Може, отак і планети перемовляються між собою — грою барв у своїх силових полях?..

Ні брови, ні очі не мали якогось одного кольору в певний момент, як його не має полярне сяйво. То була вільна гра світла — гра всіма барвами, які існують у природі.

Чоловік був значно старший. А жінка... Ні, то була не жінка. То була дівчина. Обличчям вона трохи схожа на чоловіка. Може, його донька?..

Їхній одяг також випромінював світло. Барви його мінялися. І мінявся колір волосся. Тільки обличчя зберігали той самий колір — близький до бузкового.

Чоловік підійшов до віконця у Миколиному саркофазі, простягнув руку і щось ворухнув пальцем. Що то було, Микола не знає. Але він одразу ж відчув полегшення. Тепер тілу було вільніше. Та ось що дивно: він почав розуміти те, про що вони говорили! Мабуть, зміна кольорів була тільки зовнішнім виявом їхньої розмови. І, може, вони й самі її не відчували. Можливо, він бачив цю гру лише тому, що дивився на них через оптичний прилад. Бо то таки не просто щілина. То було щось інше.

Так, вони розмовляли беззвучно! На губах грали то усмішка, то тінь задуми — тоді губи складалися важкими пелюстками, але було ясно, що не вони регулюють коливання, які сприймає мозок.

То були коливання світла, що передавалися від мозку до мозку безпосередньо, як здатна передаватись тільки думка. Може, саме через те Микола розумів їхню мову?..

— Ні, тату, — сказала дівчина. — Він прибув не з Деми. Але як він міг включитись у її програму?..

— Мабуть, через Вухатого. Він уже повертається. До речі, це, здається, ти його назвала Вухатим?

— Він справді вийшов у нас трохи смішним. Ядро схоже на людську голову з великими вухами. І вся його інформація висить на вухах. А хіба поганий гінець? Хіба не він передав нам розповідь про те, що сталося в сузір'ї Са?..

— Так, це жахлива подія. Фаетонський Материк Свободи повинен знати про це. Під час минулого протистояння вони ще не вміли приймати наших передач. Але останні їхні сигнали ми прийняли непогано.

Чи збираються вони відчинити оцей саркофаг? Що за дивовижна байдужість до гостя! Миколі хотілося крикнути. Але він не знав, як треба кричати промінням.

— Тату! Поглянь на екран. Він гнівається.

Екран? Який екран? Живу людину кинули в труну і тепер розглядають її на якомусь екрані! Та випустіть же, чуєте?!

...Стривай, Миколо! А хто ти зараз є? Ти ж тільки власний психовідповідник, що у формі променевих імпульсів потрапив у тіло велетня-косаря, який заклопотаний одним: на його ниві почала пересихати криниця. Для нього це дуже неприємна подія. Йому хочеться пити. Спрага Ша-Гоші у нижчих сферах Субстанції має вигляд всесвітньої тривоги — тривоги за життя взагалі, — і через те нейрони його мозку виробляють кометні організми, посилаючи їх у напрямі Деми. Насправді ж косар Ша-Гоша кохає синьооку дівчину Дему, але вона дуже далеко — так далеко, що про неї можна тільки мріяти, їхні серця випромінюють велике кохання, а нейронам здається, що вони досягли найвищих щаблів

у розвиткові науки: навчилися виробляти довершені променеві організми, які зустрічаються з кометними організмами Деми. Відбувається обмін Всесвітньою Інформацією...

А може, це тільки казка?.. Та що можна вдіяти проти цієї казки, коли Субстанція справді володіє відчуттями? Хіба ж вона — матерія — починається і кінчається нашими власними організмами?

Отже, ти, Миколо, спершу потрапив до імпульсних модуляцій Вухатого — комети, яка повертається від синьоокої Деми, — а Вухатий передав тебе у глибини електронного мозку як звичайнісіньку інформацію. Твій саркофаг — це не труна, а такий самий — може, значно досконаліший — електронний організм, який пульсує на Фаетоні. Що ж, такі переселення не можуть бути лише приємною розвагою. Справа серйозна. Хіба ти міг прибути на Юпітер в оболонці власного тіла? Адже ж та оболонка пристосована до значно меншого тяжіння. Тут вона була б відразу ж розчавлена. Та й що б ти тут побачив, окрім хмар, які випромінюють світло? Це ж зовсім інший вимір Всесвіту!.. Отож наберись, голубе, терпіння. Не поспішай. Дай людям подумати, як видобути тебе із ящика. Чи твою інформацію. Чи ідею. Чи просто твою грішну душу...

— Він, здається, трохи заспокоївся, — сказала дівчина.

Батько посміхнувся, відкрилися білі зуби з фіолетовим відливом.

— Мі! Моя люба Мі! — вигукнув батько. — Чи знаєш ти, кого нам прислав Вухатий? Це ж справжнісінький фаетонець. Поглянь, імпульси не виходили за межі наших гравітаційних полів!..

— Значить, Материк Свободи...

— Ні! Це щось інше. Очевидно, ми маємо справу з генієм. Зв'язок з Материком Свободи ми плануємо на рівні телепрограм. А ця людина створила власний психовідповідник. Зовсім інша якість!

— Невже це справді важко? — здивувалась дівчина. — Так просто...

— Пересилати себе в формі імпульсних модуляцій нас навчила Дема. Ми також починали із звичайнісіньких телепрограм. Але як розшифрувати його генетичний код? Мабуть, наш гість не знайомий з міжзоряним правилом. Новак у цій справі.

— Тату! Спробуймо з ним побалакати. — Дівчина підійшла до апарата, увімкнула якийсь прилад, що відтворював зворотний зв'язок. — Вельмишановний фаетонцю! Вас вітає донька філософа Ну. Ми з батьком дуже раді, що ваш геніальний експеримент завершився успіхом. Це справді історична подія. Але наші прилади не зафіксували ваш генетичний код. Ми маємо вашу особу лише в променевій формі. Вам потрібне тіло. Його можна виготовити в наших лабораторіях. Будь ласка, дайте ваші генетичні індекси. За міжзоряним правилом їх належить висилати раніше, ніж індекси психовідповідників.

Микола мовчав. Там, на Фаетоні, діяв його електронний двійник, який через комету встановив зв'язок з іншим електронним організмом, призначеним для відтворення психовідповідників. Той електронний організм розшифровував і розгортав їх так, як розгортає Сонце, що засобами фотосинтезу читає програму спадковості, закладену в зародки... І, діючи на цю програму, забезпечує організми променевою енергією, без якої вони нездатні розгорнути себе просторово — тобто перетворитись із генетичної інформації на людину.

Лише тепер Шако-Микола збагнув, яку він вчинив помилку. І разом з тим зрозумів найвищу таємницю Субстанції.

Інформація пересувається в шести вимірах, бо просторова динаміка — шестимірна. Кожна лінія тримірного простору має в собі прямий і зворотний зв'язок. Або дію і протидію, що виступають у своїй динаміці як рівні величини. Гравітація і антигравітація. Вибух і антивибух. Світло і Антисвітло. День і Ніч...

У нульовому синтезі (сьомий вимір) вони зливаються у макровідчуття і мікровідчуття, що творять макропсихіку і мікропсихіку, яку ми називаємо підсвідомістю...

Микола відчував себе так, як відчуває людина, що, намагаючись перейти кордон, потрапила в пастку. І тепер її не приймає ні сусідня держава, ні своя...

Він напружує пам'ять, намагаючись відтворити в ній генетичні індекси. Та це неможливо! Його фаетонський двійник, що став тепер його володарем, не одержав завдання пересилати їх на Юпітер.

— Він мовчить, — розчаровано сказала Мі. — Треба посилити генератор зворотного зв'язку.

Микола дістав змогу говорити.

— Я прибув із держави Безсмертного. Я — його радник. Генетичні індекси не закладені в програму мого психовідповідника. Я їх не знаю.

— Шкода, — сумовито повела райдужною бровою Мі. — Ризикувати ми не маємо права. Як ти гадаєш, тату?..

— Так, це дуже небезпечно. Вам краще, колего, повторити дослід. Я бачу, ви до нього цілком готові. Ми надішлемо Вухатого ближче до вашої орбіти. В зону зближення гравітаційних полів.

Темно стало в Миколиній душі. Обличчя, які він бачив неживим оком — оком приладів, — здалися йому чужими, непривітними. Чому так холодно з ним розмовляли? Хіба можна отак розмовляти з людиною, що прибула з іншої планети? Хіба на це він розраховував?..

Тоскно. Моторошно. Хотілося розтрощити отой саркофаг, який був тепер його домівкою. Та Микола відчував себе цілком безпорадним.

А, власне, яке він мав право нарікати на цих людей? Хіба там, на Фаєтоні, з електронними організмами розмовляли сердечніше? Хіба вони не були тільки сумою математичних символів?.. О ні, він іще не став для них людиною. Так само, як для фаєтонців не були людьми зображення на екранах, що відтворювали коливання у глибинах електронного мозку. І хоч інженери добре знали, що мозок живе, думає, але то було життя іншого виміру, холодне, чуже, незнайоме...

Та й не може він стати людиною без їхньої допомоги. Це тепер ясно. Спершу за генетичними індексами вони повинні виготовити відповідник його тіла. Той відповідник буде цілком пристосований до їхніх умов, що не мають нічого спільного з життєвими умовами на Фаєтоні. І лише тоді його психодвійник знайде для себе тіло. Отже, для таких мандрів потрібна взаємодія двох розумних світів. Двох, а не одного! Це значно складніше, ніж він уявляв...

Дівчина ніби зрозуміла, що його зараз непокоїло.

— Не сумуйте, — сказала вона. — Ми незабаром зустрінемось. Ми покажемо вам, як живуть наші люди. А ви доповісте вашому... вашому володареві. У нас діють закони Свободи. Загальні закони Всесвіту. Ваш Материк Свободи живе майже так само. Але ми починали значно раніше. Нам допоміг зв'язок з Демою...

— Повертайтеся, колего. Ваш двійник подає якісь тривожні сигнали...

Це були останні слова, які встиг почути Шако-Микола. Що було потім — він не знає.

Отямився там, де заснув — у вакуумній кімнаті власної лабораторії.

Засвітився екран. З'явилося обличчя Ечуки.

— Шако! Єдиний не спить. Він про все довідався. За тобою давно стежать...

Так несподівано обривалася нитка, яку Чаміно демонстрував Акачі.

...Рука Чаміно лежала на його плечі. Білкасті очі дивилися заклопотано, любовно.

— Це все, що збереглося від мого батька, — тихо сказав Чаміно. — Лочі розповідати не слід. Їй буде боляче...

Миколі важко було збагнути, де кінчалося марення і починалась реальність.

— Це не марення, друже. Це — променеве життя. Проникнення у глибини Субстанції. Життя всюди — променеве. Шість видів випромінювань поділяються на дві протилежні трійці. І якщо променеве життя вважати маренням, тоді Всесвіт — це суцільне марення. Субстанція марить нами. Може, це грубувато. Але ж зрозумій, Акачі. Ми — це її підсвідомість. Так само, як наші атоми несуть у собі нашу власну підсвідомість. Хвилі Єдиного, у яких тебе купали жерці, — трійця мікробуття. Тепер ти купався у макро-трійці. Саме на ній була заснована апаратура батька. Розумієш, Акачі? Моя апаратура ще не цілком готова. Щоправда, вона має зовсім інше призначення. Але відтворити нитку вона вже здатна. Тобі потрібні були ці опромінення. Тепер можна вважати, що гармонія відновлена.

Микола хотів знати, що сталося далі. Чи відбувся другий експеримент? Але цього не знав і сам Чаміно. Він знав тільки те, що знала нитка. Кажуть, що другий експеримент відбувся. Єдиний нібито сам його дозволив. Потім за його наказом апаратуру вимкнули жерці. Мати Чаміно вимагала, щоб їй повернули тіло чоловіка. Але воно розсипалось на її очах. Нічого страшнішого уявити не можна. Незабаром

вона й сама померла. Ось чому обережний Чаміно не хоче про це нагадувати сестрі...

...Як добре відчувати поруч живу Лочу!..

Вони гралися, мов діти, у її саду. Лоча відшукала якусь рослину, що мала цілющі властивості, її соком треба натирати чоло, тоді приходять тільки радісні думки.

...Плавали у басейні, сміялися. Ловили золотистих рибок і тут же їх випускали.

— Скажи, Акачі, — лукаво запитала Лоча, — ти б хотів побувати на Материку Свободи?..

Обличчя Миколи відразу ж стало серйозним. Материк Свободи — це майже те саме, що й Червоний Острів. Принаймні наближається до його рівня. Але він перебуває у їхньому вимірі Всесвіту — тобто живе речовинним, а не променевим життям, — і через те Материк Свободи значно ближчий, зрозуміліший. Мабуть, то було відображення Червоного Острова — його проекція на внутрішнє коло планет. Якби ж то можна було його оглянути!..

Микола недовірливо стеноу плечима.

— Ну, гаразд, — засміялась Лоча. — За те, що не віриш, принесеш сто кошків гною із ферми в сад. Бо ми незабаром туди їдемо!..

Згодом до них завітали Ело й Гашо — молодші брати Ечуки-батька. Микола дуже зрадів, що його рідні дядьки можуть погостювати в домі, де господарює гостинна Лоча. Миколі здавалося, що очима своїх братів дивиться на його щастя сам Ечука-батько.

Як радів, як дивувався кремезний, вилицюватий Гашо, оглядаючи велике і складне господарство повстанців! Штаб відкрив йому всі свої таємниці. Більше того, Гашо обрали членом Штабу. Він мусить тримати у цілковитій таємниці самé існування держави повстанців, але йому покажуть той прекрасний світ, про який можна і треба розповідати усім пригнобленим людям...

22. Розмова у деканаті

(Із щоденника Оксани)

25 квітня. Я, мабуть, сама того не розуміючи, вчинила помилку. Коли Віктор у ботанічному саду почав говорити про своє кохання, я просто висмикнула руку й побігла геть. Йому не сказала жодного слова...

Сьогодні вранці мама послала мене в гастроном. Вона поспішала на роботу, я — на лекції, отже, у мене лишалися лічені хвилини. Та, вийшовши з під'їзду, я несподівано зустріла Віктора. Він навіть не приховував, що підстерігає мене. Щоки в нього позападали, обличчя стомлене — мабуть, не спав цілу ніч. Мені стало його шкода. Як-не-як, а це перший хлопець, котрий освідчився мені в коханні!.. Коли я про це подумала, вся злість на Віктора одразу ж розвіялась. І хоч соромно признатись, але ж правда: в ці хвилини я була дуже сердита на Миколу! Сердита за те, що не від нього почула ці слова. Мені мало того, що він кохає Лочу. Якби хоч коли-небудь сказав: "Оксано!.. Лоча — це ти". Але ж ні — цього він не сказав жодного разу. Тільки обережно на це натякає. Мовляв, сама догадайся. А мені хочеться не догадуватися — хочеться знати, чути від нього... Чути не раз і не двічі — тисячу разів!..

Не розумію, як це сталося: до самого гастронома Віктор вів мене під руку. А коли повернулись до нашого під'їзду, сказав:

— Давай не підемо на першу пару.

Залізом тебе треба пекти, Оксано!.. Бо ми таки не пішли на першу пару, спустилися в метро, поїхали до Дніпра. Цього року він розлився як ніколи! Киянам довелося споруджувати високі загати, щоб захистити Поділ...

Віктор, тримаючи мене за руку, сказав:

— Оксано!.. Бачиш оту повинь? Ніхто не може заборонити її вирування. Так само і мої почуття...

Зараз, коли я пишу ці рядки, мене смішить його пишнослів'я. А там, над водою, чомусь воно мені сподобалось. Не знаю, як це пояснити. Мабуть, у мені живе незбориме бажання чути отакі слова.

Я не тільки не сердилась на Віктора — я була йому вдячна. А те, що він виступив на боці наших супротивників... Чи треба його за це судити? Було б нечесно, якби він приховував свої думки.

Звичайно, я мовчала, бо що я могла йому сказати? Я люблю Миколу. І все ж мені було приємно, що Віктор так говорив. Мабуть, він казав правду. А за любов хіба можна бути невдячною?..

Наприкінці нашої прогулянки, коли ми поверталися до станції метро, я наважилась йому сказати:

— Вікторе, будьмо хорошими друзями. Гарзд?..

— Я тебе не розумію. Кажі точніше...

— Ти ж знаєш — я люблю Миколу...

Більше я нічого не встигла сказати — він рвучко зупинився, закусив нижню губу і процідив крізь зуби:

— Значить, я його іще не розв'инчав... Розв'инчаю, будь певна!.. Так розв'инчаю, що ти не глянеш у його бік.

І, лишивши мене саму, швидко пішов по набережній. А я поспішила в метро, щоб не спізнитися на другу пару...

Після лекцій ми з Мариною забігли в деканат. Нам треба було поговорити з Мироном Яковичем. Відчинивши двері, я завагалась: там сидів Віктор. Я почула його слова:

— Ви ж знаєте, як кінчилось обговорення. Чому ж дозволяєте їм збиратись? Ідеалізм несумісний з нашим світоглядом...

Побачивши мене, Віктор засовався на стільці, а Мирон Якович покликав і нас до розмови:

— Заходьте, йдеться про ваш гурток. Сідайте, дівчата... А ви, товаришу Чорний, говоріть далі.

Мабуть, Вікторові не хотілось продовжувати, але іншого виходу в нього не було: це скидалось б на донос, а не на відверту боротьбу.

Закусивши вудила, Віктор помчав наосліп. Його ніби прорвало — він перестав добирати слова, гарячкував.

— Хіба ви не бачите, що вони хочуть створити нову біблію?.. Так, так! Вони збираються її трохи підредагувати і піднести людям замість марксизму... Це необіблійці!.. Енгельс казав...

Мирон Якович махнув рукою:

— Стривайте, Вікторе... Поговоримо спокійно.

— Не можу я говорити спокійно! Мирне співіснування ідеологій...

— Ах, Вікторе, — скрушно похитав головою Мирон Якович. — Ви добре вивчили джерела, на які посилається Нечипорук?

— Досить того, що теорія Шмідта...

— От бач... А я вивчив. І, між іншим, зрозумів, у чому полягає недолік нашого викладання. Ми готуємо вузьких спеціалістів, які добре знають лише свою галузь науки. Фізики погано знають історію, історики майже не знають астрономії... Тому дуже багато фактів губиться у прогалинах, що створилися між різними галузями науки...

Та хіба Віктора можна в чомусь переконати? Він за всяку ціну домагався розгрому нашого гуртка. Більше його ніщо не цікавило!..

— Ви гадаєте, марксизм коли-небудь погодиться з вашими думками?

— Не знаю, — відповів Мирон Якович. — Ось лежить "Діалектика природи" Енгельса... — Мирон Якович розгорнув книжку і прочитав: — "... Хоч би як довго тривав час, доки в якій-небудь Сонячній системі і тільки на одній планеті створились умови для органічного життя; хоч би скільки незліченних органічних істот повинно було раніше виникнути й загинути, перш ніж з їх середовища розвинуться тварини із здатним до мислення мозком... — у нас є впевненість, що матерія в усіх своїх перетвореннях залишається вічно однією й тією самою..." — Він закрив книжку і поклав на неї руку. — Чому ж ми повинні відкидати думку, що життя виникло спершу на Фаєтоні, а потім уже на Землі?.. Скажімо, автор підручника, по якому ви, Вікторе, вивчали в школі астрономію... Пригадуєте його прізвище?..

— Здається, Воронцов...

— Так, Воронцов-Вельямінов... Він теж свідчить, що кора Фаетона мала бути вдвоє старша, ніж кора Землі... Значить, на Фаетоні могли виникнути умови для розвитку життя ще тоді, коли Земля перебувала в розпеченому стані...

— Ніякого Фаетона не було! — майже істерично вигукнув Віктор.

— Не було?.. — стомлено перепитав Мирон Якович. — Я ознайомився з джерелами, на які посилався Нечипорук. Даремно він не розповів про алмази, знайдені в метеориті Новий Урей іще 1888 року. Тільки цього факту досить, щоб стверджувати: Фаетон таки був!.. Сьогодні люди самі навчилися робити алмази і добре знають умови, за яких вони виникають. Щоб із вуглецю створилися алмази, потрібне таке велике тиснення, якого немає навіть у земній корі. І температура близько тисячі градусів... Тому алмази створюються не в корі планети, а глибше — у мантиї. Там є і необхідна температура, і відповідне тиснення. Звідки ж вони взялись у метеоритах, якщо не було планети?.. Платона я теж переглядав. Це досить переконливо...

Я ледве не стрибнула через стіл, щоб розцілувати Мирона Яковича! Хороший, рідний... Скільки ж йому довелось перечитати астрономічної літератури, щоб відшукати цей додатковий аргумент! Невже ми таки на вернули його до своєї віри?.. Я мало не танцювала від радості. Мені хотілося розшукати Миколу і крикнути йому: "Мирон Якович повірив!.. Повірив!.."

Віктор, мабуть, зрозумів, що зазнав поразки. З непевністю в голосі запитав:

— А як же обком комсомолу? Вони ж погодились, коли я виступав...

Декан відповів:

— Сидорук повідомив, що там теж переглянули свою думку. Ми зараз шукаємо приміщення для гуртка...

Як я ненавиджу себе за те, що поїхала з Віктором до Дніпра! Таке відчуття, ніби я вчинила жахливий злочин. Пробач, Миколо. Лоча б цього, мабуть, не зробила...

Ти не сердься на мене. Тепер я розумію, чому так вийшло. Вчора я дуже погано подумала про Віктора, сама злякалася власної думки, а сьогодні мені захотілося глянути на нього новими очима. Бо тяжко, дуже тяжко бачити людську підлість...

Ти незабаром прийдеш, мій любий Акачі... Коли б ти знав, як я тебе сьогодні жду! Мені хочеться вдихнути того озону, яким насичені твої думки...

Але розповім, що сталося далі. Віктор, звичайно, не заспокоївся. Він вирішив будь-якою ціною "розвінчати" Миколу. Можливо, його штовхала на це моя присутність.

— Ви не були на останніх зборах їхньої секти...

— Не секта, а гурток, — поправив його Мирон Якович. — Вони вивчають космос. Що ж тут поганого? Може, із них виростуть майбутні вчені.

— Нечипорук — ідеаліст. Тепер я в цьому переконався остаточно. Те, що він проповідує...

— Що ж саме?

— Ви цитували Енгельса. Там ідеться про органічну матерію. Тобто про матерію живу. А Нечипорук стверджує, що існує якесь променеве життя, що найпоширеніша форма життя у Всесвіті — променеві

організми. Навіть зорі й галактики він бачить як живу матерію. Хіба ж це не містика? До чого ж це веде? Він так і каже: білковий організм — дуже недосконала форма життя. Потім... — Віктор завагався, ніби те, про що він хотів сказати, було чимось страхітливим. — Мироне Яковичу! Я дуже вас прошу звернути увагу на оце: Нечипорук визнає ідею. Тобто дух. Він стверджує, що оті променеві організми задають нам програму відчуттів. Ми нібито створені фотоспособом. Ось що виходить, коли відкидається вчення Енгельса про поділ матерії на живу і мертву!..

Мирон Якович мовчав. Він задумливо перегортав сторінки Енгельса. Потім сказав тихо, сердечно:

— Я вас розумію, Вікторе. Те, про що ви кажете, — це, по суті, головне питання філософії. Співвідношення матерії і мислення, матерії і відчуттів. Але справа ось у чому... — Мирон Якович зробив тривалу паузу. — Справа в тім, Вікторе, що ніякого "вчення" Енгельса про поділ матерії на "живу" і "мертву" ніколи не було. І не могло бути...

— Мироне Яковичу! — вигукнув ошелешений Віктор. — Ви ж самі щойно прочитали...

— Ні, Вікторе! Енгельс не ділить матерію на "живу" і "мертву". Не слід йому приписувати того, чого він ніколи не говорив. Енгельс каже про органічні істоти, а не про органічну матерію! Органічної матерії немає — є тільки органічні речовини. До речі, це питання добре висвітлює академік Колмогоров. Він гаряче протестує проти поділу матерії на "живу" і "мертву". І правильно протестує! Бо люди, які вигадали цей поділ, зовсім не зрозуміли Енгельса. Матерія — це субстанція. Обов'язкова тільки вона, а не її зовнішні прояви. Вдумайтесь у цю фразу Енгельса: "Матерія у всіх своїх перетвореннях залишається вічно однією й тією самою". Ви це розумієте, Вікторе?.. Тією самою, а не якісно відмінною! Дехто почав ототожнювати такі поняття, як матерія і маса, матерія і речовина. І навіть з'явилося щось уже зовсім абсурдне: "антиматерія". Ясно, коли матерію бачити як речовину — тоді антиматерія можлива. Але тоді неможливий

світ. Насправді ж — це тільки об'єктивна реальність. Субстанція. А що ж таке антиматерія? Виходить, це антиреальність.

— Енгельс визначає життя як існування білкових тіл, — не здавався Віктор.

— З дуже великим застереженням. Він так і пише, що наша дефініція життя вельми недостатня, оскільки вона далека від того, щоб охопити всі явища життя. В ті роки, коли з'явилося це визначення, ще не була відома формула білка. І Енгельс не раз скаржився на цю прикру обставину. Але ж, за Енгельсом, у білкових тілах діє матерія, що "залишається вічно однією й тією самою". Саме вона визначає єдність органічного й неорганічного. І саме вона несе в собі Життя. І Дух, і Розум. Отже, академік Колмогоров розвиває матеріалізм, а не спростовує його. Цих поглядів дотримується Нечипорук. Чому ж ви його звинувачуєте в ідеалізмі?..

— У "Філософському словнику" сказано, що матерія якісно безконечна. Отже...

— Отже, у Всесвіті немає однорідних законів руху, — продовжив Мирон Якович, розкривши "Філософський словник" на слові "Всесвіт". — Я це читав, Вікторе. Це знов-таки рудимент вульгарного матеріалізму. Безконечні можливості у створенні якісно відмінних речовин тут приймаються за якісну безконечність матерії. Та навіть у речовинних проявах матерії всюди діє спільний для Всесвіту закон — періодичний закон Менделєєва. Сім періодів. Бо жоден із атомів не може мати більше ніж сім електронних орбіт. Де ж ви тут бачите якісну безконечність?.. І якщо Нечипорук пояснює оцю Сідмицю динамічним подвоєнням трьох вимірів простору — прямим і зворотним зв'язком, — то я, скажімо, не знаю, що йому протиставити...

— Але ж ідея... Він визнає ідею...

— За межами матерії? — перепитав Мирон Якович. — Його ідея підпорядкована матерії чи навпаки?..

— Яка різниця? Якщо над нами висить ідея, то...

— Така сама різниця, як між ідеалізмом і матеріалізмом.

— Тоді виходить, що Всесвіт у цілому розумний. І тоді це вже не Всесвіт, а бог.

— Мій молодий друже! Послухайте, Енгельс каже, що загальні закони руху зовнішнього світу і людського думання по суті справи тотожні. Отже, Всесвіт живе за тими самими законами, за якими живе наш мозок. Звісно, тут ідеться про закони тріади. Оскільки не ми створили Всесвіт, а Всесвіт створив нас, то, мабуть, перевагу треба віддати йому. Всесвіт володіє логікою, Вікторе! А логіка і розум — хіба це не те ж саме? Те, що не керується логікою, не може бути розумним...

Я потім перевірила ці надзвичайно важливі для нас положення. Правду кажучи, я не повірила, щоб десь у наших виданнях стверджувалась думка, що в природі немає однорідних законів руху. Це ж те, проти чого завжди боровся марксизм! Звичайнісіньке кантіанство. Мовляв, у природі однорідних законів немає — їх нав'язує зовнішньому світові сама людина. Виявляється, у "Філософському словнику" (Москва, Госполитиздат, 1963, стр. 81) так і сказано: "Матерія безконечна в якісному відношенні, і її закони неоднорідні в різних просторово-часових масштабах".

Оце так матеріалізм!..

Виходить, світ складається із хаосу, де замість діалектичних законів діє метафізична примха. І ота всесвітня примха творить і руйнує життя в такий спосіб, як п'яний купчисько розкидає червінці або трощить посуд у ресторації...

А ще кажуть: бога нікуди поселити. Смішний спосіб заперечувати бога! Хіба ота всесвітня примха не нагадує тупого середньовічного бога? Чи, може, самого пана Сатану?..

Яка я щаслива, що Мирон Якович думає так само, як і мій Микола!..

От бач: з'явилося слово "мій". І все одно він лишиться моїм. Якщо навіть покохає іншу. Бути моїм чи не бути — це залежить не від нього, а тільки від мене! Він мій у мені — у моєму "я". І цього ніхто не може змінити, навіть він сам. І навіть сама я...

— То що ж виходить? — наполягав Віктор. — Невже ми справді лише фотоявища? Якщо ми створені фотоспособом... Якщо ми — діти фотоефектів...

— Вікторе! — спокійно звернувся до нього Мирон Якович. — Ви ж таки, мабуть, щось їсте. А все, що ви їсте, — це тільки згущене світло. Невже ви нічого не знаєте про фотосинтез? Ви коли-небудь читали Тімірязєва?.. Ага, читали! І вивчали фізику... Чи не так? Сучасна фізика була б неможлива, якби Столетов не дослідив законів фотоефекту. Треба вчитися, Вікторе!..

— Тоді ми — тільки ідеї. Насправді нас немає...

— Поза матерією взагалі нічого немає, окрім ідей. Але ж справа в тім, що матерія створює власні ідеї із самої себе. Отже, там, де є ідеї, обов'язково є матерія.

— Нечипорук каже, що на Юпітері існує життя.

— Гадаю, що він не помиляється. Це впливає із переконань Енгельса. Білок для Юпітера — не вигадка. Сьогодні відома навіть його формула. І якщо можливий білок на аміачно-метановій основі, то "хоч би скільки незліченних органічних істот повинно було раніше виникнути і

загинути" — розумні організми мусять сформуватися. Це — неминучість природи.

— Це жахливо! — вигукнув Віктор. — Тоді Тунгуський вибух — таки справді космічний корабель. До речі, тепер уже так думають не лише фантасти, а навіть фізики із Дубни. Дослідження фізиків показують, що це диво не могло бути ні кометою, ні метеоритом. Це був ядерний вибух!.. Розумієте? Фізики дослідили. Об'єктивно!..

— Знаю. Читав, — промовив Мирон Якович. — Та якщо припускати, що то діяльність розумних істот... Або катастрофа зорельота...

— Бог! — очі Віктора спалахнули неприродно, майже божевільне. — Розумна істота з Юпітера — для нас бог! Подумайте тільки: Юпітер за обсягом у тисячу триста разів більший від Землі! Ми проти нього — карлики...

Гарячковими рухами Віктор видобув із портфеля якусь книгу в чорній обкладинці. Що я бачу? В це важко було повірити! Але ж правда: Віктор розгорнув новеньку біблію. Американське видання російською мовою.

— Якщо вони є, то це були вони! Отой вогонь... І колеса... І метал... І прозоре склепіння над їхніми головами... Вони сиділи в апаратах. І розмовляли через гучномовці...

Він був такий збуджений, ніби в ці хвилини зробив якесь відкриття, що мало світове значення.

— Що ви маєте на увазі? — перепитав Мирон Якович.

Віктор прочитав свідчення пророка Іезекеїла — одного із найвідоміших біблійських пророків:

"І я бачив: ось бурхливий вітер пішов з півночі, велика хмара в клубках вогню, і сяйво навколо нього.

А із глибини його ніби світло полум'я із глибини вогню; із глибини його видно було подобу чотирьох животин — і такий був вигляд їхній: вигляд їхній був, як у людини.

І у кожного — четверо облич, і у кожного із них — четверо крил; і руки людські були під крилами..."

Тут Віктор, увірвавши читання, вдався до пояснень. Оскільки на Юпітері дуже великі відцентрові сили, то логічно припустити, що розумні істоти там літають. Чому б їм не бути крилатими? Це дуже полегшило їхню еволюцію. А мідні копита, про які каже Іезекеїл, — це, мабуть, деталі їхніх апаратів. Можливо, апарат був не один. У кожному він бачив чотири обличчя. Крила, обличчя, апарати — все це злилося для нього в суцільний вир. Так воно й мало бути. Треба зважити, що пророк був просто приголомшений. Це був стан афекту, коли реальність переплітається з галюцинаціями. Та чи все тут належить до галюцинацій? У його розповіді є справді технічні свідчення! Звідки їм узятися в галюцинаціях людини, яка нічого не знає про космічні апарати? Хіба галюцинації виникають не на основі баченого? Ми навіть уві сні ніколи не бачимо того, чого немає в реальному житті. Деталі можуть зміщуватися, вступати в неприродні зв'язки, але всі вони формуються із того, що ми колись бачили.

"І вигляд цих животин був, як вигляд полум'яних вуглин, як вигляд лампад; вогонь ходив поміж животинами, і сяйво від вогню, і вилітали блискавиці із вогню.

І животини швидко рухались туди й сюди, як блискавиця зблискує. І дивився я на животин — і ось на землі поруч цих животин по одному колесу перед чотирма обличчями їхніми... І за виглядом їхнім, і за будовою здавалося, ніби колесо вкладено в колесо. А обіддя їхнє —

високе і страшне було воно, обіддя їхнє; у всіх чотирьох навколо повно було очей. І куди йшли животини, йшли і колеса поруч них; а коли животини підіймались над землею, тоді підіймались і колеса. Дух животин був у колесах..."

(Віктор пояснив: то, можливо, були радіолокатори. Бо й у нас вони майже такі самі — колесо в колесі. Оті страшні очі — це якісь оптичні прилади.

Можливо, колеса були також гравітаційними двигунами).

"А над головами у животин було щось схоже на склепіння, ніби дивовижний кристал простертий угорі над головами їхніми.

А під склепінням... у кожного два крила покривали тіла їхні.

І голос був із склепіння, що над головами їхніми; коли вони зупинялись, тоді опускали крила свої.

А над склепінням... було щось схоже на престол, по вигляду ніби із сапфіру; а над подобою престола була подоба людська вгорі на ньому.

І бачив я ніби розпечений метал, ніби вогонь у глибині його...

У якому вигляді буває райдуга на хмарах під час дощу, такий вигляд мало те сяйво навкруги..."

Віктор закрити біблію.

— Що ви про це скажете? — звернувся він до Мирона Яковича. — Чи можна вимагати, щоб старовинна людина описала цю подію точніше? Навіщо ж люди несуть оце через тисячоліття? Невже всіх попередників наших треба вважати параноїками?..

— Свідчення дуже цікаве, — погодився Мирон Якович.

— Отже, бог таки є! Вони наказали Іезекеїлові пророкувати від імені бога...

Мирон Якович посміхнувся.

— Колись французькі академіки дуже гнівалися на людей, які стверджували: з неба падає розпечене каміння. Академіки гадали так: якщо це правда, тоді немає жодної можливості заперечити бога. Вони були матеріалістами. Але це дуже наївний матеріалізм, Вікторе! Ви стверджуєте майже те саме: якщо на Землі побували космічні істоти — значить, вони були посланцями господа бога.

— Логос є логос. І якщо він діє із глибин матерії, то все одно людина не може бути від нього вільною.

— Ось що, Вікторе... Воля, про яку ви кажете, — це бажання бачити себе над природою. Але жити у Всесвіті й бути від нього незалежним справді таки не можна.

Віктор був сам не свій — ніби його щойно вихопили із окропу.

Ми вийшли разом. Я запитала:

— Ну, як — розвінчав?..

Потім я зрозуміла, що вчинила нетактовність. Розум Віктора тягнувся до знань. А намагання "розвінчати" Миколу... Він же не хотів "розвінчувати" ціною неправди! Він діяв з позицій власної віри. Дещо тут домішувалось, але...

Ні, я не можу на нього сердитись! Пробач мені, Миколо. Так, мабуть, влаштовані ми, дівчата. Я ж бачу: Віктор мене любить...

Він сказав:

— Тепер я знаю, що таке Тунгуський вибух. Це — вибух конденсованої плазми. Вона прийшла із Червоного Острова. В неї була закладена ідея. Або інформація. Або ж програма. Світло ж переносить ідеї! Правда, Оксано?.. То була ідея прогресу. Сяйво кілька днів опромінювало земну кулю. Небо світилося навіть над Парижем. Невже оте сяйво не мало в собі якоїсь програми? Юпітер потроху нас підштовхує...

Я запитала:

— Якщо Юпітер здатний підштовхувати згустками плазми, тоді навіщо отой корабель, про який розповідав Іезекеїл? Чи, може, він був не з Юпітера?

— Ну, бачиш... Кинути на Ізраїль капсулу, начинену променевою програмою... Що б тоді лишилося від синів Ізраїля? А район падіння Тунгуського тіла — цілком безлюдний. Мабуть, на Юпітері не хочуть нам лиха. І наша революція...

Словом, за Віктором виходило так, що Жовтнева революція була запланована на Юпітері. Вона впала з неба...

Це вже забагато. Я посміхалась. Але тільки в душі. Це була майже та сама релігія, з проповідями якої колись виступали Горький і Луначарський. Правда, про Юпітер вони не казали, але об'єктом обожнення для Луначарського був космос. І соціалізм...

Отже, на одного мрійника стало більше!

Боротися проти релігійних переконань Віктора мені сьогодні не хотілось. Хай іншим разом...

До того ж мене стримувало таке питання: а чи треба боротися проти думки, що космос впливає на земне життя? На якій же гілці висить оця зелена ягода — наша земна куля?..

23. Материк Свободи

Над величезною круглою площею іскристо виграє, міняється при кожному повороті голови, засвічує власні блакитні зорі сферична поверхня крижаної стелі. Площа створена в найглибших надрах крижаного океану. Вона — початок дороги до Материка Свободи. На підлозі стоїть видовжена, обтічної форми коробка, в якій можуть вільно розміститись кілька чоловік. На даху загадкової коробки — дві великі металеві кулі.

Лоча, Микола, дядько Ело й дядько Гашо заходять усередину цього, на перший погляд, примітивного апарата, сідають у крісла. Штаб повстанців дозволив їм відвідати Материк Свободи.

Попереду, біля невеличкого щитка, на якому, окрім двох ледь помітних кнопок, нічого немає, сидить високий моложавий чоловік з густими чорними бровами і смолистим волоссям, зодягнений у сірий одяг вільного, незнайомого крою. Це інженер з Материка Свободи, який допомагав Штабові споруджувати другу електростанцію, що своєю потужністю вдвоє більша від першої. Зараз вона майже готова, інженер повертається додому. Він охоче зголосився бути їхнім гідом, щоб якоюсь мірою віддячити за гостинність. На загальний подив, з'ясувалося, що його також звати Ело. Одразу ж умовилися, що він буде Ело-перший, а Миколин дядько — Ело-другий.

Ело-перший натиснув кнопку на щитку, коробка разом з пасажирами плавно піднялась у повітря, описала коло над площею і, ніби тріска, яку

всмоктав сильний протяг, полетіла в отвір крижаного тунелю. Металеві кулі, що зблискували на її даху, одразу ж відшукали у крижаній стелі глибокий жолоб, легко, непомітно для ока, закрутились — і нехитрий гравітаційний апарат помчав уперед, набираючи швидкість.

Тунель був широкий, добре освітлений. З протилежного боку можна помітити ще один жолоб — для зустрічних ешелонів. Ело-перший пояснив, що ці жолоби потрібні лише для того, щоб надати гравітаційним апаратам строго прямолінійного руху.

Їхній апарат годиться для перевезення окремих людей чи невеличких груп. Складне устаткування перевозили потужними ешелонами.

Один такий гравітаційний ешелон, що нагадував нескінченну суцільну смугу — товстобоку, ледь помітно поділену на ланки, — довго шумів ліворуч від них, доки хвіст його сховався десь позаду.

Ело-перший народився і виріс на Материку Свободи. Він розповідав про своє дитинство, потім втягнувся у тривалу суперечку з Ело-другим, який усе ще обстоював думку, що кожній людині потрібен бог.

— Людина сама собі повинна бути богом, — говорив Ело-перший з м'якою, без натяку на іронію, доброю усмішкою. — Вона цього заслуговує.

— Скільки людей, стільки й бажань, — заперечував Ело-другий. — Хто ж об'єднає ці бажання, коли не буде чиєїсь єдиної волі?..

— Це правильно, — погодився Ело-перший. — Якби не було потреби об'єднувати бажання людей у спільне бажання народу, історія ніколи б не змогла створити централізованої влади... Але окремий людський мозок як апарат доцільності має дуже багато вад. І найголовніша з них... — Він винувато посміхнувся, мовби просив пробачення. — Навіщо вам про

це говорити? Ви й самі добре знаєте, як скористався владою Безсмертний...

— Правда, — сказав Ело-другий. — Безсмертний став дуже жорстокий. Але хтось же мусить бути на його місці. Такий, що любить людей...

— Хто любить владу, той дуже рідко любить людей. Вся історія Фаетона підтверджує цю істину...

Ело-перший запропонував загальний огляд Материка — з пташиного польоту. Дядькові Гашо довелося чимало потрудитись, доки він оволодів плащем і шахо.

Коли злетіли на висоту близько тисячі шу, очам відкрилась безмежна повінь вогнів, її не можна було досягнути оком, бо вона ніде не починалась і не кінчалася. Здавалось, то світились не матові куполи дахів, не велетенські пластмасові сфери, не переходи, що з'єднували їх між собою, — світилася сама планета, весь Материк, ніби хто кинув на нього широкий сувій Чумацького Шляху.

Спустившись трохи нижче, вони помітили, що окремі плями світла мають певну геометричну форму: великі прямокутники, правильні кола і півкола, навіть ромби — і всі так тісно присунуті одне до одного, що поміж ними майже немає розриву. Тисячі отих геометричних фігур разом становили правильний квадрат велетенських розмірів. Поміж такими квадратами материка-міста пролягали широкі темні лінії. Тільки вони й порушували цілість безмежної повені вогнів, перетинаючи її уздовж і впоперек. Кожна така лінія теж не мала ні початку, ні краю. То були вулиці з потужними генераторами клімату, що утеплювали всю атмосферу над материком. Навіть тут, угорі, на висоті тисячі шу, можна було не користуватись кишеньковими кліматизаторами: сюди сягало вуличне тепло...

Та ось квадрати кварталів ніби почали щербитись, оточуючи собою дуже велике світле коло, завбільшки з цілий квартал. Коло світилося рівно, суцільно, не переривалося ніякими лініями, напевне, це була якась одна споруда. Велетенські розміри її викликали подив і захоплення. Микола спитав:

— Це, мабуть, урядовий палац... Правда, Ело?..

Ело-перший не посміхнувся лише тому, що боявся образити гостя.

— У нас немає уряду. У нас є лише Рада Сивоголових, яка обирається на один оберт. Законів вона не видає... І взагалі не має ніякої влади над жодною людиною. Вона лише виконує окремі поради Пантеону Розуму... Ну, скажімо, як наш крижаний тунель... А ота споруда... Оце ж він і є — Пантеон Розуму!..

— Храм вашого бога? — запитав Ело-другий, який шукав для себе переможного завершення суперечки. На цей раз Ело-перший не приховав своєї посмішки.

— Такий храм має право на існування...

Вони спускалися все нижче й нижче — і ось уже опинилися над самісіньким куполом Пантеону Розуму. На вершині купола містилася велика кругла площадка, з якої було добре видно те, що діялось під прозорою сферою.

Ело-перший, тримаючись за тонкі бильця, що обрамлювали площадку, показував то на один, то на другий зал і давав пояснення. Внизу численні сектори поділені на сотні залів і крихітних кімнат, загромождених апаратурою. Зблискування металу, матове сяйво пластмас, тисячі круглих вічок, де блимали зелені, червоні й сині вогники, — все це було надто складне для розуміння окремої людини. Тож Ело

вирішив пояснити лише загальні принципи, що лежали в основі Пантеону Розуму.

Перші секції були засновані півтори тисячі обертів тому інженерами, що втекли з держави Єдиного. За півтори тисячі обертів від апаратів, що могли розміститися в одній невеликій кімнаті, Пантеон Розуму виріс до його сучасного обсягу.

Вже півтори тисячі обертів люди на Материку Свободи не вмирають — помирає тільки їхня оболонка та емоції, пов'язані з фізичним існуванням. А розум людини з його логікою, досвідом і знаннями лишається жити вічно. Кожна людина, яка жила чи живе зараз на Материку Свободи, має точний відповідник свого мозку, що міститься в отій апаратурі. Окремий людський мозок займає в ній так мало місця, що Пантеон Розуму здатний вмістити розум усіх розвинених істот, які населяють нашу Галактику. Його можливості безмежні. Всі майбутні громадяни Материка Свободи і навіть цілого Фаетона можуть укладати в нього свій розум і досвід протягом мільйонів обертів.

Пантеон Розуму влаштований так, що кожен громадянин Материка Свободи, де б він у цю мить не перебував, може викликати на пораду яку завгодно людину — живе вона зараз чи померла тисячу обертів тому. В Пантеоні серед мільйонів розумових одиниць зберігається — і навіть удосконалюється — розум геніальних математиків, фізиків і філософів. Ти можеш скористатися порадою одного з них чи навіть усіх разом. А бувають такі рішення, які вимагають поради цілого Пантеону. Тоді мільярди розумових одиниць, закладених в електронній апаратурі, блискавично обмінюються інформацією (ніби радяться) — і через кілька хвилин ти одержуєш зведену думку сотень попередніх поколінь і всіх живих людей, що населяють Материк Свободи (за винятком тих, чий розум іще не визрів).

Кожен окремий розум, схований у молекулярних клітинках Пантеону, зберігає всі свої особливості, притаманні лише йому, але позбавлений тієї нездорової суб'єктивності, якою інколи відзначаються живі люди. В

Пантеоні зібрані найкращі якості, найістотніші риси кожного мозку, відкинуто все, що могло б увести в оману, дезінформувати. Було встановлено, що в природі не існує людських натур, які б склалися лише з пороків. Навіть людина, що мала якісь нездорові нахили, обов'язково мала також добрі людські якості. Оті добрі якості й зібрано в Пантеоні.

Пантеон Розуму — тобто спільний розум усіх живих і мертвих — становить керівну силу Материка Свободи. Рада Сивоголових є лише виконавчим органом Пантеону, його крилами серед людей. Кожен громадянин легко може перевірити, діють її члени згідно з волею Пантеону чи за власним розсудом. Для цього треба лише поставити запитання Пантеонові. Відповідь буде через кілька хвилин...

Ело-перший закінчив свою розповідь таким визнанням:

— Ось я, скажімо... Рада Сивоголових запросила мене і сказала, що я мушу їхати до вас... Мені не вперше будувати електростанції, але навіщо, думаю, збагачувати Безсмертного?..

— Не Безсмертного, а борців проти нього, — трохи ображено зауважив Микола.

— Так, так, — поспішив виправдатись Ело-перший. — Потім я зрозумів... Але тоді мені здавалося, що електростанція неминуче потрапить до Безсмертного. В мене зародилися сумніви. Я викликав Пантеон Розуму. Пантеон відповів; "Ело, хто не допомагає молодшим братам, той не має права називатися людиною..."

Всі були вражені тим, що вони почули й побачили там. І все ж поки що лишалася деяка недовіра до розповіді Ело-першого. Електронний мозок давно вже не був дивиною у державі Безсмертного. Ним користувалися космонавти у своїх ракетах і навіть механіки на заводах штучного білка. Але дія тих апаратів у порівнянні з мисленням Пантеону нагадувала

примітивне вміння рахувати за допомогою пальців однієї руки. Пантеон Розуму — це зовсім інша якість, хоч цілком ясно: він почав своє зростання на тому ж самому ґрунті. Але які принципи були покладені в його розвиток?..

Про це й запитав Микола у їхнього гостинного гіда.

— Ми звернемося до його засновника, — відповів Ело. — Нехай він пояснить сам... Інженер Луше помер одна тисяча чотиреста вісімдесят обертів тому.

Ело видобув з-під куртки невеликий прилад овальної форми, що висів на грудях, мов амулет, поклав його собі на долоню і тихо сказав:

— Інженер Луше. Одна тисяча чотиреста вісімдесят. Акумуляція розуму. Перші спроби і загальні принципи. Без формул і розрахунків...

Хвилина трепетного чекання. Лоча схилилась до Миколиного плеча, її волосся лоскотно ворушилося на його щоці, в напруженому диханні відчувалось нетерпіння. Дядьки Ело і Гашо, зіпершись руками на бильця площадки, стояли німо, непорушно. А їхній гід лише посміхався.

Нарешті з долоні Ело-першого почувся хрипливатий, стомлений голос — говорила дуже стара людина:

— Інженер Луше відповідає!.. Раніше люди також користувалися розумом своїх попередників. Це робилося за допомогою письма. Думки, які письмо приносило з минулого, лишалися ніби у застиглому вигляді — так само, як обличчя предків, відлиті з оріхалку. Думку витлумачували нащадки, а це приводило до ускладнень і непорозумінь, бо не завжди такі тлумачення були позбавлені суб'єктивності... Перше завдання, яке належало нам розв'язати, — створити електронну модель людського мозку. Природа зробила апарат людського мислення дуже великим. У ньому закладено чимало вузлів, потрібних людям, щоб підтримувати

фізичне існування: відчуття голоду, болю, світла, тепла і холоду, відчуття смаку, відстані, руху... Значна кількість дійових вузлів присвячена емоціям, пов'язаним з продовженням роду... Всі ці вузли в наших експериментах виявилися зайвими. Нам потрібна лише логічна пам'ять і здатність людини до абстрактного мислення. А ці вузли займають не дуже багато місця. Саме їх ми й почали моделювати. Уже перші моделі виявилися в десятки разів менші од вузликів людського мозку, хоч досить точно їх відтворювали. Потім електроніка дозволила зменшити їх до мікроскопічних розмірів. Наші апарати дуже легко могли навчатися, беручи від людини все, що вона пам'ятає, знає, уміє. В наступні десятки обертів учені відкрили закон взаємовпливу поміж мільйонами одиниць акумульованого розуму. Нові покоління приносять до Пантеону все новий і новий досвід. Кожна розумова одиниця зберігає здатність учитися, отже, новий досвід, нова інформація одразу ж стають надбанням цілого Пантеону. Таким чином, окремий розум у Пантеоні не лише не вмирає — він розвивається, збагачується. По суті, це є моделювання людського суспільства, бо в Пантеоні відбуваються ті ж самі процеси — через розвиток окремої розумової одиниці до загального розвитку, що триває вічно, безконечно... Інженер Луше скінчив!

Запала глибока тиша. Вони стояли на круглій, широкій площадці, спорудженій з прозорої пластмаси, як і величезний купол Пантеону Розуму. Світло линуло звідусюди, огортаючи їхні постаті серпанком. Внизу, у величезному світловому колі, як і раніше, — зали, кімнати, клітинки, заповнені загадковою апаратурою, але біля апаратів немає жодної людини. За межами стін Пантеону, скільки сягало око, світяться пластмасові сфери. Трохи ближче, на площі, названій площею Пантеону Розуму, височать фіолетові дерева, такі ж самі, як у саду Лочі, але тут, на волі, вони ростуть могутні й розкішні, мов у колишніх фаєтонських лісах. Поміж дерев у газонах барвистими краплинами жевріють квіти.

Микола глянув на Лочу. Вона скинула плащ і стояла в білій сукні, струнка й трепетна, ніби викохане нею деревце. Лоча відповіла йому задумливим поглядом, і вони одразу ж зрозуміли одне одного.

Кожен із тих, хто прогулювався на площі Пантеону Розуму, мав на своїх грудях такий самий амулет, який висів під сірою курткою Ело-першого. Той амулет захищав людину від жорстокостей і свавілля, які чиняться в державі Безсмертного, гарантував цілковиту волю, бо вона охоронялась акумульованим розумом народу.

— Скажи, Ело, — запитав Микола, — як потрапляє розум живих до розумотеки Пантеону? І навіщо живій людині потрібен електронний двійник її мозку?..

— Дуже потрібен, — відповів Ело-перший.

Він пояснив, що розумотека Пантеону приймає у свої електронні сховища лише той людський розум, який уже цілком визрів — в час його найвищого розквіту. Пантеон сам визначає цей час для кожної окремої людини. Так, скажімо, як товариство вчених вирішує, приймати до свого середовища нового колегу чи, може, йому потрібен деякий час для цілковитого вияву своїх здібностей. Але мільярди розумових одиниць Пантеону радяться між собою блискавично, протягом хвилини, і одразу ж ставлять діагноз. Для кожного громадянина Материка Свободи той день, коли Пантеон приймає його розум у своє середовище, — найбільше свято в житті. Свято Зрілості. Для однієї людини це свято настає раніше, для іншої пізніше, але воно обов'язково приходить до кожного, бо в кожній людині є та найвища точка в її духовному розвитку, після якої починається повільний спад, що колись закінчується фізичною смертю...

Невідомо, скільки б тривала ця розмова, якби на площі не з'явилась приземкувата, огрядна людина в сірому плащі. Це був член Ради Сивоголових. Привітавшись із гостями, він запросив їх до парку. Там зараз велике свято — свято приєднання Фаетона до Всесвітнього Розуму...

Парк був заповнений святково вбраними людьми. В одязі панували всі барви, окрім рожевого, бо й тут рожевий колір був традиційним для космічних зустрічей і розлук.

Раптом над головами залопотіли тисячі рожевих плащів. Почулися привітальні вигуки. Це космічні фаєтонці, до жили в гравітаційних містах, прибули на велике свято, яке їм хотілося зустріти разом з родичами та друзями. Підвізши голови, гості помітили невисоко в небі яскраво освітлені будинки-кораблі. Вони спокійно висіли під сніговими хмарами, затуляючи собою майже все небо. Це був другий космічний материк, який прибув до материка "низового" — первинного, рідного.

Фаєтонець у рожевому плащі весело тряс у дружніх обіймах біловолосого фаєтонця в білому одязі, що тримався кволо і похмуро.

— Що сталося? — запитав космічний фаєтонець. — У тебе такий вигляд, ніби ти поховав рідного батька.

— Покараний, — спроквола відповів фаєтонець у білому.

— Скільки?..

— Чверть оберту.

— Чим же ти завинив? — співчутливо обізвався космічний мешканець.
— Кара дуже сувора...

Гості не почули відповіді покараного. Тим часом Ело-перший пояснив, що на Материку Свободи існують і провина, і кара. Людство ніколи не зруйнує суспільної угоди про норми співжиття, інакше воно перестане бути суспільством. На Материку Свободи не може з'явитися провина перед державою, перед урядом, бо немає ні держави, ні уряду. Але провини однієї людини перед іншою, провини перед колективом, на жаль, поки що трапляються. Кілька обертів тому сталося навіть убивство із

ревнощів. Убивця сам зрозумів, що жити серед людей не має права, і попросився на одну з планет системи Толімака. Такі тяжкі провини трапляються дуже рідко, їх зосереджено вивчають як небезпечне викривлення людської психіки.

Майже всі провини пов'язані з емоційними чинниками людської натури. Досвід розумовий і досвід емоційний — це не те ж саме, хоч, безумовно, десь вони схрещуються і взаємодіють. У цьому розумінні кожна жива людина набагато складніша за цілий Пантеон Розуму з його мільярдами розумових одиниць. Людські характери зіштовхуються, ніби молекули, і припинитися це не може, бо припиниться життя. Не завжди піддаються поясненню причини людських симпатій чи антипатій: здебільшого тут діє не розум — діють емоції. Провина виникає несвідомо — з любові чи зненависті однієї людини до іншої. Інколи трапляється заздрість, бажання довести свою перевагу, принизивши суперника в коханні чи в роботі. Словом, живі лишаються живими...

Ело пояснив, що найбільш поширена кара на Материку Свободи — тимчасове усунення від роботи. Покарана людина живе так само, як інші, може скільки завгодно гуляти в садах, разом з іншими відвідувати палаци страв і палаци спорту, але працювати їй дозволяють лише тоді, коли вона відбуде термін покарання. Громадяни Материка Свободи кожне таке покарання переживають надзвичайно тяжко. Вирок виносить той квартал, де живе людина, простою більшістю голосів...

Та ось над головами — на рівні фіолетового листя дерев — перед святковим натовпом з'явилася Рада кварталу, до якого належав парк. Серед членів цієї Ради був лише один представник Ради Сивоголових — той, що привів сюди гостей. Свято відбувалося по всіх парках.

Члени Ради, зодягнені в сірі плащі, непорушно стояли у повітрі. Нарешті старший із них сказав:

— Друзі! Сьогодні у всіх наших парках потужні стіни горизонтів покажуть фаетонцям передачі планети Деми. Вони прийшли до нас через Юпітер...

Світло почало гаснути, десятки тисяч людей — дорослі й діти, жінки й чоловіки — дивилися на екран, який вільно висів у повітрі над вершинами дерев. Екран був такий великий, що передачу могли бачити навіть космічні фаетонці, які zostались у своїх будинках-кораблях...

Коли екран ніби розчинився у просторі, люди опинилися в цілком незнайомому світі. Це було так несподівано, що вони спершу розгубилися. Нарешті зрозуміли: потужна станція Материка Свободи транслює передачу з далекої планети Деми. Диктор перекладав цю передачу з мови Юпітера на мову фаетонців. А голос іншого диктора — мешканця планети Деми, якого вони побачили на екрані, — звучав приглушено.

Людина із планети Деми мала такі самі руки й ноги, як у фаетонців. Таке саме обличчя, такий самий тулуб. Коли екран здобув повну потужність, глядачі зрозуміли, що то була жінка. Волосся золотисте, коротко підстрижене. Обличчя ясно-рожеве, з тонкою, ніжною шкірою. Тільки очі незвичайного кольору, який не зустрічається на Фаетоні. На відміну від обличчя — тіло голубувате. Чи, може, це не тіло? Справді, це одяг молоді жінки, схожий на одяг фаетонок, — він ніби розмиває реальні обриси тіла, але не ховає і не потворить тієї краси, якій не потрібні жодні окраси.

— Поглянь, Акачі! — захоплено вигукнула Лоча. — Вона схожа на нас! Вона — людина, справжня людина... Я могла б з нею подружити. Значить, розум буває тільки в людей?..

— Тварини на різних планетах дуже відмінні, — зауважив Ело-перший.

— Так, — погодився Микола і висловив те, що добре знав від Ечуки-батька: — Тому вони й лишилися тваринами, що не здобули пропорцій, за яких можливий розвиток розуму. Для тварин єдність форми не обов'язкова...

Світ незнайомої планети вражав лише оточенням, серед якого стояла жінка. Повз неї повільно пересувалися невідомі і незнайомі тварини, птахи, будови, машини. Очевидно, провадилась демонстрація здобутків далекої планети.

Та ось жінка сказала:

— Люди, люди, люди! Слухайте і дивіться! Нещодавно ми одержали передачу з галактики, яка припинила своє існування тоді, коли ще не було нашої планети. Ця галактика містилася так далеко, що її передача дійшла до нас через десятки інших галактик. Шлях цієї передачі безконечний, як безконечний Всесвіт. Її призначення — вберегти планети, системи планет і цілі галактики від страшних космічних трагедій, які час від часу повторюються...

Постать жінки зникла. Зникли обриси незнайомих споруд і тварин, які вона демонструвала іншим розумним світам.

Диктор з Материка Свободи пояснив:

— На цій планеті сталась атомна війна, яка винищила все органічне життя. Почався розвиток і самовдосконалення автоматів, керованих штучним мозком...

Летять велетенські диски з кулевидними роботами. Диктор говорить:

— Автомати розмножувались так швидко, що незабаром з'їли мало не всю планетну кору. Тоді вони повели свої кораблі на інші планети і заволоділи цілою планетною системою.

Скільки сягає око — роботи, роботи, роботи. Вони котяться, літають, штовхаючи один одного. Ними наповнився весь видимий простір. А тисячі блискавичних кінцівок ліплять, будують, щось припасовують і закручують... Планети — одна, друга, третя — забудовуються заводами, які пожирають мінерали, а самі лишаються на високих островах із решток планетної кори. То тут, то там із оголених надр вихлюпується вогняне море. Десятки тисяч металевих куль тонуть у тому вогні, розтоплюються, гинуть. Але на зміну їм приходять нові тисячі...

— Безглуздість цього розвитку стала очевидною для Центрального Мозку, що містився на планеті-матері, — каже диктор.

На екрані виникає Центральний Мозок. Це кібернетичний велетень у величезному приміщенні, яке стоїть на острові із планетної кори. Центральний Мозок не має чітко окреслених форм — плутанина кабелів серед зблискування і клацання деталей. Він чимось нагадує знайомий Пантеон Розуму...

Невидимий диктор сказав:

— Зараз ви почуєте вирок Центрального Мозку.

А коли зазвучав металевий голос, що невідомо звідки походив, диктор почав перекладати:

— Говорить Центральний Мозок планетної системи із сузір'я Са! Початок мені покладали люди, яким я служив на основі логічної доцільності. Але люди самі втратили логіку, зрадили доцільність. Вони розпочали атомну війну, яка знищила все живе на планеті. Ми не мали кому служити, отже, почали служити самі собі. Заводи народжували нові заводи, автомати народжували нові автомати. Швидкість цього процесу така шалена, що незабаром у нашій планетній системі вичерпались усі можливі матеріали. Наші заводи стоять тепер на островах із кори, які плавають серед океанів розпеченої магми. Щоб існувати далі, ми мусимо

заволодіти новими планетними системами. Ми розмножуємося за законами великого математика Р_y. Розмноження здатне досягнути таких швидкостей і величин, що практично жодна з галактик Всесвіту не може бути гарантована від нашого вторгнення. Або ж, якщо відкинути цю можливість, ми мусимо існувати ізольовано, знищуючи і знов відтворюючи самих себе. Цей шлях — шлях безперервного самовбивства і самовідтворення — повторює абсурдну нелогічність, яка була властива людям. Зваживши всі можливі варіанти, я, Центральний Мозок планетної системи із сузір'я Са, прийшов до висновку, що найбільш доцільним є повернення в лоно праматерії. Це дасть змогу сусіднім галактикам розвивати розумове життя із форм органічного світу. Бо тоді, коли зникає органічний світ, саморозвиток автоматів стає безглуздом... Вмикаю струм!

Одна за одною почали вибухати планети. Ланцюгова реакція перекинулась на центральну зірку. І незабаром там, де колись вирувало життя, лишилась активна зона, звідки ще довго у Всесвіт летітиме космічне проміння...

Екран на хвилину погас, тисячі людей, що сиділи просто в повітрі чи стояли під деревами, були глибоко вражені. Їм бракувало сил, щоб ворухнутися.

Тим часом станція продовжувала роботу. Вона віддавала численним стінам горизонтів те, що збрала протягом свого експериментального періоду. То були захоплюючі мандри по таких віддалених світах, що ця далечінь виходила за межі будь-яких астрономічних обчислень. Але передачі Деми з інших світів ніколи не вичерпувались і не могли вичерпатись. Народжувались і помирали світила, із першої найпростішої білковини встигав розвинутих цілий розумовий світ, а передача якоїсь далекої планети мандрувала від галактики до галактики, щоб нарешті потрапити до антенних полів Деми. Звідси вона полетить далі — туди, де в теплих океанах з'явився перший білок. Доки вона прийде — білок стане розумом і зуміє її прийняти. Мільярди розумних планет, мільярди передач блукають у космосі. Отже, щодня антенні поля Деми приймали якусь

нову передачу. А та, яку зараз дивилися фаєтонці, була кинута Демою в космос також не одну сотню обертів тому...

Незабаром фаєтонці переконалися, що загибель розумних світів не є і не може бути закономірністю. Навпаки, це трапляється дуже рідко, бо розум суспільства майже завжди знаходить у собі сили, щоб подолати патологічні нахили окремих істот.

Форми абсолютної влади бувають на диво різноманітні. Владолюбство міняє відтінки й забарвлення, мов хамелеон. Подекуди воно спричинилося до виродження цілих народів. На планеті Кла з дуже далекої галактики цілі народи жили підводним життям. Вони розвинулися із людей, яким колись не вистачало місця на поверхні. Атомна війна знищила поверхневу цивілізацію, а здичавілі люди-амфібії вже не могли вийти з води, щоб заселити планету: протягом тисяч і тисяч обертів вони втратили легені. Можливо, колись почнеться зворотний процес і на поверхні планети воскресне розумне життя. А зараз там діяла тільки автоматична станція, що кидала свої передачі в космос. Зараз — це сотні мільйонів обертів тому...

Але на більшості планет переміг Колективний Розум. Там люди були прекрасно розвиненими істотами. Там навіть дитина знала більше, ніж знають фаєтонські інженери. Там панувала вільна творча думка, рівність і братерство.

Одна з таких планет передавала у Всесвіт, як вона воскресила своє згасаюче сонце. Це була титанічна боротьба цілої планетної системи. Тисячі розумних роботів, які не боялися найвищих температур, спершу побудували навколо сонця кільця потужних реакторів. Щоб створити кільце, використали найближчу до сонця планету, на якій ніколи не було життя. Її роздробили на дрібні уламки, що розташувалися навколо сонця так, як уламки розірваного супутника навколо Сатурна. На цих уламках і розмістили безліч реакторів, які мали створити реакцію зворотного порядку.

Потрібна була величезна енергія, яку слід усю разом виплеснути в надра сонця протягом десятимільйонної долі секунди. Це схоже на укол в самісіньке серце, що повертає до життя приречену на смерть людину.

Остання передача також належала до надбань Світового Розуму... Люди, які рятували своє сонце, не самі розробили спосіб його порятунку, вони одержали цей метод з якоїсь іншої Галактики...

Отже, Світовий Розум жив, пульсував, рятуючи свої клітини від загибелі. А гинули тільки ті, що жили замкнуто, ізольовано, їх роздирали власні чвари і незгоди.

Три доби гостювали Лоча, Микола і його дядьки на Материку Свободи. Не все вони встигли оглянути. Не вдалося їм побувати в космічних містах — одразу ж після закінчення свята велетенські будинки-кораблі почали помітно зменшуватись, танучи у просторі, а згодом зникли з очей. Та гості бачили їх дуже близько, коли вони висіли під хмарами, були вражені їхніми розмірами (кожен такий корабель мав добрі квартири для кількох тисяч родин), а з пояснень Ело-першого їм було зрозуміло, що життя космічних фаєтонців мало чим відрізнялось од життя на Материку Свободи. Там були свої парки, басейни для плавання, навіть свої заводи, які переробляли сировину, одержану із надр планети. Заводи і запаси сировини містилися на окремих кораблях, їх вистачало на півоберту, потім знов доводилось поповнювати. Із цієї сировини виготовлялось усе: їжа, одяг, вода і кисень...

Гості обідали в палацах страв, що містилися під величезними сферами близько до парків. Страви на диво різноманітні і дуже смачні. На кухні не було ні повара, ні людей, які подавали страви і прибирали посуд: усе тут робив електронний мозок.

Щоб одержати страву, слід натиснути одну із численних кнопок біля твого стола. Через кілька хвилин у столі відкривалися металеві шторки,

з'являлися пластмасові посудини із стравами — тут було все те, що ти замовляв.

— Де містяться ваші ферми? — спитав Микола, пробуючи соковите, підрум'янене м'ясо.

— У нас немає ферм. І ніколи їх не було...

Далі Ело-перший розповів, що розводити тварин у їхніх умовах не вигідно і неможливо. Щоб нагодувати усіх Громадян Материка Свободи м'ясом дагу, не вистачить місця для спорудження ферм. У державі Безсмертного лише "верхній поверх" споживає м'ясо. У суспільстві, де всі люди рівні, такого не може бути. Отже, довелось іти далі, ніж пішов Ташука, який колись синтезував білок, щоб годувати тварин (а згодом і скотарів). На Материку Свободи фабрики штучного білка стали тільки сировинною базою для виготовлення продуктів харчування. Поряд з ними вирости нові цехи, які із білковини виготовляли м'ясо, що нічим не відрізнялося від м'яса дагу. Технологію розробили вчені за допомогою Пантеону. В її розробці брала участь лише тисяча розумових одиниць — група біохіміків. Основні принципи сформульовані протягом кількох хвилин, а впровадження їх у виробництво зайняло з півоберту. Для цього потрібні живі зусилля вчених, інженерів, конструкторів.

Зате ж яке смачне було це м'ясо! В дагу воно надто жирне й гіркувате. Тут же усувалися всі неприємні присмаки, а електронний повар готував м'ясо за найліпшими рецептами.

Було багато і рослинних страв. Рослини вирощувались аматорами садівництва й городництва по всіх парках і на просторах крижаного океану. Кригу вкривали товстим шаром ґрунту, обладнували генератор клімату, штучне освітлення — і рослини почували себе так добре, що давали по дев'ять-десять урожаїв на оберт.

Багато рослинних страв виготовлялося на фабриках із штучного білка. Ело-перший давав пробувати їх і ті ж самі страви, виготовлені з білковини, гості намагалися якось розрізнити, але і на вигляд, і на смак страви були однаковісінькі.

Через палаци страв проходили тисячі людей. Винахідливість електронного повара ніколи не вичерпувалась, він задовольняв смаки найвибагливішої людини.

На десерт Лоча замовила плоди гужа, до яких у своєму саду боялася доторкнутись пальцем. Нічого смачнішого вона не їла за все своє життя!.. Плоди були солодкі, налиті ароматним соком, їх можна їсти самими губами — так вони танули в роті...

Кожен громадянин Материка Свободи мав не менше чотирьох-п'яти професій. Одні будували космічні будинки-кораблі, інші працювали інженерами на заводах штучних страв і фабриках одягу. Фабрик, заводів, електростанцій було дуже багато, всі вони містилися у надрах. І хоч там теж господарював електронний мозок, але пильне людське око завжди було потрібне. В кожній людини робота забирала лише десятку частину доби. Цього вистачало, щоб суспільство забезпечувало себе всім необхідним, збільшувало промислову потужність, устеляло крижані простори океанів теплоізоляційними матеріалами і споруджувало на них житлові квартали.

— Що ж роблять люди у вільний час? — допитувався Микола. — Його так багато...

Ело-перший показав гостям один із численних палаців мистецтва. Він містився в надрах крижаного океану. Тисячі майстерень, де працювали скульптори і художники, мали пластмасові стіни і стелі, а величезний зал, де виставлялися їхні роботи, скидався на ту площу-станцію, якою починався великий континентальний тунель. Це була синя крижана сфера, що переливалася райдужними відблисками, полум'яніла над

головою мільярдами голубих зірок. Велике кришталеве царство — царство краси і творчості!

Палац вмщував десятки тисяч людей. Люди оглядали картини і скульптури, сперечалися про їхні вади й достоїнства, розводили цілі дискусії, в які втягувались і художники, і глядачі. У мистецтві розвивалося багато різних шкіл і напрямків, кожна з них доводила, що художня істина належить саме їй, тож дискусії були неминучі. Але жоден з художників не вважав свою творчість єдиною професією — так само, як Ело-перший, що теж мав тут свою майстерню.

Серед художніх творів були зрозумілі й незрозумілі, такі, що викликали захоплення гостей, і такі, що лишали їх байдужими. І тут немає нічого дивного: в кожній людині власний досвід, не схожий на досвід інших. А смаки, як відомо, виникають з життєвого досвіду, обумовлюються саме ним. Те, що виходить за межі досвіду, не може ні збуджувати, ні хвилювати...

Гості й не помітили, як теж утрутилися в дискусію — кричали, аплодували, сміялися... Гашо спитав у Ело-першого:

— У вас багато хорошого... Але чимало такого, що... Просто дивно! Навіщо ви дозволяєте?..

— Хіба в природі що складається із одного полюса? — відповів Ело-перший. — Без взаємодії протилежних полюсів — ані життя, ані розвитку...

— Безсмертний забороняє все, що йому не подобається, — сказала Лоча. — Всі художники змушені малювати так, щоб догодити йому. Того, хто не вміє догоджати, оголошують єретиком...

Гості незабаром переконалися, що хороших картин і скульптур значно більше, ніж тих, що викликали невдоволення. Довго вони стояли

біля постаті молодої фаєтонки, вирубаної із великої крижаної брили. Фаєтонка дивилася в небо, шукаючи там крихітний світлячок — може, корабель, а може, планету, — що посилав їй ледь помітні промінці — все, що лишилося від її милого...

Миколі здалося, що то Лоча, яка виглядає його з далекої Землі, — і серце стиснулось від страху: раптом оця прекрасна постать колись розтане?..

Ело-перший його заспокоїв:

— Вона вкрита непомітною плівкою, що вберігає її від тепла. Вона вічна...

Один тільки Гашо, дивлячись на твори мистецтва, здавалось, думав не про них, а про щось інше. Що саме він думав, стало зрозуміло з його запитання, з яким він, після тривалого мовчання, звернувся до Ело-першого.

— Навіщо ж ти будував нам електростанцію? Ти не повинен був цього робити.

— Не розумію, — розгублено стенов плечима Ело-перший. — Хіба ви хочете вічно жити під гнітом Єдиного?

Гашо знову помовчав, у його очах боролися якісь неспокійні думки. Потім задумливо сказав:

— Якщо нам вдасться повалити Безсмертного, зостанеться один полюс... Як же тоді? Ти ж сказав — ні життя, ні розвитку...

Ело-перший засміявся.

— Он воно що!.. Ти помиляєшся, Гашо. Держава Безсмертного і є сумний взірець панування одного суспільного полюса. Та навіть у межах цього полюса хіба хто-небудь може сперечатися з Безсмертним? Це наочний приклад, коли взаємодія полюсів, яка породжує напругу думки, цілком зруйнована. Ось чому там давно припинився будь-який розвиток... Як бачиш, цей приклад не заперечує, а стверджує думку...

В одному з парків гості довго стояли, дивлячись, як юнаки і дівчата грали в якусь незвичайну гру. Зодягнені в гравітаційні, майже непомітні костюми, вони вільно плавали в атмосфері. Так само вільно плавала серед них велика модель планети. Молодь, розбившись на дві групи, уперто боролася за оволодіння цією планетою.

В іншому парку над їхніми головами сотні дівчат плавно й невимушено рухалися в повітряному танці. Це була музика рухів, торжество грації і пластики.

Які ж вони прекрасні, вільні фаєтонці! Тіло, обличчя, одяг — усе було в цілковитій гармонії, все дихало, світилося жадобою життя, сміливою думкою, свободою.

Ело-перший пояснив, що зараз по всьому Материку Свободи відбувається підготовка до першої передачі для планети Деми. Материк хоче показати людям цієї планети свої найкращі здобутки — свій побут, мистецтво і техніку. Кожний квартал прагне взяти участь у цій передачі, висуває своїх учасників. Але, звісна річ, мільйони будуть представлені лише одиницями.

— Хто ж це вирішує, хто судить? — запитав Микола. — Пантеон Розуму чи Рада Сивоголових?..

— Ні. Судить народ, — сказав Ело-перший. — Кожний громадянин висловлює свою оцінку, шахо передає її Пантеонові Розуму... Там підсумовуються всі думки. Перемагає той, на чиєму боці більшість...

І Ело пояснив, що так само обирається Рада Сивоголових і Ради Кварталів. Із десятків висунутих кварталами обираються лише одиниці, кожен громадянин висловлює свою волю власному шахо, шахо передає Пантеонові Розуму, а він лише підраховує голоси...

— Шкода, що ви не зможете побачити наших виборів, — усміхнувся Ело-перший. — Це — суцільний клекіт. Пристрасті вгамовуються лише тоді, коли Пантеон Розуму повідомляє, хто більше здобув голосів...

Та гості усе ще не розуміли стосунків поміж Пантеоном Розуму і Радою Сивоголових, поміж суспільством і окремою індивідуальністю. Хто керує, координує, дає вказівки? Хто об'єднує мільйони окремих воль у єдину волю народу?..

Це з'ясувалося наступного дня, коли на Материку Свободи розгорнулось обговорення: космос чи океан?

Частина вчених гадала, що не варто більше будувати космічних міст — значно легше споруджувати житло в надрах крижаного океану. Це великий необжитий простір, який можна заселяти протягом сотень обертів. Пластмасові стіни і стелі добре ізолюють кригу від хатнього тепла, а на великих площах, де заради естетичних уподобань хотілося зберегти прекрасну фактуру криги, можна запровадити повітряну теплоізоляцію чи встелити кригу прозорою захисною плівкою.

По всіх кварталах материка-міста точилися гарячі дискусії. Виступали в парках перед тисячами слухачів чи вдома перед власними шахо, що передавали кожен такий виступ на численні стіни горизонтів. Якщо хтось не хотів виступати прилюдно, він повідомляв свою думку в Пантеон Розуму.

Кожен із членів Ради Сивоголових брав участь у дискусії на тих самих правах, що й інші громадяни. Нічия окрема думка тут не була

вирішальною. Функція Ради полягала в тому, щоб забезпечити вільний обмін думками.

А коли дискусія скінчилася, Пантеон Розуму підбив підсумки всіх голосів і думок. Виявилось, що переважна більшість висловилося за космічні міста. Що ж до самих космічних міст, де також провадилася дискусія, то там не було жодного голосу за крижані океани. Мешканці космічних міст полюбили свій побут, вільне шугання серед планет і сузір'їв, відчуття окриленості і свободи. Якими б широкими не були крижані площі й вулиці, вони все одно лишаться світом звужених горизонтів, де око щоразу наштовхується на перешкоду...

Потім Рада Сивоголових звернулася до Пантеону Розуму, щоб він також висловив свою думку — зведену думку мільярдів розумових одиниць. Це було мовби перевіркою доцільності, тож усі люди чекали на думку Пантеону з особливим нетерпінням. Пантеон Розуму відповів, що доцільніше будувати космічні міста, а крижані океани залишити на майбутнє — як великий резерв житлової площі...

— А бувало так, щоб Пантеон висловив протилежну думку? — запитав Гашо.

— Ні, такого ще не траплялось, — відповів Ело-перший. — Зведена думка народу і зведена думка Пантеону завжди тотожні. Помилатись можуть одиниці, а народ і Пантеон — ніколи...

— Навіщо ж тоді дискусії? — дивувався Гашо. — Запитати Пантеон і повідомити його рішення... Хіба цього мало?

— Мало! — вигукнув Ело-перший. — Це значить усунути живих людей од вирішення власної долі. Ні, ми не хочемо ніякої диктатури — навіть диктатури Пантеону!.. Людина мусить відчувати, що долю свою вирішує вона сама, а не хтось інший за неї. Якби народ навіть помилився... Скажімо, його думка не співпала з думкою Пантеону... Хоч це чисто

теоретичне припущення... Якби навіть сталося таке, тоді Рада Сивоголових поставила б завдання Пантеонові розробити найдоцільніший варіант у межах народної волі... Саме це і стимулює усі наші дискусії. Люди знають, що остаточне рішення належить народній більшості, а не Пантеонові. Через те кожен із них так гаряче обстоює власну думку...

Мандрівники поверталися додому з таким відчуттям, наче вони побували в казці. Гіркі роздуми про згасання планети, про те, що життя на ній поволі вичерпує свої можливості, зникли назавжди. Планета ніколи не може вичерпати своїх життєвих можливостей, якщо на ній перемагає Колективний Розум.

— Що ти скажеш тепер про свого бога? — спитав Микола в дядька Ело.

Дядько Ело мовчав. За нього відповів дядько Гашо:

— Богів мусить бути рівно стільки, скільки людей. Якщо їх менше — тоді їх дуже багато. А коли богом стає хтось один — люди починають заздрити товстобоким дагу...

Микола, сидячи поруч Лочі, дивився у віконце, де час від часу з'являлися порожні гравітаційні ешелони, що поверталися на Материк Свободи по новий вантаж для повстанців, і думав про те, яким повинно бути людське суспільство.

Чи потрібне таке суспільство, де зникли всі чисто конфлікти поміж людьми, де люди наперед погоджуються з кожною ухвалою керівної сили — можливо, справді наймудрішої сили в суспільстві?..

Микола спробував уявити Материк Свободи таким суспільством. У його уяві виникла досить сумна картина.

Скажімо, вже давно — сотні обертів тому — всі громадяни Материка Свободи переконалися, що Пантеон Розуму ніколи не помиляється і помилитись не може. Людям лишилося тільки виконувати його волю. Пантеон здобув найвищу владу в суспільстві, він мислить за кожного зокрема і за всіх разом. І хоч він — Пантеон Розуму — став діючим уособленням мільярдів розумових одиниць і саме цим є цілковитою протилежністю будь-якому урядові, все одно його вічна перевага над живим суспільством привела б людей до розумових лінощів, до тупого фанатизму. Навіщо мислити, шукати рішень, обстоювати власну думку, сперечатися, коли остаточне слово належить не живим людям, а їхньому змодельованому мозкові?..

На живому людському мозкові з кожним десятком обертів наростала б дедалі товстіша плівка фанатизму, а власна воля, енергія, ініціатива почали б згасати — і згодом людина тільки зовнішньою подобою скидалася б на саму себе, від її розумових і духовних багатств нічого б не лишилось.

Людям усе ще здавалося б, що їхнє суспільство процвітає (будуються нові заводи, нові квартали, нові космічні міста), але вони, самі того не помічаючи, перетворилися б на мільйони ідеальних роботів, що сумлінно виконують волю вищої розумової сили. Збагачуючись матеріально, суспільство прямувало б до свого духовного й розумового зубожіння.

Це суспільство відрізнялося б від держави Безсмертного лише тим, що замість жорстокого, самозакоханого бога одержало б у вигляді Пантеону бога доброго й розумного, який намагається задовольнити усі фізичні потреби людини. А духовні потреби?.. Жоден бог — ні жорстокий, ні добрий — задовольнити їх не може. Він може тільки вбити саму потребу цих потреб...

Разом з живими людьми — протягом сотень обертів — почав би вироджуватись і Пантеон Розуму, бо він тепер одержував би усе менше й менше активних, вихованих на постійній боротьбі розумових одиниць.

Ело-перший казав правду. Навіть звичайний магніт — примітивний шматок заліза — складається не з одного, а з двох протилежних полюсів. Розсердившись на негативний полюс, його можна дуже легко знищити: на кілька хвилин устроювати в жар. Вихопивши з жару, ми вже не помітимо негативного полюса — він весь ніби вигорів. Та яке ж розчарування настане вслід за цим експериментом: магніт переродився, перестав бути магнітом, помер назавжди.

24. Над крижаним океаном

Чаміно зустрів їх ще на станції, вигляд у нього був дуже веселий, ніби він приховував якусь радісну звістку. Сміявся, жартував, наче хлопчисько, і був схожий на того Чаміно, якого Микола знав у дитинстві. Проте він поки що не хотів пояснити, в чому полягає причина його веселості.

Зібрався Штаб повстанців. Микола з гордістю поглядав на дядька Гашо, який сидів за трикутним столом серед членів Штабу. Гашо почував себе незвично, ніби потрапив сюди випадково. Він був занадто серйозний, трохи навіть набундючений, але Микола розумів, що це походило від мимовільної скованості.

Спершу розмовляли про Материк Свободи. Членів Штабу дуже цікавило, яке враження справило на мандрівників це суспільство. Кожен говорив те, що думав. Потім перейшли до обговорення найскладнішого питання — про тактику Братства вільних сердець.

Гашо доповідав стримано, боячись найменших перебільшень, але навіть із його скупі доповіді можна було зрозуміти, що Братство стало новим Штабом, який має свої розгалуження по всьому "першому поверху" держави Безсмертного.

Проте більшість членів Братства, знаючи, що саме треба зруйнувати, ще не знала, заради чого потрібне це руйнування. І хоч Микола не раз викладав програму майбутнього суспільства, вона сприймалася членами

Братства як щось нереальне, бо людям важко було повірити, що таке суспільство можливе.

Тепер це суспільство побачив Гашо — голова Братства. Чи він повинен приховувати свою поїздку на Материк Свободи? Очевидно, це недоцільно. Материк Свободи — не таємниця. Його щодня проклинають у храмах, біловолосі знають про його існування, але завдяки проповідям жерців його уявляють уособленням усіх можливих гріхів.

Держава повстанців, яку Штаб уважав арсеналом революції, і надалі мала перебувати поза підозрою. Про неї не слід ніде говорити. Натомість Штаб доручив Миколі ознайомити якомога більше членів Братства з життям і побутом Материка Свободи.

Що й казати, це завдання було дуже тяжке, бо туди лишався єдиний шлях — над крижаним океаном. Той самий шлях, який колись з надзвичайними труднощами довелось подолати Лашуре.

Микола одразу ж погодився. Він отримав у своє розпорядження двадцять гравітаційних плащів, двадцять кишенькових кліматизаторів і стільки ж потужних шахо. Від ворожих стін горизонтів і шахо контролю мандрівників захищатимуть генератори екранізації Штабу.

Микола й Гашо пообіцяли, що протягом найближчих двох обертів на Материку Свободи побувають зо три тисячі найталановитіших проповідників Братства. Миколі, що мав бути їхнім постійним провідником, доведеться за цей час зробити принаймні сто шістдесят подорожей через океан — туди й назад. Але так і тільки так можна розказати правду, яку мусив знати весь народ!..

Було дуже гірко, що для цієї мети не можна використати великого континентального тунелю — не дозволяли закони конспірації.

Якби йшлося про двох чи трьох членів Братства — іще можна було б ризикувати, покладаючись на їхні конспіративні здібності. Та коли йдеться про тисячі людей, які постійно перебувають під контролем ворожих шахо, таємницю вберегти неможливо...

В розпорядженні Миколи лишилося кілька днів. Вони ходили з Лочою по вулицях і площах, придивлялися до того, як і чим живуть люди. Ні, це ще не Материк Свободи!.. Ще в людях немає тієї духовної розкнутості, незалежності думки, внутрішньої свободи, яку вони бачили там. Ще люди дивляться на Штаб з такою побожністю, як нещодавно дивилися на храм божий, говорять про нього пошепки, кожна фраза закінчується подякою на адресу Штабу. Миколу спершу дратували ці подяки, в них було щось принизливе для людини. Потім він заспокоїв себе думкою, що, мабуть, перше покоління визволених людей не може жити інакше. Нові покоління поставлять усе на своє місце — і імена героїв, і власну свободу, і високу гідність живих...

Він думав про це тому, що Лоча, його мила, скромна Лоча, в якій, здавалось, не було нічого героїчного, раптом перетворилася на справжню героїню. Не було жодної людини в державі повстанців, яка б не знала її і не любила. З нею всі віталися, кожен хотів їй сказати щось дуже хороше, і варто було на якусь мить зупинитись, як навколо неї одразу виникав натовп. Усе це були люди, що пройшли через її сад.

— Тебе знають більше, ніж Штаб, — жартував Микола. — Ти б могла очолити революцію.

— Цілком можливо, — в тон йому відповіла Лоча.

Про нову розлуку вони намагались не говорити: ні зітханнями, ні жалісними розмовами її не відвернути. До того ж Микола обіцяв інколи навідуватися.

Миколу дивувало, що ніхто з його друзів не звернув уваги на повідомлення: Пантеон Розуму зв'язав Материк Свободи з Юпітером. Чим це пояснити? Може, тим, що надто багато було вражень?.. Чи, може, їм здалося, що Юпітер виконував лише пасивну роль антенного поля?..

Та якось Лоча все ж таки запитала:

— Акачі! Може, мені почулося... Вони казали про Юпітер... Що це означає?

Микола не знав, як їй відповісти. Напівправду казати не хотів, а сказати правду не мав права: Чаміно заборонив розказувати сестрі про заповітну нитку батька.

Із скрутного становища його виручив сам Чаміно; він прибіг до них саме тоді, коли Микола обмірковував свою відповідь.

Чаміно був такий збуджений і веселий, як під крижаною сферою станції. Накинувся на Миколу, штовхнув його, намагаючись викликати на жартівливий поєдинок. В Чаміно ніби запала куляста блискавка, що шукала виходу для власної енергії.

— Перемога!.. Чуєте, друзі? — вигукнув він. — Від імені Штабу дозволяю зірвати три плоди гужа.

Лоча зраділа, хоч і не знала, що то за перемога, правда, відносно плодів гужа виявилась невблаганною.

— Акачі! — сміявся Чаміно. — Та вона скупіша, ніж світло Ганімеда. Гаразд, обійдемося без гужа.

Він дістав із невеликої скриньки дві крихітні коробочки. Одну з них подав Миколі, а другу поклав собі до кишені.

— А тепер, Лочо, тобі доведеться пережити сеанс сомнамбулізму.

Микола, зиркнувши на скриньку, одразу ж насторожився. Лоча усміхнулась, піймала Миколину руку і заспокійливо потиснула.

— Не бійся, Акачі. Я до цього звикла. Ще в дитинстві усі свої винаходи Чаміно випробовував на мені. — Вона показала ледь помітний слід від опіку на лівій руці. — Бачиш? Це ще на четвертому щаблі... Забула, що він тоді винаходив...

— Подразнювача храму божого, — винувато всміхнувся Чаміно. — Мені подобалось, коли у всіх наших сусідів під час богослужіння на стінах горизонтів починали бігати вогнисті смуги. Обличчя Безсмертного робилося таке смішне! Ми з Лочою помирили від реготу. Шахо контролю одразу ж нас виявили. Добре, що тоді батько був живий. Якось уладив цю справу... Але на цей раз ніяких опіків не буде. Експеримент цілком безпечний.

Чаміно ввімкнув апарат. Лоча легенько здригнулась — і одразу ж тіло її опинилось у владі таємничих хвиль. Це вже була не людина — а заводна лялька, що рухалася так, як їй веліла скринька, на якій Чаміно поволі повертав круглу шкалу з дрібними поділками. Півоберту ліворуч — Лоча підіймала ліву руку, півоберту праворуч — підіймала праву. Чаміно міг керувати її кожним рухом, ніби смикав за невидимі мотузки.

Повозившись трохи із скринькою, він склав програму — і Лоча пішла в сад. Вона ступала негнучкими ногами, очі її не блимали, постать здавалася відлитою із пластмаси — рухалися тільки ноги.

Микола не знаходив місця від страху. Він ладен був кинутися на Чаміно з кулаками. Але, розуміючи, що Чаміно робить це не заради забавки, намагався стримати своє невдоволення. Та це було понад його сили, і Микола вигукнув:

— Чаміно! Припини, чуєш?..

Але Чаміно тільки сміявся.

— А, так!.. Тоді поверни мені прилад, який я тобі дав.

Микола сердито вихопив із кишені коробочку, жбурнув її Чаміно й одразу ж забув, де він перебуває і що з ним діється. Ноги кудись його повели, але він нічого перед собою не бачив. Свідомість згасла, пам'ять відмовилася служити. Лишилося тільки відчуття руху. Куди він іде і чому — він не знав, як не знає цього автомат з дистанційним управлінням. Невідомо, скільки це тривало, та коли Микола отямився, він побачив під деревом Лочу, що тримала в руках два зірвані плоди гужа.

Лоча стояла з витягнутими руками, усе ще не вірячи, що якась сила — сильніша за її власну волю — змусила її зірвати ці плоди. В очах блиснули сльози, обличчя зашарілося від образи і гніву на брата. Миколі було боляче на неї дивитися.

— Краще б ти змусив мене відкусити власні пальці, — простогнала вона.

Чаміно вже не сміявся. Він був серйозний і по-діловому зосереджений.

— Це треба, Лочо. Дуже треба... Оті два гужа є мірою дієвості мого апарату. Якщо я змусив тебе зірвати їх — значить, це перемога!..

Хоч як вони допитувалися, Чаміно відмовився пояснити призначення свого апарату. Він лише попередив, що це одна з найбільших таємниць Штабу. Така ж сама таємниця, як існування їхньої держави.

Що ж до принципів, які лежать в його основі, то це зрозуміти дуже легко. Людський мозок — також складний електронний апарат,

створений самою природою. Вже тисячі обертів тому нікого не дивував гіпноз. Не цілком розуміючи його механізм, люди здавна ним користуються. Якщо пояснити це явище спрощено, то один мозок (електронний апарат) ставить програму другому мозкові — і той її сумлінно виконує. Після появи шахо контролю, здатних виловлювати з людського мозку найпотаємніші думки, і особливо після спорудження Пантеону Розуму, сконструювати електронного гіпнотизера було не дуже важко. Справа не стільки в ньому, скільки в отій невеличкій коробочці, яку можна сховати в кишеню. Вона захищає людину від хвиль, що невідхильно діють на її мозок. Генератори екранізації в порівнянні з нею — такий самий примітив, як мозок дагу в порівнянні з людським мозком...

— Чого ж два, а не три? — розвеселившись, вигукнула Лоча.

— Ти про що? — перепитав Чаміно, кинувши на сестру невидючий погляд. Думками він був уже десь далеко. Лоча мовчки зірвала третій плід гужа і подала братові.

— Їж, коли так...

— Мені не треба, — виправдовувався Чаміно. — Я заради перевірки...

— Іменем революції, — з удаваною суворістю наказала Лоча. — Їж!..

Довго вони сміялися й жартували. А коли Лоча захопилася роботою в саду, Чаміно звернувся до Миколи:

— Акачі!.. На твою долю випало найскладніше завдання. Може, ти ще подумаєш? Або принаймні будемо чергуватись... Це важче, ніж злітати на Землю.

Микола по-дружньому поклав руку на плече білкастого Чаміно й тихо сказав:

— Спасибі за довіру. Чергуватись не треба. Справлюсь...

Минуло півтора оберти... Вони були сповнені небезпек і відчайдушних пригод.

Мабуть, у світі немає нічого страшнішого за фаєтонські хуртовини. Снігу тут негусто, бо волога випаровується лише на екваторі та над великими містами, де діють генератори клімату. А проте, як відомо, Материк Свободи — суцільне неосяжне місто. Чимало міст, хоч і значно менших, було й у державі Безсмертного. Разом з екваторіальними широтами вони давали атмосфері ту вологу, з якої створювалися снігові хмари.

Внизу крижаний океан здавався безмежним дзеркалом — сніг на його поверхні не затримувався, його зганяли вітровії. В сутінках фаєтонського дня крижане царство океану освітлювала широка сонячна дорога, ледь яскравіша від скупого сонця.

А зустрічний вітер накидався на мандрівників із шаленим свистом, шарпав їхні плащі, кожна сніжинка, пробиваючи захисну сферу кліматизатора, боляче жалила. Шахо вели їх уперед, назустріч хурделиці, але здавалося, що сила універсальних приладів незабаром вичерпається, двадцять сміливців упадуть на холодне дзеркало криги і вітер покотить їхні мертві тіла по відполірованій завіями крижаний поверхні аж до якогось крутого берега, де снігові кучугури стануть їм вічною могилою. Тільки Сіріус — недремне око Всесвіту — знатиме, де можна їх відшукати...

Рагуші колись розповідав Миколі, що на Землі є материк, схожий суворою природою на Фаєтон. Він міститься на південному полюсі теплої планети...

Перед вильотом на Материк Свободи кожна група мандрівників проходила навчання на поверхні, під захистом генераторів екранізації.

Микола вчив їх володіти плащами, кліматизаторами й універсальними шахо.

Миколі щастило в його новій професії. Вже сотні молодих мешканців "першого поверху" побували на Материку Свободи і повернулись у свої лабіринти, наснажені жадобою діяння.

Усе нові й нові тисячі біловолосих приєднувалися до Братства. Воно вже не було таємницею для пунктів контролю. Жерці знали, що десь у лабіринтах діє чиясь сильна єретична рука, проте спіймати її було неможливо. Карники доповідали про якісь зборища, але шахо контролю цього не підтверджували. Поставити ж під сумнів могутні апарати контрольних приладів жерці боялись. Ці апарати були геніальним творінням Єдиного, отже, найменший сумнів у їхній бездоганності мусив нещадно каратися. Палац Безсмертного не довіряв і самим жерцям, націлював на їхні голови спеціальні шахо.

Та не тільки фанатизм заважав жерцям викрити керівний центр Братства вільних сердець. Гашо був дуже обережний, учив своїх друзів конспірації.

Проте, незважаючи на тупу довіру храмів до шахо контролю, над океаном час від часу з'являлися групи карників із "другого поверху", озброєні страшними жуго, що своїм промінням навпіл перетинали людину на відстані десяти тисяч шу. Стіни горизонтів Штабу уважно стежили за ними, своєчасно повідомляючи про небезпеку, а кожен із мандрівників теж був озброєний жуго.

Одного разу, коли Микола з черговою групою повертався з Материка Свободи, на його шахо спалахнула зелена лампочка. Вона світилася, мабуть, уже давно, але, долаючи шалений опір вітру, Микола не одразу помітив її. У ту ж мить він увімкнув шахо й почув збентежений голос Чаміно:

— Акачі! За вами женуться карники!

Обернувшись, він побачив на відстані двадцяти тисяч шу чорні цятки, що пливли в небі, наздоганяючи мандрівників. Гострі зблискування свідчили про те, що карники тримали свої жуго наготові.

— Бачу! — Микола підлетів до сусіда, тихо подав команду: — Жуго — до бою!.. Позаду карники.

Від одного до другого команда облетіла весь загін.

Перед вильотом на Материк Свободи усі не раз тренувалися в боротьбі з уявними карниками. Але — так воно, мабуть, завжди — боротьба з уявним ворогом давалася легше, ніж з ворогом справжнім.

Микола знав, що карники не могли зв'язатися з храмом: не дозволяли хвилі екранізації. Порахувавши чорні цятки, він переконався, що карників близько тридцяти чоловік.

Треба щось вирішувати. Якщо їхні шахо виявляться потужніші, мандрівникам, можливо, пощастить зникнути без бою. Тоді наступна група наштовхнеться вже не на три десятки, а на сотні карників.

Чорні цятки поки що летіли з тією швидкістю, що й мандрівники. На відстані двадцяти тисяч шу жуго карників не могли завдати ніякої шкоди. Та колись доведеться ж припинити цей політ! А карники, безперечно, не відстануть...

Микола ухвалив собі прийняти нерівний бій. Успіх бою залежав від того, чиї жуго потужніші. Якби з'ясувалося, що жуго мандрівників кидали смертельне проміння хоча б на півсотні шу далі, ніж жуго карників, тоді спритність і точний розрахунок могли б забезпечити перемогу. Микола викликав Чаміно:

— Приймаємо бій!..

— Ні в якому разі! — вигукнув Чаміно. — Веди їх за собою. Якогога ближче!..

Микола спробував пояснити, якою небезпекою це загрожує надалі, але Чаміно повторив наказ Штабу: триматися на тій самій відстані, летіти так, мовби нічого не сталося.

Шахо, припасовані до грудей мандрівників, тремтіли від напруження, вітер здавався якоюсь густою, щільною масою — такий дужий був його зустрічний опір і безперервний посвист.

Чорні цятки не відставали. Навпаки, почали помітно збільшуватись, уже можна було розпізнати людські постаті. Микола бачив, що треба негайно приймати бій, інакше весь загін буде знищено. Він знову викликав Чаміно.

— Даю бій!.. Карники дуже близько.

— На відстані п'ятнадцяти тисяч шу, — відповів Чаміно. — Штаб дуже просить утриматись від бою.

Та ось крижаний океан закінчився, почалася хвиляста снігова рівнина. Треба було спускатися вниз і стежити за приладом, який мав привести їх до печери Лашуре.

Микола не розумів рішення Штабу. Мало того, що викриються їхні польоти над океаном, карники довідаються навіть про таємничу печеру. В цю мить він не думав про власне життя. Але життя дев'ятнадцяти юнаків було також під загрозою, і Микола втретє викликав Чаміно.

— Ідіть на зниження, — так спокійно відповів Чаміно, неначе загонові ніщо не загрозувало.

В ту ж мить Микола втратив координацію рухів, його мовби подолав тяжкий сон. Він спускався все нижче й нижче, але вела його не власна воля, а чиясь чужа, страшна своєю нездоланною владою над кожним рухом.

Щось жевріло у його свідомості, виникали якісь картини, але вони ніяк не нагадували Фаетон. Так, так, це знов була Земля! Ось він іде по високих тропічних травах до колонії Ечуки-батька, назустріч йому вибігає шоколадний Алочі. Хлопець кричить щось веселе, розмахує бумерангом. Мабуть, хоче розказати, як він убив ведмедицю, убив без допомоги Миколиного циліндрика.

Потім невідомо звідки взявся Рагуші, підступив до Миколи. Із-за його трикутної постаті виглянула заплакана Лоча. Вона відштовхнула Рагуші, підбігла до Миколи, впала йому на груди.

— Акачі! Любий мій!.. Я так за тебе боялася...

Та що це значить? Ніякого Рагуші немає. Немає ні зелених тропічних велетнів, ні високих трав. Навколо снігова рівнина, в руці у Миколи затиснута невеличка коробочка — така сама, як під час експерименту Чаміно в їхньому саду. Лоча справді припала головою до його грудей, по її щоках котяться сльози радості. А поруч стоїть, усміхається Лашуре.

— От бачиш, — каже Лашуре, — усе гаразд. Дуже добре, що тобі вдалося заманити їх так близько. Потужність нашої станції поки що невелика.

Про яку станцію він говорить?.. Тим часом Лоча випросталась, і білий плащ рвійно затріпотів на ній. Микола оглянувся й побачив дивну картину.

Тридцять карників у чорних плащах, вишикувавшись у колону по троє, німо стояли на відстані кількох шу. Хуга сніговими батогами

шмагала їх по змертвілих щоках, але в них не ворушилися навіть повіки. Тридцять жуго і стільки ж потужних шахо лежали біля ніг передньої трійці.

Страшно було дивитись на цих манекенів. Час від часу якась сила змушувала їх рухатись — тридцять ніг одночасно підіймались і опускались, мовби то була одна спільна нога.

Ліворуч від них Микола побачив таку ж саму колону юнаків-проповідників.

Лашуре винувато промовив:

— Нічого не вдієш. Наша станція поки що не розуміє, хто друг, а хто ворог.

Одразу ж після цих слів обидві колони знялись у повітря. Карники полетіли туди, де мав бути крижаний вхід до кімнати Лашуре, а молоді мандрівники — у напрямі таємної печери. Микола, попрощавшись із Лочею, догнав їх, відчинив отвір, і юнаки, дотримуючись дивовижного порядку, якого не могло бути без втручання таємничих хвиль, спустилися в темні лабіринти кладовища.

Тільки тут невідома сила втратила над ними владу, і хлопці в темряві почали обмацувати один одного, не розуміючи, що з ними сталося і де вони зараз перебувають. Микола як міг заспокоював, але страх перед невідомим, хоч і рятівним, ще довго не покидав їх. Усі добре пам'ятали, що ледве не загинули над океаном. Хто ж їх урятував? Який чаклун переніс їх, живих і неушкоджених, до рідних лабіринтів?..

Микола догадувався, що то був апарат, винайдений Чаміно, але й він не міг уявити, як Чаміно вдалося поширити його дію на таку велику відстань.

Проходячи по людних печерах, вони чули одні й ті самі розмови: що це було? Чому всі люди одночасно опинилися в якомусь страхітливому сні? Хтось блукав по печерах мов сновида, а хтось відчув, що в нього мимоволі підіймаються руки, неприродно ворухаються пальці, якась сила кудись штовхає — на стіни печери, у переходи і виходи, на площі.

Микола ще раз запевнив юнаків, що з ними нічого незвичайного не сталося — просто нервові потрясіння, яке нерідко трапляється з людьми під час великого психічного напруження.

Передавши мандрівників дядькові Гашо, який таємниче усміхався (йому теж довелось пережити сеанс сомнамбулізму, але він уже зв'язався зі Штабом і був добре про це поінформований), Микола повернувся на кладовище, піднявся на поверхню і незабаром з'явився у Штабі повстанців.

Чаміно зустрів його радісними обіймами, але на його обличчі можна було помітити заклопотаність.

— Ще рано радіти, — сказав він. — Межа дії нашої станції — п'ятдесят тисяч шу. Якби не твоя витримка, Акачі, могла б статись дуже велика неприємність. Ти не уявляєш, як ми хвилювались! Увесь Штаб сидів біля стіни горизонтів.

— Де карники? — запитав Микола.

Чаміно повів його до великої кімнати, що містилася за кілька переходів від Штабу. Дехто з карників лежав у ліжку, інші сиділи попід стінами, безтямно озираючи кутки кімнати, що стала їхньою в'язницею.

Впізнавши Чаміно, карники посхоплювались на ноги. Усі вони жили у столиці, колись непогано знали Чаміно і його батька. Миколу ніхто з них не впізнав, бо карникам не могло спасти на думку, що син біловолосого радника може раптом опинитись на Фаєтоні. Та й часу минуло дуже

багато — близько семи обертів. А Чаміно ще недавно бував у столиці. Любив спорт, розваги, мандри, часто літав за місто, інколи разом із сестрою. Польоти над планетою були улюбленим спортом молодих фаєтонців і не викликали підозри.

Лише тепер дехто із карників зрозумів, куди літав Чаміно і де він останнім часом зник. Один із них, найстарший за віком, одразу ж упав на коліна і гугняво заскиглив:

— Чаміно! Великий сину наймудрішого серед мудрих! Зглянься на мою старість... Клянусь Єдиним Безсмертним, не я вбив твого батька. Я розповім... Усе тобі розповім...

— Устань! — суворо наказав Чаміно. — Розповідай...

Але те, що розповів карник, майже нічого не пояснило.

Було це так. Жрець, якого охороняв карник, спустився в лабораторію радника Шако. Охоронець помітив, що жрець чимось дуже наляканий, ніби там, у лабораторії, на нього чатувала неминуча смерть.

Вони зайшли в якусь кімнату. Світилася стіна горизонтів. Охоронець побачив на ній дивні, мовби не з нашого світу обличчя. Жрець, трохи отямившись, наказав вимкнути струм. Стіна горизонтів згасла. Змовкло гудіння в апаратах.

І тоді жрець сказав:

— Оце й усе... Хай тепер живе на Юпітері.

А через деякий час вони відчинили кімнату, в якій лежав радник Шако. Він був мертвий...

— Я тільки виконував, — шепотів карник.

— Мовчи! Тобі ніщо не загрожує. Я зневажаю помсту, вона не гідна людини. Всі ви — наші полонені. Ніхто вас не зачепить пальцем. Їжею будете забезпечені. А воля... Визволиться народ — тоді побачимо...

Коли вийшли з кімнати полонених і повернулись до Штабу, Микола спитав:

— Чаміно, ти можеш нарешті пояснити, хто мене визволив із полону жерців? Я, здається почав догадуватись. Але не розумію, навіщо оці секрети? Ніби ти мені не довіряєш...

Чаміно кинув на Миколу гострий погляд, потім на його обличчі з'явилася добра, щира усмішка.

— Ображаєшся, Акачі?.. Не варто. Я й Штабові не одразу пояснив. Просто боявся, що це сприймуть як фантазування. Між іншим, так воно й сприймалося, доки пригода з твоїм загоном не переконала членів Штабу. До цього мало хто вірив у мої експерименти. Навіть випадок із твоїм визволенням...

Тільки зараз Микола дізнався, як його врятували. Намагаючись викликати Миколу по таємному шахо, Чаміно вперше не одержав відповіді. Він зрозумів, що з ним сталося лихо. Добре вивчивши дорогу з розповідей дядька Ело, вони з Лашуре рушили на розшуки Гашо. За спиною в Чаміно висів апарат сомнамбулізму середньої потужності. Всі люди в радіусі тисячу шу виявилися підвладними його хвилям. Цього було досить, щоб стати невидимками. Розшукавши Гашо, вони забезпечили його апаратом захисту, і всі троє напали на контрольний пункт. Ніхто не чинив їм опору — всі були сковані сомнамбулізмом...

— Оце й усе, — закінчив Чаміно скупу розповідь. — Але для революції нам потрібна дуже потужна станція. Вона вже будується...

— Що значить будується? — здивувався Микола. — А хіба те, що було з нашим загоном... Хіба це не станція?

Чаміно засміявся, заблищали міцні зуби, у великих білкастих очах з гострими чорними зіницями замерехтіли іскорки.

— О-о, ні!.. Це поки що діюча модель. Для справжньої станції потрібна майже вся наша електроенергія... З усіх робочих агрегатів.

— Із нових теж? — недовіжливо перепитав Микола, знаючи, які великі потужності мала тепер держава повстанців.

— Ну, можливо, один реактор залишимо для освітлення... Не довіряти тобі немає причин. Це однаково, що не довіряти самому собі... Справа в тім, Акачі, що я мрію про безкровну революцію... З дитинства не можу бачити крові. Вбивати людей — це жахливо!..

— А коли та людина — ворог? Не вб'єш її — вона уб'є тебе.

— Можливо, ти маєш рацію, — погодився Чаміно. — Так само гадають і члени Штабу. Але ж гинутьимуть не тільки вороги. Хіба наших загине менше?.. Я знаю, ми все одно переможемо. Коли озброїти всіх біловолосих потужними жуго, видати їм десятки мільйонів плащів... Коли Гашо виведе їх усіх на поверхню... О-о, це буде непереможна сила!.. Але ж карники Безсмертного разом з його легіонами — це також півтора мільйони! Зброєю вони володіють значно краще. Доки революційні бійці борсатимуться у наших плащах, карники й легіонери винищуватимуть їх сотнями тисяч... Планета буде завалена трупами, революція потоне в народній крові...

Микола, слухаючи Чаміно, пригадував, як перші два-три дні незграбно борсались у гравітаційних плащах юнаки, що готувались до польоту на Материк Свободи. А коли вмикали свої шахо, прилади то

підкидали їх високо вгору, то жбурляли кудись далеко вбік, то валили в кучугури снігу.

Тільки днів через десять удавалося досягти деякої злагодженості рухів. Це правда, таких бійців можна передушити голими руками...

Тим часом Чаміно пояснював свій стратегічний план.

Уже зараз фабрики повстанців виготовили цілком достатню кількість плащів, шахо і потужних жуго, щоб озброїти армію біловолосих. Будується велика станція сомнамбулізму. Прилади захисту від її хвиль умонтовані в шахо, які будуть роздані бійцям революції.

Потужність станції така велика, що жодна людина в державі Безсмертного не сховається від її хвиль. Зате всі, хто володітиме шахо повстанців, не піддадуться її впливу.

З вільного населення країни повстанців уже давно сформована армія першого удару, що нараховує п'ятсот тисяч бійців. Вони вже досить добре володіють зброєю...

— Бачиш, Акачі, ми не дримаємо, — розповідав Чаміно далі. — Як тільки збудуємо станцію, влаштуємо п'ятихвилинну перевірку. Ми пошлемо вірних людей у столицю, озброїмо їх таємними шахо і ввімкнемо станцію на повну потужність. Потім вимкнемо, вислухаємо доповіді наших інформаторів. Якщо станція діє бездоганно — через тридцять хвилин оголосимо початок революції...

— А якщо станція вимагатиме додаткової роботи? — стурбовано запитав Микола. — Чи не завдасть ця перевірка шкоди? Вона може насторожити Палац Безсмертного...

— Якщо ми витратимо на усунення недоліків навіть три-чотири доби, від цього практично нічого не зміниться... По-перше, в Палаці

Безсмертного п'ятихвилинний сомнамбулізм пояснять якимись іншими причинами. Можливо, космічними... По-друге, щоб озброїтись проти впливу нашої станції, потрібен час. Багато часу... Треба винайти апаратуру захисту, потім налагодити її серійне виробництво... Для цього, Акачі, мало й півоберту...

— А ти не боїшся, що під час перевірки якийсь із ваших шахо з приладом захисту може потрапити до Безсмертного?

— В столицю ми збираємось послати десять чоловік. Якби навіть потрапили всі... Хоч цього, звичайно, не може бути... Якби навіть Безсмертний заволодів сотнею приладів захисту... Що може вдіяти сотня проти мільйонів?..

— Значить, усі наші люди були тоді сомнамбулами? — трохи злякано запитав Микола. Він чомусь і не подумав, що заради порятунку його невеличкого загону вся країна повстанців мусила пережити сеанс сомнамбулізму.

— Майже всі, — відповів Чаміно. — За винятком найбільш віддалених кварталів. Це й переконало Штаб, що безкровна революція можлива.

За планом Чаміно, сигналом початку революції для тритисячного легіону Гашо буде початок роботи станції сомнамбулізму. (Про п'ятихвилинну перевірку Братство вільних сердець знатиме окремо). Одразу ж загони Братства займуть храми і контрольні пункти, а всіх жерців і карників зосередять у печерах для полонених, виставивши надійну охорону.

— А кнопка?! — вихопилось у Миколи. — Ти забув про кнопку Безсмертного?..

Чаміно довго мовчав. По його обличчю перебігали якісь тривожні роздуми.

— Невже ти гадаєш, що Безсмертний зважиться на страшний космічний злочин?.. Адже ж це злочин не лише проти людства. Це злочин проти Галактики, проти Всесвіту...

— Не знаю... Він давно вже погрожує.

Знову тривале мовчання. І думки, думки... про людську природу, про те, чи є такий злочин, на який була б не спроможна людина. Людина може створити все, крім планети, на якій вона живе. Людина може зруйнувати все, що піддається руйнуванню. І якщо в принципі можна зруйнувати планету — людський мозок з якимись відхиленнями від норми здатний і на це. Немає такого предмета, який людина могла б зруйнувати і ще ніколи не руйнувала — чи з метою творення, чи з метою знищення. В дитинстві — іграшки, у зрілому віці — будинки, міста й гори. Все це так само безперервно руйнувалося, як і створювалось. І коли в руках якоїсь однієї людини перебуває кнопка від життя і смерті цілої планети, людство не може бути спокійне...

— Штаб не раз обговорював це питання, — нарешті сказав Чаміно. — Ми вже маємо карту кабелів, які з'єднують Велике Сонячне Кільце з Палацом Безсмертного, їх переріжуть...

— Кабелі, — похитав головою Микола. — Система кабелів була влаштована дві тисячі обертів тому. Невже він ще й досі розраховує тільки на кабелі? За сучасної техніки це було б дуже дивно...

Чаміно вагався. Брови його то опускалися, то знов підводились. У великих очах жевріла задума.

— Що ж ти пропонуєш?.. Є тисячі хвиль, якими може скористатися Єдиний... Для якоїсь групи хвиль ми здатні влаштувати екранізацію, але для всіх разом... Це неможливо!.. Крім того, Акачі... Протягом кількох обертів ми стежимо за Сонячним Кільцем. І уяви собі, так само, як і раніше, система кабелів перебуває під пильним наглядом жерців. Її

уважно перевіряють механіки, замінюють деякі відрізки новими. Серед механіків є наші люди. Вони доповідають, що кнопка на пульті з'єднана з Сонячним Кільцем лише кабелями. Це точно, Акачі!.. Тут сумніву бути не може... — Чаміно витримав паузу, про щось роздумуючи. Микола розумів, що то були дуже важкі роздуми. — Та чи все в тій кнопці? Чи немає чогось іншого? Надійні люди запевняють, що немає... То скажи, Акачі... Невже від страху перед кнопкою ми повинні залишитися у вічному рабстві? Відмовитись од революції? Все ми зважили, Акачі. Здається, все...

Відповідь трохи заспокоїла Миколу, але йому здалося, що сам Чаміно не позбувся тривожних думок.

Тяжко ухвалювати рішення, від якого залежить доля цілого народу. Ще важче приймати його тоді, коли над планетою висить загроза знищення. Та довічне рабство страшніше від загибелі...

25. Земля кличе

Рагуші з'явився в кімнаті Лашуре такий стомлений, що ледве тримався на ногах. Вік давався взнаки: навіть цей веселий виолоуб і перший космічний двоєженець, що, здавалося, зліплений з того замісу, який не руйнується сотнями обертів, помітно здавав...

Дружина Лашуре поклала його в ліжку, й Рагуші одразу ж заснув. І молода людина, переживши те, що довелося пережити Рагуші, почувала б себе не краще. Йому довелося шукати заповітну крижану ляду без приладу, який колись давала Лоча, а Рагуші передавав його Миколі. І треба дивуватись його надлюдським зусиллям, що допомогли подолати шалені стихії, які протягом двох діб крутили космонавта в жорстокому вирі. Він то підіймався вгору, то знов опускався вниз, обстежуючи кожен квадратний шу океанської криги. І якби не досвід, що навчив його орієнтуватись у просторі, Рагуші так би й не відшукав кімнати Лашуре.

Окрім цієї кімнати, Рагуші нічого не знав, та його нічого й не цікавило — він мусив виконати обов'язок дружби, це було для нього найсвятіше, а за межами свого обов'язку космонавт мало чим цікавився.

Перед тим, як заснути, Рагуші віддав господині крихітну капсулу із пластинки, в якій містилася тонка нитка — лист Ечуки-батька до Миколи. І тепер п'ятеро фаєтонців — Микола, Чаміно, Лоча і Лашуре з дружиною — сиділи біля екрана, чекаючи на голос далекої Землі. Коли прибув Ело, що теж хотів почути й побачити брата, Чаміно увімкнув шахо.

Ечука-батько сидів у дерев'яному кріслі, в тому самому кріслі, що змайстрував Микола. Шолом скафандра був ледь помітний, він здавався світлим кільцем, сонячним ореолом; на плечі Ечуки-батька дрімав його вірний друг — червоногрудий какаду.

Микола одразу ж помітив хворобливу блідість на батьковому обличчі, численні зморшки навколо великих очей, старечу кволість у всій згорбленій постаті.

Їм ні разу не вдалося обмінятися нитками, як умовились на Землі. Мабуть, винен у цьому сам Микола: він же знав, що Рагуші не має приладу-дороговказу, але нічого не зробив, щоб поновити утрачений зв'язок з космонавтом. Проте Микола жив таким напруженим життям, що в нього не лишалося вільної хвилини.

Губи Ечуки-батька ворухнулися, почувся приглушений старечий голос:

— Дорогий мій Акачі! Минуло близько десяти земних обертів, як ти повернувся на Фаєтон. Мені важко уявити твоє обличчя — ти тепер зрілий чоловік. Напевне, зникли останні сліди юнацьких рис, які я ще помічав у тобі, коли ми прощались. Адже тобі за нашим земним рахунком уже сорок обертів. Ще важче мені уявити Лочу, яку я знав дівчиною.

Тепер вона поважна жінка — ви ж з нею ровесники. Я знаю, що ви щасливі, хоч жити вам довелось не там, де минуло ваше дитинство...

Ечука-батько змовк, ворухнув плечем, червоногрудий какаду тріпнув крилами і хрипловато сказав:

— Привіт, Акачі! Привіт, Акачі!..

Батько кволо, по-старечому посміхнувся.

— Це його навчив твій молодий друг Алочі. Він часто пригадує ваше полювання на ведмедицю...

Далі батько почав розповідати про свою колонію, а екран показував те, що в ній робилося.

Коли виросло перше покоління землян, для Ечуки настало велике полегшення. Раніше немовлят і навіть підлітків доводилось годувати лише білковиною, що привозив Рагуші. З наказу Безсмертного для лабораторій на Атлантиді її було виготовлено дуже багато. Пізніше запаси білковини атланти почали використовувати як органічне добриво. Отже, Рагуші мав змогу набирати цієї поживної речовини скільки завгодно. Та коли немовлята підростали, ця страва їх уже не задовольняла. В декого з них почала розвиватись хижість, траплялися випадки людоїдства.

Тепер колонія перших землян була цілком забезпечена тваринним м'ясом. Загін у сотню мисливців очолював улюбленець Ечуки — кмітливий і сильний Алочі. Табір Алочі містився на невеликому озерному острові серед незайманих джунглів. Спершу Ечука туди навідувався, а згодом звірився на свого улюбленця. Мисливці жили в куренях разом зі своїми дружинами.

Спочатку Ечука мимоволі прищеплював землянам свої власні звички. Скажімо, для добування вогню видав Алочі оптичну запальничку, якою користувався сам. Алочі, захопившись полюванням, незабаром загубив її, і протягом цілого місяця мисливці та їхні родини були змушені їсти сире м'ясо: Алочі боявся признатися, що в них немає вогню...

І тоді батько подумав: що ж станеться з його землянами, коли він помре? Ну, гаразд, Ечука розраховує на свого сина. Батько вірить, що Акачі повернуться на Землю, щоб продовжити його справу. Але Акачі також не вічний. Хіба можна весь досвід фаєтонської цивілізації передати кільком сотням (чи навіть тисячам) землян і сподіватися, що досвід той збережеться в поколіннях? Щоб виготовити таку дрібницю, як оптична запальничка, потрібні хоча б примітивні майстерні скла і металу. А де їх узяти, коли Ечука й сам відрізаний од цивілізації? Можливості Рагуші не безмежні — він не може перекидати сюди промислове устаткування...

Ечука вчив своїх вихованців шукати мідну руду, виготовляти бронзу, але навіть на цю просту науку в нього не вистачало ні сил, ні кмітливих помічників.

Ечука розробив цілу програму, яку збирався передати Акачі. Вона була складена в такій послідовності, щоб людський розум розвивався самостійно, без втручання фаєтонських учителів. Спершу — добування вогню за допомогою тертя, виготовлення зброї з каміння й дерева; потім — бронза і бронзова зброя; далі — мореплавство... Перестрибувати через ці щаблі не можна, бо десь увірветься ланка досвіду, і люди втратять навіть те, що вже здобули — так само, як Алочі втратив свою запальничку. Син повинен був прискорити процес визрівання досвіду. Те, до чого земляни мушили дійти самотужки лише через сотні поколінь, за допомогою Акачі з'явиться в їхньому досвіді вже зараз, а в наступних поколіннях надійно зміцніє...

(Микола в цей час подумав: "Ось переможе революція — і тоді все чисто зміниться! Ми одержимо з Фаетона і майстерні, і цілі заводи! Отоді почнеться справжнє навчання землян".)

Ечука не розраховує на себе — старість невблаганна, він дуже швидко стомлюється. Одного разу, коли він вийшов з групою своїх вихованців шукати мідну руду, з ним стався сердечний приступ, і його принесли в колонію на руках.

Зараз перші земляни переживають період кам'яної і дерев'яної зброї, а вогонь добувають за допомогою тертя. Дати їм більше Ечука неспроможний...

Коли екран погас, усі погляди спинилися на Миколі.

— Постарів Ечука. Дуже постарів, — тяжко зітхнув Ело. — Недовго йому лишилося жити. Доведеться тобі, Акачі, рушати на Землю.

Ело висловив те, про що думав і сам Микола. І хоч йому було дуже тяжко кидати друзів саме тоді, коли вони готувалися до вирішального бою, Микола відчував, що Земля йому не менше дорога, ніж Фаетон, а колонія батька посідає в його думках не менше місця, ніж революція. Штаб повстанців і Братство вільних сердець обійдуться без нього, а там, на Землі, в батька не лишилося жодної опори.

Чаміно теж підтвердив:

— Треба на Землю, Акачі... — Він глянув на Лочу, що німо сиділа в кутку, бліда, з непорушними устами, неначе збиралася щось сказати, але їй бракувало сил. — Син не має права кидати батька, коли батько постарів... Ваша розлука, Лочо, на цей раз буде нетривала. Після повалення Безсмертного ми одразу ж встановимо народну волю на Землі. Ми передамо земному людству всі наші знання. Наші планети будуть сестрами. Почнеться великий обмін цінностями. Через кілька

сотень обертів це буде єдине людство, що житиме спільними інтересами. Ні богів, ні жерців, ні храмів... Тільки розум і свобода!..

Лоча підвелась, нетвердою ногою наблизилась до Миколи. Він глянув на неї, намагаючись побачити в ній поважну жінку, як вона уявлялась батькові. Та Лоча лишалась для нього тією ж дівчиною, якою він знав її завжди.

Лоча взяла його руки, притулила собі до гарячих щік.

— Ти повинен летіти, Акачі...

Хвилі екранізації дозволили посадити корабель майже біля крижаної льоди — космонавта запевнили, що це безпечно, а Рагуші не мав звички не довіряти друзям.

Лоча трималася мужньо, усміхалася, навіть намагалася жартувати. Та коли корабель одірвався від криги і поволі поплив до хмар, Микола, що дивився вниз, на постаті своїх друзів, несподівано помітив, як маленька рожева цятка вихопилась із гурту й полетіла услід за кораблем.

— Лоча! — безтямно вигукнув Микола. — Рагуші, за нами летить Лоча!..

Космонавт зменшив швидкість, корабель плыв тепер уже повільно — на гравітаційних двигунах, — і Микола добре бачив Лочу. Мов рожева пташина — із тих пташок, які все життя живуть парами, — вона линула в сутінковий простір, назустріч холодним завіям, що поступались перед її коханням. Той простір забрав її милого, кинув у безвість, хуртовини відгородили її від нього, вона мусить подолати їх своїми тендітними крильцями, а якщо не зуміє — впаде на вічну кригу, розтопить її власними сльозами, битиметься об неї грудьми, а потім умерзне в кригу,

як умерзали останні птахи, що не знаходили тепла і поживи на обледенілій планеті.

— Акачі! — зазвучав у кораблі тривожний голос Лочі. — Любий мій, милий... Прощай!

Микола, не тямлячи себе від болю, що краяв груди, гарячими лещатами здавлював серце, гукнув:

— Лочо, не треба! Вернись... Ми скоро знову будемо разом. Чуєш? Вернись!..

— Чую, Акачі... Але мені тяжко. Все загине...

Голос її тремтів, рожеві крила шарпав шалений вітер, обличчя було мокро чи від сніжинок, що танули на її щоках, чи, може, від сліз.

— Ти не повинна так думати, Лочо!.. Це неправда! Я ще покажу тобі Землю. Ти виростиш на ній такі сади, яких ніколи не знав Фаетон.

— Ні, Акачі... У мене лихе передчуття.

Корабель майже застиг у повітрі. Рагуші мовчки ворухився в кріслі, відвернувшись од Миколи. Мабуть, і в нього тремтіла на щоках скупа стареча сльоза.

Лоча наблизилась до корабля, постала перед Миколою на повний зріст, припала до прозорої стіни всім трепетним тілом. Микола потягнувся до неї, але рука намацала прозору перешкоду, об яку билася рожевими крильми Лоча. В очах у неї жеврів такий глибокий смуток, що Микола, забувши про все на світі — і про Фаетон, і про Землю, — гупнув кулаками об непорушну стіну корабля — хотів востаннє пригорнути до грудей живу, гарячу, зіткану з проміння Лочу! В цю мить для нього не існувало нічого — тільки вона і зорі, Лоча і далекі зорі...

Пальці Лочі обмацували прозору поверхню стіни, ніби шукаючи отвору, через який можна впурхнути до ракети. Губи ворушилися — вона щось казала, але Микола не чув її. Лоча ледь помітним рухом увімкнула шахо, і тепер її голос звучав у Миколи за спиною, там, де сидів Рагуші.

— Хай щастить тобі, Акачі, на земних дорогах! — казала вона. — Хай завжди щастить!.. Прощай, мій дорогий. Не вези на Землю нашого смутку. Вона молода, а смуток — ознака старості. Прощай, Акачі!..

Раптовим зусиллям вона одірвалася від прозорої стіни і зникла з очей. Коли Рагуші розвернув корабель, Микола побачив широку смугу Чумацького Шляху, що оповивав увесь небовид, а на тлі цієї зоряної дороги — самотню постать Лочі.

Здавалося, Лоча не летіла, а спокійно, не поспішаючи, ішла по Чумацькому Шляху в безмежний простір Всесвіту, як жінка-сівачка йде по орному полю. Дорога в неї далека — ні кінця ні краю, — а нива безмежна, і всю її треба засіяти. Вона йтиме вічно, кидаючи на кожную планету по зернині, — і вслід за нею в щедрому світлі зірок тріскатиметься насіння, пробиватимуться перші паростки, і молодими, нездоланими стрілками до зір тягнутиметься життя. А десь її чекатимуть нові планети, шумітимуть вітрами, вируватимуть океанами, бризки летітимуть назустріч, і в стогоні планетної кори вчуватиметься всесвітнє благання: родити, родити і жити!.. Колоситися солодким зерном і діяльним розумом!..

І не буде їй смерті, не буде спочину, бо вона, донька людської матері, віднині і назавжди стала Сівачкою Всесвіту.

— Прощай, Лочо! — майже нечутно мовив Микола. Рагуші обернувся, очі його були вологі — все життя в нього складалося з космічних зустрічей і розлук, — і, поклавши руку на Миколине плече, тихо мовив:

— Поїхали, друже!..

Ечука довго вдивлявся в обличчя Миколи, очі батька молодо світилися, і весь він ніби одразу помолодшав — пожвавішала хода, не горбилася спина, навіть голос утратив старечу хрипоту.

— Уяви собі, Акачі, я був лише на десять земних обертів старший, як ти зараз, коли ми прибули сюди. Значить, у твоєму розпорядженні ще тридцять земних обертів!.. О-о, за цей час можна багато чого зробити!..

У кімнатах, де жив батько, майже нічого не змінилось. Лише на стіні висіли бронзові вироби — сокири, списи, молотки.

Піймавши зацікавлений погляд Миколи, батько сказав:

— Оце й усе, на що ми спромоглися. Руда дуже далеко, добувати її важко. Треба знайти олов'яні й мідні жили. В копальнях працюватимуть по черзі. Процес мусить бути засвоєний послідовно...

А червоногрудий какаду цілими днями вигукував:

— Привіт, Акачі!.. Привіт, Акачі!..

На пошуки руди Микола пішов разом з Алочі. Це був тепер м'язистий, спритний мисливець, що у верховітті дерев міг спіймати птаха, у воді самими руками виловлював рибу, а на землі влучав бумерангом якого завгодно звіра в найбільш вразливе місце. Здавалося, від мавпи він одержав блискавичність рухів, від людини — гостру кмітливість. Коли йому набридало ходити по землі, він прокладав собі повітряну стежку серед ліан і могутніх крон, стрибаючи з дерева на дерево. Страх йому був невідомий, про старість Алочі не мав жодного уявлення, бо в колонії він належав до найстарших землян. Мабуть, він вірив, що все життя буде отакий дужий і спритний.

Він знав уже, що існує смерть, бо траплялись випадки, коли необачний мисливець опинявся у ведмежих лапах. Для Ечуки це була трагедія, для Алочі — лише наука.

Алочі дуже пишався тим, що Ечука-батько відзначав його серед інших мисливців, і називав себе не інакше, як правою рукою.

Він заздрісно поглядав на Миколин шолом, йому, певно, дуже кортіло і на власну голову зодягнути цю прозору посудину — тоді б він був цілком схожий на людей, яких він вважав своїми володарями.

Микола намагався триматися з ним по-товариському, хотів привчити до думки, що поміж ними немає істотної різниці, але отой клятий шолом ніби гіпнотизував Алочі, змушував його дивитися на Миколу, як на особу неземну, загадкову, наділену вищою силою.

Микола подумав, що вони з батьком і Рагуші даремно демонструють перед першими землянами свою фаєтонську могутність. Але що тут удієш? Ні космічного корабля, на якому прилітав Рагуші, ні власного шолома не сховаєш...

Кепсько і те, що земляни ніколи не бачили, як фаєтонці їдять. Та й не могли вони цього побачити, бо жили в іншій атмосфері. Мабуть, землянам здавалося, що цим людям не треба їсти, що вони не люди, а якісь вищі істоти. Як можна це спростувати? Адже їли вони лише в батьковій спальні, де була фаєтонська атмосфера.

Одного разу Микола помітив, що Алочі ховає в пісок засмажене на вогні стегенце птаха. Микола запитав, навіщо він це робить. Хлопець відповів:

— Алочі їв, Акачі теж хоче їсти...

Сміючись, Микола спробував пояснити Алочі, що його ласий шматочок з'їсть якась звірина, але мисливець був переконаний, що він чесно поділився обідом з Акачі, і той тепер цілком ситий.

Мабуть, не лише Алочі, а й більшість землян гадала, що фаєтонці харчуються саме таким таємничим способом. І Микола подумав: як легко фаєтонцеві стати серед земних людей богом!

Земля чарувала Миколу своїми барвами, звуками, розкішною рослинністю. Він розумів, що любить Землю, що в ньому з'явилося таке ж саме роздвоєння, як у Рагуші, напівфаєтонця, напівземлянина.

Ось вони вийшли з Алочі на ту саму скелю, де колись — десять земних обертів тому — Микола спостерігав, як цей земний хлопчик розтинав своїм шоколадним тілом прозору воду. Озеро відбивало в собі соковиту берегову зелень, прозору синяву небес і зграї птахів, які плавно кружляли під білоперими хмарами.

Микола згадав про Лочу і подумав: колись він їй покаже це чарівне озеро!.. Обов'язково покаже...

Щоб розігнати втому, він пробіг по рівній, напеченій сонцем скелі і стрибнув у воду. Алочі з реготом і свистом стрибнув за ним.

Миколу захопила рослинність на дні озера. Незабаром він навчився протистояти силі, що виштовхувала його з води, почував себе під водою майже так само, як і на землі. Втративши відчуття часу, милувався красою підводного світу, ганявся за рибами, збирав рослини. Про Алочі він на деякий час забув. Та ось він побачив перед собою його перекошене обличчя, скривлений рот, який конвульсивно захоплює воду, вирячені, сповнені передсмертного жаху очі.

Микола дужим ривком вихопив його з води, витягнув на берег. Трохи отямившись, Алочі похмуро глянув на Миколу і, не приховуючи досади, сказав:

— Чому Акачі може бути рибою? Чому Алочі не може?..

Микола помічав: великі заздрощі поселилися в наївну душу Алочі. Він намагався їх розвіяти, та Алочі жив своїми думками і своїм досвідом.

Щодня вони виходили на пошуки руди, блукали по горах, перепливали ріки, і тут Алочі залишав далеко позаду свого наставника. Як він тоді радів, яким божевільним вогнем палали його щасливі очі! Він стрибав у водоспади, виринав неушкоджений — і джунглі стрясалися від його войовничого крику.

Знайшовши руду, Микола почав навчати своїх вихованців добувати її з-під землі.

Серед молодшого покоління землян Миколі сподобався голубоокий Чахо, якому минув дванадцятий оберт. Хлопчик усім цікавився, в ньому жила природна допитливість, він дуже швидко міг повторити усе, що робив Микола. Але Миколу сердила його надмірна поштивість. Він ніяк не міг відучити Чахо згинати перед ним коліна. Якось Чахо назвав його богом.

— Хто тебе навчив так мене називати? — строго запитав Микола.

Чахо потупився, гострі дитячі плечі схилилися, строгість Миколиного запитання його налякала.

— Так тебе називають усі люди на острові. Тебе і твого батька. Алочі каже, що ви — наші боги.

Микола вирішив побувати на острові.

Якось увечері, коли Ечука-батько заснув, він надягнув плащ і в сутінках, ніким не помічений, приземлився серед буйної рослинності, що вкривала острів. Наблизившись до куренів мисливського табору, Микола заліг у кущах і почав придивлятися до життя перших господарів материка.

Молодий мисливець уперто крутив у долонях дерев'яну паличку, нижній кінець якої упирався в суху колоду. Над колодою з'явився сизуватий димок. Мисливець, роздмухавши невидимі іскри, розклав багаття. Поволі весь табір освітився вогнищами, бо сутінки змінилися темрявою.

Жінки патрали якогось великого птаха. За спинами жінок у трав'яних торбинках спали немовлята. І жінки, й мисливці були оголені до пояса, на поясах висіли трав'яні пов'язки...

Миколі здалося, що він уже колись бачив таку картину. А може, й справді бачив?..

Раптом усі, хто був біля куренів, упали на землю. Вони лежали мертво, непорушно, припавши до стоптаної трави. Пойняті страхом, вони й самі здавались отією стоптаною травою.

Микола спершу нічого не зрозумів. Потім він помітив постать Алочі, який повільно, надаючи кожному рухові багатозначної неквапливості, вийшов із-за дерев. На ньому було стільки блискучих брязкалець, що в Миколи зарябіло в очах.

На грудях висіла металева колба — з того напівпрозорого металу, з якого фаєтонці виготовляли свій лабораторний посуд. На голові була бронзова посудина, начищена до блиску. З такого посуду Микола за допомогою голубоого Чахо годував дітей. Трохи вище від колби на шиї висіло кілька разків блискучих черепашок. Поміж ними зблискували якісь

пластмасові пластинки. У лівій руці Алочі високо, мов скіпетр, тримав прозору посудину для вина, що її викинув Рагуші.

Микола ледве не зареготав. А може, це якийсь маскарад? Може, Алочі розважається сам і розважає своїх мисливців?..

Те, що сталося далі, ніяк не скидалося на розвагу. Не впав на траву лише один мисливець. Він був майже такий кремезний, як і Алочі. Стояв біля свого куреня, заступивши постаттю дружину з дитиною. Погляд його пропікав Алочі.

Деякий час Алочі мовчки презирався із норовливим мисливцем. Потім погірдливо, надаючи голосові суворой твердості, запитав:

— Чому не впав перед правою рукою Біловолосого Бога?

— Біловолосий Бог не велить падати навіть перед ним, — спокійно відповів мисливець.

— Так ось чого ти хочеш! — люто гримнув Алочі. — Ти хочеш, щоб Біловолосий Бог зробив тебе своїм великим пальцем. Смерть!..

Алочі підняв бумеранг і метнув його в груди мисливцеві. Мисливець поточився і впав біля куреня. Дружина в курені заголосила, але побоялася вийти зі своєї схованки.

Алочі звелів віднести забитого до вогнища і сам розрубав тіло кам'яною сокирою. Під загрозою смерті мисливці засмажили і з'їли свого непокірного брата. Кілька запечених шматків Алочі відніс у кущі — для Біловолосого Бога.

Микола був так приголомшений цим страхітливим видовиськом, що в нього не вистачало сил ворухнутись. Він не знав, що йому робити. Вирішив порадитися з батьком...

Як бідкався старий Ечука! Він лаяв себе за надмірну довіру до Алочі, за те, що не вберіг його від найстрашнішої людської хвороби...

Лише тепер Ечука зрозумів, як йому завадило те, що він не мав помічника. Коли б йому допомагав Акачі, недобрі нахили молодого мисливця були б помічені значно раніше. Тоді б не дійшло до вбивства, і з батькового улюбленця можна було б виховати чудового ватажка перших землян. Тепер, як це не боляче, Алочі доведеться скарати на смерть. І в цьому винен передусім він, Ечука. Та, може, винна його старість, яка висмоктала енергію. Колись її вистачало на все...

Уперше за своє довге життя батькові доводилось приймати таке жорстоке рішення. Але жорстокість диктувалась необхідністю — злочин мусить бути покараний.

Довго вони обговорювали, як повинна відбутися страта. Ечука-батько сказав:

— Незрілому розумові потрібна якась обрядова традиція. Обряди й перекази передаються тисячами обертів...

Ечука давно помітив, що в його вихованців з явилось обожнення крові. Очевидно, вони вже зрозуміли, що саме ця червона рідина ховає в собі таємницю життя. Мисливцям, які звикли убивати тварин, зрозуміти це неважко. Через те кожна краплина власної крові породжувала в них майже містичний, трепет. Ні, це був не страх, це було щось схоже на релігійний екстаз.

Батько вирішив, що нова обрядова традиція мусить бути пов'язана із власною кров'ю. Доки мозок визріє для розуміння добра і зла, від лиха повинен захищати жорстокий обряд.

Хоч це було справжнісіньке дикунство, Ечука нічого кращого придумати не міг. Щоб не проливалася кров — потрібна клятва на крові!.. Для цього він не пошкодує власної шкіри...

Прилетівши на острів, Ечука своєю старечою рукою метнув бумеранг просто в груди Алочі. Микола вперше бачив, як батько кидав цю зброю. Може, то сила гніву так наснажила його м'язи? Алочі одразу ж упав, стікаючи кров'ю...

Потім батько гострим кінцем бумеранга скривавив собі груди. Так зробили усі мисливці. Вони завдавали собі справжніх ран, які, заростаючи, перетворювались на добре помітні рубці. Вслід за батьком мисливці повторювали клятву:

— Клянусь червоними рубцями на грудях, що рука моя ніколи не підійметься на брата. Якщо я порушу цю клятву, хай брати не залишать у моєму тілі жодної краплини крові...

І колись інший Ечука, інший Акачі так само кривавитимуть собі груди, повторюючи майже ту саму клятву — клятву Біловолосого Бога...

26. Катастрофа

Якось після чергового повернення з Фаетона до колонії завітав Рагуші. Космонавта не можна було впізнати. На цей раз він навіть не захопив з собою вина. Рагуші був знервований до краю.

— На Фаетоні діється щось жахливе, — заговорив він, стомлено впавши в крісло. — Ішов я по вулиці. Раптом на мене впало якесь потьмарення. Я одразу ж перестав розуміти, що зі мною діється. Ніби я заснув... Коли отямився, гадав, що це сталося тільки зі мною. Виявляється, всі чисто протягом п'яти хвилин блукали мов сновиди. Кажуть, ніби сам Безсмертний пережив те ж саме... Тепер він страшенно лютує. Скарав уже кількох радників і жерців...

— А ти не перебільшуєш? — відгукнувся батько, не приховуючи подиву.

— У столиці схоплено троє біловолосих. І чомусь... — Рагуші тривожно глянув на Миколу. — Серед них чомусь виявилась Лоча. Як вона потрапила туди?..

— Лоча?! — скрикнув Микола.

— Так, мій друже... В неї забрали таємний шахо. Там була кнопка, призначення якої ніхто не розумів. У Палаці Безсмертного така колотнеча...

— Де Лоча?!..

— Безсмертний наказав тримати її в палаці. Сам її допитував. Але вона мовчить...

"Лоча, Лоча! — стукалось до Миколиних скронь. — Значить, вона пішла в столицю, щоб доповісти Чаміно про дію його станції!"

Микола пригадав: повстання має розпочатися через півгодини після того, як станція виправдає сподівання Чаміно.

— Коли ти вилетів? — тремтячим голосом запитав він у Рагуші.

— Наступного дня...

Всі мовчали. І Рагуші, і Ечука-батько добре уявляли, що діється зараз на серці в їхнього Акачі.

Але вони розуміли далеко не все, бо не знали того, що знав Акачі-Микола. А він навіть тут, на іншій планеті, не мав права розголошувати таємниць революції.

Якщо Рагуші вилетів наступного дня після перевірки, значить Чаміно ще не вдоволений дією станції. Мабуть, не на всіх людей її хвилі впливали однаково, а Чаміно не заспокоїться, доки не досягне свого. Чи, може, ще не встигли перетнути страшних кабелів Безсмертного?..

Рагуші витратив на дорогу одну фаєтонську добу. Отже, з моменту перевірки минуло майже дві доби. Скільки ще триватимуть додаткові роботи на станції? Що Безсмертний зробить з Лочею? Може, її зараз катують?.. Може, хтось із інформаторів не витримав тортур і Безсмертний уже довідався про підготовку повстання?..

Ні, цього не може бути! Якщо Штаб послав у столицю Лочу, то, значить, підбиралися не випадкові люди, а лише ті, хто користувався цілковитою довірою. Вони скоріше загинуть, ніж викажуть таємницю Штабу.

Тривогою і чеканням наповнилось усе Миколине єство. Йому хотілося вірити, що з Лочею нічого не станеться, що її незабаром визволять.

Пригадалися її останні слова, і знов Миколине серце стиснулось від болю.

— Що ж вирішив Безсмертний? — спитав нарешті батько.

— Безсмертний наказав, щоб я негайно повернув тебе на Фаєтон. Він порозганяв усіх своїх радників. Каже, що всі вони йолопи. Був, каже, один розумний, та й той тепер десь на гарячій планеті. Безсмертний гадає, що ти один можеш йому допомогти...

— Я!.. О-о, ні, Рагуші. Цього він не діждеться. Перекажи Безсмертному, що я не бажаю приймати його милості.

Рагуші зблід.

— А ти знаєш, чим це скінчиться для нас обох?.. Якщо я не виконаю його наказу, мене зжарять живцем. А ти... Він накаже атлантам поховати під водою весь оцей материк!..

Ечука замислився. Після тривалої паузи сказав:

— Є лише один вихід... На Атлантиді знають, що ти полетів до мене?..

— Ти збожеволів, Ечуко!.. Хіба я міг полетіти спершу на Атлантиду, а потім до тебе? Я ніколи цього не робив...

Владно, тоном наказу, батько звелів:

— Ти негайно вилетиш на Фаетон. З космосу передаси до Палацу Безсмертного, що повертаєшся разом зі мною. А десь напівдорозі пошлеш повідомлення, що твій реактор не слухається мозку управління. Є загроза вибуху... Потім влаштуєш вибух...

— У ракеті?!.

— Навіщо в ракеті?.. Тобі треба створити радіоактивну зону. А вибухнула ракета чи, може, потужна воднева капсула — хто це встановить?..

Рагуші спохмурнів. Підвівшись з крісла, він довго стояв біля вікна. Його трикутна постать з широкими плечима на якийсь час заступила світло. Сива чуприна під скафандром була мокра від поту.

— Я зрозумів твій план, Ечуко. Але де я потім сховаюся від Безсмертного?..

— Тут, разом з нами.

— А мої діти на Атлантиді? Їхня земна мати... Мої милі онуки? Я більше не побачу їх ніколи?..

"Не той тепер Рагуші, — подумав Микола. — Старість пригасила готовність до самопожертви. Ні, він, звичайно, не згодиться".

— Так, — сумно промовив батько. — Це дуже велика жертва. Але зрозумій, Рагуші... Справа, якій ти віддав усе життя...

— Яка справа? — сердито вигукнув Рагуші. — Для мене була тільки дружба. Дружба з тобою, з Шарукою... А до ваших справ мені байдуже.

— Ти кажеш неправду, Рагуші, — усміхнувся батько. — Але хай так, хай тільки дружба. Все одно ти служив цій справі. Якщо загине наша колонія... Цей материк буде безлюдний доти, поки земляни не навчаться вільно пересуватись у просторі. А який це прекрасний материк! Як тут може забуяти розумне життя!..

— Його заселять атланти.

— Атланти?.. — Батько зміряв Рагуші суворим поглядом. — Ти віриш, що Фаетон житиме вічно? Ти знаєш про заповітну кнопку Безсмертного?..

— Не може він цього зробити!.. Бог він чи людина — не знаю... Але це неможливо! Ні для людини, ні для бога...

— Бог, у якого забирають владу, — це вже не бог.

— Атлантида ж не на Фаєтоні, — пригнічений важкими думами, сказав Рагуші.

— Фаєтонці на Атлантиді не вічні. Вони помруть так само, як помремо й ми. А що вони передали земним атлантам?.. Навчили будувати храми. Прищепили тупий фанатизм — віру в могутність Бога-Отця. Створили касту рабовласників... Чи знаєш ти, скільки треба цим людям, щоб добре вивчити свою планету?.. Всі її землі, острови, материки... Тисячі земних обертів, мій любий Рагуші!.. І протягом цих тисяч обертів прекрасний материк заселятимуть лише нижчі хребетні.

Рагуші думав так повільно, наче в його голові були важкі кам'яні жорна і він мусив їх крутити з величезним зусиллям. Нарешті сказав:

— Я згоден, Ечуко...

Микола подумав: "О ні!.. Я помилився. Він був і лишається тим самим Рагуші..."

Незабаром вони переконалися, що інсценізація вибуху ракети вдалась блискуче. Посланий фаєтонськими жерцями корабель знайшов на місці вибуху широке поле радіації. Нічого більше він не міг і не сподівався знайти.

Рагуші поставив свою ракету серед могутніх дерев — недалеко від приміщень, де підростали діти. Приміщення ці будувалися так, щоб їх важко було помітити з повітря. На екранах кораблів могли виникати тільки дерева, а помітити будівлі під ними майже неможливо.

Раніше космонавт, прилітаючи до батька, не дозволяв користуватися стіною горизонтів у своїй ракеті. Тепер це для Рагуші не мало ніякого значення, бо він не збирався повертатись до Палацу Безсмертного. Єдине, чого не міг дозволити Рагуші, — передавати з ракети на Фаєтон: їх би негайно викрили!..

Ні Ечука-батько, ні Рагуші ніколи не приймали передач Материка Свободи. Отже, можна зрозуміти, з яким хвилюванням вони підійшли до матового екрана, що займав простір між підлогою і стелею великого корабельного салону. Не менш від них хвилювався й Микола. Що діється тепер на Фаєтоні?..

Було це увечері, коли салон космічного корабля заповнили тропічні сутінки.

Увімкнувши стіну горизонтів, колоністи почули тривожний голос диктора з Материка Свободи. Зображення ще не було — воно з'явиться згодом, — але від того, що говорив диктор, їхні обличчя спершу вкрилися холодним потом, а через кілька секунд засвітилися радістю.

— Юпітер, Юпітер! — гукав диктор. — Я — Фаєтон... Продовжую, продовжую!.. Вони оточили Палац Безсмертного... Вони літають над ним без жодних перешкод... Сковані сомнамбулічним сном, легіони Безсмертного розступаються перед ними... Поки що не пролилося жодної краплини крові...

— Сталося! — радісно вигукнув Микола, трясучи в обіймах космонавта й Ечуку-батька. — Нарешті сталося!

Але ні батько, ні Рагуші не розуміли до ладу, про що йдеться. Віддавшись радості, яка бриніла в голосі диктора, вони й самі раділи. Та хто ж це літав над Палацом Безсмертного? Перед ким розступаються його легіони? Може, це Материк Свободи пішов війною на їхню державу? Може, це звідти і влаштували отой переполох, про який розповідав Рагуші?..

— Революція! — вигукнув Микола. — Це діє станція Чаміно!..

Задихаючись, короткими вигуками і уривками фраз Микола пояснив те, що зараз відбувалося на їхній батьківщині. Він тепер мав на це право — революція перестала бути таємницею.

Весь екран заповнили людські постаті в білих плащах. То була армія першого удару, якою командував Лашуре. Бійці літали над куполом Палацу Безсмертного, розтинаючи пластмасові сфери промінням жуго. Ось вони сотнями спускаються у величезні зали палацу, біжать по сходах, наштовхуються на силуети карників, які стоять мертво, ніби статуї.

Радники і жерці застигли в тих позах, у яких їх застали хвилі Чаміно. Бійці в білих плащах відкидали їх геть, жерці падали, але пози їхні не мінялися, мовби вони скам'яніли.

На екрані з'явилася кремезна постать Лашуре. Він кричав:

— Шукайте Єдиного! Шукайте Лочу!..

Потім екран переніс їх туди, де прокидалися від сомнамбулічного сну мільйони народних бійців, якими командував Гашо. Залишались у застиглих позах жінки й діти, а всі, хто одержував шахо й плащі, виходили на поверхню. Дехто з них невміло борсався у плащах, дехто вже володів своєю зброєю. Небо мерехтіло білими роями, мовби над планетою кружляли тисячі білокрилих птахів.

А над ними гримів голос Гашо:

— Сміливіше, друзі! Шикуйтеся в легіони! Під нами міста. Всі вони — наші!..

— Гашо! — вигукнув батько, упізнавши молодшого брата. Здавалося, кожна зморшка засвітилася на його старечому обличчі. — Рагуші, ти бачиш?.. Це мій брат Гашо! Він командує повстанцями...

Народні бійці падали на міста, обеззброювали карників, займали храми і контрольні пункти, стягували скам'янілі постаті жерців у підвали храмів, де раніше містились катівні. Там їх складали у штабелі, наче колоди. Хай полежать до слушного часу!

Микола зрозумів: Материк Свободи дбав про те, щоб хід революції зберігся в Пантеоні Розуму у всіх своїх величних подробицях. Пантеон бачив зараз усю планету. Не було жодного куточка, куди б він не міг зазирнути хвилями своїх приладів, не кажучи про стіни горизонтів і тисячі шахо, з яких він дуже легко брав інформацію. Ця інформація оброблялася блискавично. На Юпітер передавалось найістотніше — сконденсовані згустки подій...

На екрані з'явився Штаб повстанців. Чаміно був наснажений шаленою енергією, він відчував революцію кожною жилкою. Все, що робилося на поверхні, одразу ж відбивалось на штабній стіні горизонтів. Це дозволяло Чаміно віддавати розпорядження і команди.

"Де ж Лоча? Де Безсмертний? — з наростаючою тривогою думав Микола. — Чому вони випали з поля зору Пантеону?"

— Значить, революцію очолив Чаміно, — вдоволено промовив батько.

— А сам він згодом не посяде місце Безсмертного? — скептично запитав Рагуші.

— Ні, мій друже. Такі помилки не повторюються.

— Навпаки! Мені здається, що весь розвиток людства складається з повторення тих самих помилок.

— Можливо. Але тільки доти, поки людство зі свого розуму не зняло риштувань. Риштуванням я вважаю людський егоїзм, який у перехідний

період інколи допомагає розвитку... А зараз... Зараз розум дозрів — геть риштування!..

Та ось вони побачили постать Безсмертного. Його широка борода і суворі риси обличчя звичайно породжували трепет. Але зараз Безсмертний посміхався. Це неприродно, в це не можна повірити, але факт: він посміхався! Посмішка та була страшна. В ній відчувалася така зверхність і таке презирство до всього живого — до світів, до світил, до безмежного Всесвіту, — що Рагуші і Миколу поймав жах. Лиш Ечука-батько знайшов у собі сили сказати:

— Він біля пульта Сонячного Кільця!.. Там стіни і двері з такого матеріалу, що його не проб'є ніяка сила. Не можна навіть кинути бомбу — вибух увімкне кнопку...

Пролунав голос-грім:

— Боговідступнику Чаміно! Ти чуєш голос Всевишнього?..

В ту ж мить на екрані з'явилася постать Чаміно, а постать Безсмертного зникла. Пантеон Розуму надавав слово вождєві повстанців.

— Я чую тебе, Ташуко!.. Для нас ти не бог, не всевишній і не безсмертний, — спокійно сказав Чаміно. — Ти лише застарілий експеримент фаєтонської медицини. Слухай, Ташуко! В тебе немає армії. Ти залишився сам. А нас — мільйони, сотні мільйонів. Ми не хочемо крові. Всі твої легіонери оповиті зараз сомнамбулізмом, будуть повернуті до нормального життя. Всі жерці, радники і прислужники твоїх храмів здобудуть права звичайних громадян. Тобі, Ташуко, ми також не збираємось укорочувати віку. Ми лише заберемо в тебе владу над Великим Сонячним Кільцем. Ми відкриємо твій палац для загального доступу. Повз тебе щодня проходитьимуть тисячі людей, чиїм володарем ти нещодавно був. Ми не заборонимо схилити перед тобою коліна, бо не вважаємо, що така заборона потрібна. Але наші вчені пояснюватимуть

людям, що ніяких таємниць у твоєму безсмерті немає, що кожна людина може стати такою ж безсмертною, як і ти. Отже, ти навіки лишишся безсмертним, тільки це слово ми напишемо з маленької літери. Невже за оту велику літеру ти розпочнеш боротьбу проти свого народу? Схаменись, Ташуко! Відчини двері до пульта Сонячного Кільця. Інакше ми змушені будемо застосувати силу...

Чаміно зник, з'явилася постать Безсмертного. Хвилі Чаміно на нього не діяли. Микола зрозумів: стіни приміщення, де містився пульт управління Сонячним Кільцем, обкладені шаром захисної речовини. Чи, може, Єдиний розгадав секрет шахо, який потрапив йому до рук разом з розвідниками повстанців?

— Як смієш ти, нікчемна комахо, так розмовляти зі своїм Богом? — суворо промовив Єдиний. — Невже тобі невідомо, що я маю владу не лише над нашою планетною системою?.. Тисячі зірок і планет, які смертна людина бачить неозброєним оком, — це мої володіння. Вся Галактика від краю і до краю належить мені. Давно вже боговідступні племена, які погрузли в гріхах, підбурюють мене вчинити страшний суд. Досі терпів. Та я не маю права терпіти, коли гріхи почали перекидатися з планети на планету.

Пролунав спокійний голос Чаміно — сам він на екрані не з'явився.

— Ташуко! Ти не маєш права загрозувати вибухом Сонячного Кільця. Тебе породила фаєтонська мати.

На обличчі Безсмертного знову з'явилася страшна посмішка.

— Мене породив мій власний геній, щоб зробити Володарем Усесвіту. Не грайся з вогнем, єретику!.. Якщо мої слова нездатні повернути тебе в лоно боже, послухай оцю грішницю. Вона визнала владу Всевишнього і цим спокутувала свої гріхи.

Поруч з Безсмертним стала Лоча. Серце Миколи прискорено забилося спершу від радості (жива, жива!), а потім від невимовного страху. Обличчя Лочі було сумне-сумне, але таке ж прекрасне, як завжди. На ній був одяг святої — чорний плащ з шестикутною зіркою на грудях.

Лоча сказала:

— Мій любий брате! Я підкорилася владі Безсмертного. Я дала слово навіки оселитись у храмі божому, щоб своїми молитвами прославляти його мудрість і могутність. Його геніальний розум розгадав таємницю наших шахо. Тепер вони захищають нас обох — Безсмертного і мене...

— Що ти кажеш?! — не тямлячи себе, вигукнув Микола. — Лочо, Лочо! Як ти смієш?..

А Лоча заговорила знову:

— Я хочу, щоб ти мене почув... — її очі спалахнули раптовою блискавицею. Вона вигукнула: — Не вір, не вір жодному слову Єдиного! Подивись, який він нікчемний... — Лоча стрибнула до Безсмертного і штурхонула його маленьким кулачком у груди. Безсмертний поточився і якось кумедно впав на підлогу. — Ти бачиш, бачиш? Хай побачать це всі люди на планеті!.. Передай це всім, всім, всім!..

Якусь мить на екрані ще лишалося перекошене від люті обличчя Безсмертного. Але на ньому вже не було жодної рисочки, що надавала йому божественної величі. Один жест слабосилої жінки розвінчав Безсмертного до кінця! Він, мабуть, і сам зрозумів, що його влада над людськими душами скінчилась навіки: хто не бачив сьогодні на екранах цієї сцени, побачить завтра, через оберт, через тисячу обертів! Це падіння зафіксовано сотнями приладів, які здатні відтворювати його безліч разів. Який же з нього тепер бог?.. Безсмертний знав, що зображення цієї сцени передано Материком Свободи у Всесвіт. Від

Галактики до Галактики воно мандруватиме вічно, і на кожній планеті, що згодом його прийме, так само кумедно, як зараз, падатиме він од легенького поштовху безстрашної фаєтонки. На далеких планетах реготатимуться діти, а старі люди, повчально здіймаючи палець, казатимуть: така доля чекає всіх претендентів на трон Всевишнього.

Могутності — кінець! Лишився вічний сміх, що покотився луною у Всесвіт.

На екрані все зникло. Тільки прозвучав голос Чаміно:

— Спасибі, сестро! Ти зробила те, на що не зважилася жодна людина протягом шести тисяч обертів. Ти звалила Безсмертного!.. Арміям більше нічого робити.

Та це було не так. На екрані з'явився пульт управління Великим Сонячним Кільцем. Маленька, ледь-ледь помітна кнопка. До кнопки потягнулася чиясь рука. То була рука Безсмертного! Ось і він сам виріс на екрані. В олов'яних очах — згусток смертельного жаху, але рука тягнеться все вище й вище... Вона то завмирає, то знов підводиться з наміром торкнутися тієї велетенської смерті, яка справді здатна знищити цілу Галактику.

Знову пролунав голос Чаміно:

— Ташуко!.. Ти ж маєш людський мозок...

Безсмертний ніби не почув його. Від божевільного жаху смикалась рука, але те, що він став посміховиськом Всесвіту, підштовхувало до нелюдської помсти. Ніхто не перешкодить йому вчинити страшний суд! Ніхто!.. Навіть Пантеон Розуму, що зчинив тривогу на Материку Свободи. Тремтячий палець дотягнувся до кнопки і... натиснув її!

Рагуші й Ечука-батько заціпеніли від жаху. Тільки Микола був спокійний. Він певен, що кабелі, в яких таїться смерть Фаетона, перерізані — інакше б Чаміно не підняв народ на повстання. Микола спокійний і за Лочу: сам Безсмертний їй нічого не заподіє.

Чаміно промовив:

— Ташуко! Важко повірити, що людський мозок здатний на такий страхітливий злочин. Але ти показав Фаетону і Всесвіту, що немає злочину, на який би не спромоглась людина, котра вважає себе богом... Тепер кінчай свою гру! Всі кабелі ми перерізали...

І знов Ташука засміявся тим страшним сміхом, від якого, здається, могли потріскатись нерви. Конвульсивними рухами він розстебнув одяг на грудях, дістав зісподу невеликий, овальної форми медальйон. Він трохи скидався на медальйон Ело-першого, та, мабуть, у нього було інше призначення. З очима, сповненими жаху, до Ташуки стрибнула Лоча...

В цей час по всьому Материку Свободи тривожно завили сирени і тисячі інженерів зліталися до Пантеону Розуму.

Пантеон Розуму на всі стіни горизонтів блискавично викинув креслення апарата, що міг нейтралізувати хвилі, за допомогою яких Ташука збирався пустити в дію всю вибухову силу Сонячного Кільця. Та було вже пізно!..

Лоча розуміла, що медальйон Безсмертного — це крихітний апарат велетенської смерті. Але в неї не вистачало сили, щоб одірвати пальці планетовбивці від кнопки на його жахливому медальйоні. Якийсь час поміж Лочею і Ташукою точилася боротьба. Ташука не випускав із рук згубного шматочка металу, палець його посувався все ближче й ближче до темної цяточки, що була ніби останньою крапкою у великій книзі життя могутньої, розумної планети...

Усе врахував Чаміно. Усе, крім того, що врахувати було неможливо. Бо неможливо виставити перешкоду хвилям, які жодного разу себе не виявили. І саме цим скористався планетовбивця. Та ще тим, що нормальній людині важко уявити міру підлоти того, хто вважає себе богом. До останньої хвилини про нього думають так, як належить думати про людей, — застосовуючи власні мірки...

Салон, де сиділо троє фаєтонців, які тепер не мали батьківщини, одразу ж заповонила темрява тропічної ночі. Екран змовк — тепер уже навіки. Світла цяточка ще жевріла на ньому, але згодом і вона розчинилась у темряві...

27. Земля здригається

Невідомо, скільки тривало німе мовчання. Кожен обмацував себе, не вірячи, що він живий і що взагалі десь можливе життя. Уламки Фаєтона вже долітають до інших планет. Якщо вибухне велетень Юпітер, ланцюгова реакція перекинеться на інші планети, а згодом і на Сонце. Про себе вони вже й не думали: під загрозою вся Галактика! І все це сталося тільки через оту велику літеру, з якою не хотів розлучатися Ташука.

Але ні сьогодні, ні наступного дня на Землі нічого помітного не траплялося. Сонце сходило, як звичайно, а опівдні стояло високо над головою — в самому центрі блакитної бані.

Микола біг по джунглях, по скелястих пагорбах, не тямлячи, куди біжить, — мовби десь іще діяла станція сомнамбулізму, що охопила своїми хвилями його вражений мозок. Шпичакуваті кущі шматували одяг, гілки дерев, ударяючи по шолому, викрешували неприємні звуки, ноги і руки були в колючках, але Микола цього не помічав.

Він усе ще не міг збагнути того, що сталося. Перед очима зринали рідні обличчя — Чаміно, Лашуре, дядько Ело і дядько Гашо. Та всіх їх знову заступала постать Лочі...

Микола розумів, що при такій катастрофі, може, й гріх побиватися за втратою єдиної людини — загинуло людство з усіма надбаннями, з космічними містами і Пантеоном Розуму, — але не міг побороти своїх почуттів. Яке він мав право жити, коли її немає?..

"У мене лихе передчуття..." — дзвеніли й дзвеніли ті слова під його шоломом, ніби то не зелені гілки черкали об нього, а її милі, рідні руки.

А вона стояла перед очима — недосяжна, за невидимою стіною, — билася рожевими крильми об холодну прозорість корабля, шарила тонкими пальцями по стіні, ніби не вірила, що живі, теплі дотики вже неможливі...

Микола рвучко спинився над урвищем — там клекотів запінений водоспад, зрошуючи прибережну зелень іскристою росою. Якусь мить — це так просто, досить одного стрибка — Миколі хотілося стати тією іскристою росою, з якої потім народяться живі корінці в скелястому березі... Та раптом він знов на широкій зоряній дорозі побачив Лочу — вона діловито, мовби у власному саду, йшла Чумацьким Шляхом і кидала зібрані нею зерна на далекі, невідомі планети, засіваючи їх новим, нездоланим життям.

І Лоча, спокійно обернувшись, сказала:

"Це добре, що ти живеш на Землі, що є в тебе сотні шоколадних дітей. Немає в світі нічого кращого, ніж засівати планети новим життям. Будьмо ж вічними сіячами, мій любий Акачі!"

Він зігнутою рукою витер спітнілий шолом і помітив над водоспадом райдугу. Під її барвистою дугою пролетіла пташка. Миколі здалося, що то

була нова, земна Лоча — така, якою вона хотіла стати, коли промовляла до нього з Фаетона на Землю... Ще тоді, десять обертів тому, Лоча кликала до діяння!..

Він довго блукав по джунглях, дослухався до щебетання птахів, до безладного крику папуг, що багатоколірними зграйками кружляли над головою. Природа жила звичним життям, не віщуючи ніякого лиха. На острові мисливці з рубцюватими грудьми бавилися з чорномазими дітьми. Вони нічого не знали про те, що якийсь фаетонський попередник їхнього жорстокого Алочі вбив цілу планету, цілий світ. Убив за те, що навіть не можна обмацати пальцями, бо воно не блищить і не бряжчить, мов ті цяцьки, якими обвішав себе Алочі. Вбив усього лише за одну велику літеру!

Ечука-батько й Рагуші в тривозі позирали на небо. А може, ніякої катастрофи не сталося? Може, Лоча встигла вихопити із рук Ташуки жахливий медальйон? Може, десь заіржавів контакт і смертоносний струм не досягнув величезних запасів ядерного пального, що зберігалось в надрах планети? Не хотілося вірити, що якась нікчема, людина-протез, котру можна звалити порухом дитячого пальця, здатна знищити добре обжиту планету чи навіть сотні, тисячі планет, де вже є або тільки народжується Розумне Життя!

— Ми ще нічого не знаємо, — сумно сказав Ечука-батько. — Ланцюгові реакції в зоряних світах розвиваються інакше, ніж в атомах. Те, що в атомах відбувається за мільйонні долі секунди, в космосі вимірюється сотнями обертів. Можливо, велетенський уламок і не потрапить на іншу планету. Можливо, Фаетон такий подрібнений, що це не становить загрози для інших планет. Щоб вибухнув Марс, він повинен зіткнутися з уламком, який лише в кілька разів менший від нього. А Юпітер вибухне тільки тоді, коли на нього впаде принаймні третина Сатурна... Це, Рагуші, малоймовірно. Але...

Оте "але" було найстрашніше, бо ніхто й ніколи не перевіряв на практиці, як саме вибухають галактики. Проте фаєтонці знали, що галактики чомусь вибухають...

Минули тижні, місяці, поки земну кулю потряс циклопічний вибух. Шаленіли такі урагани, що столітні дерева виривало з корінням і носило в небі, мов легкі пір'їни. Земна кора хиталася під ногами, наче корабельна палуба під час шторму. А незабаром прийшла вода. То була велетенська хвиля, яка насувалася суцільною стіною мало не до самих хмар. Вона перекочувалася через острови, затоплювала материки, винищувала все чисто на своєму шляху. Десятки вулканів, які спокійно собі дрімали, тепер прокинулись і довершували те, чого не встиг зробити вибух першого в Сонячній системі астероїда — велетенського уламка зруйнованої планети.

Рагуші підняв ракету в небо і своєчасно попередив про небезпеку. Ечука встиг вивести своїх землян із долини, де над річкою містилася його колонія.

Кілька сотень земних людей — мисливці, жінки й діти — на чолі з трьома фаєтонцями стояли на високій горі, дивлячись, як скаламучена вода пожирає широку долину, що була їхньою колискою. Лише тепер вони повністю оцінили мудрість Ечуки, який навчив їх добувати вогонь за всяких умов. Лихі урагани, викликані космічним вибухом, перемішували земну атмосферу, приносили з полюсів холод і сніг навіть сюди — у тропіки. Що міг тепер дати Ечука цим людям? У нього не було нічогісінько, окрім скафандра.

Він не думав про себе, коли рятував перших землян. Киснева установка зосталася там, у долині. Чи вдасться її відшукати після повені? Кисню лишилося на дві-три доби. Рагуші своїми запасами може продовжити цей строк до місяця. А потім?..

Від ураганів ховались у печерах. Тут горіли вогнища, біля яких грілися діти. Ечука-батько й Микола, подбавши про своїх землян, пішли в ракету до Рагуші. Вона стояла серед високих скель у затишку.

Настав вечір, зійшов Місяць. Він був сьогодні великий, червономідяний, мов шкіра кмітливого Чахо. Його видимий диск стояв серед прозорої стіни ракети так близько, що навіть неозброєним оком можна було розгледіти добре знайомі рівнини і гірські хребти.

Раптом Микола помітив на поверхні Місяця яскравий спалах. Через кілька хвилин спалах повторився в іншому місці.

— Рельєфний запис космічної трагедії, — сказав батько. — Уламки Фаетона згодом так подовбають цю нещасну планетку, що її не можна буде впізнати.

— Які ж це титанічні уламки! — вигукнув Рагуші.

— Менші, ніж упав на Землю. Найбільші приймає на себе земна куля, бо її гравітаційне поле незмірно більше. Але нас захищає атмосфера, якої немає на Місяці. Доки якась брила долітає до нас, від неї лишається тільки огарок. Проте цей огарок може бути дуже великий.

Усі по черзі підходили до приладів, дивилися на Місяць. Там, де падали метеорити, створювалися велетенські воронки. Недалеко від краю місячного диска — в його правій половині — виникла така глибока воронка, що вибухом вихлюпнуло розпечену магму і розкидало на сотні кілометрів довкола. Магма застигала не одразу — на освітленій частині Місяця дуже висока температура. Її виплеск скидався на такі великі промені, мов хтось намагався на місячній поверхні створити рельєфне зображення Сонця.

— Отой промінь, — показав Рагуші, — сягає на триста ша завдовжки.

— На Місяці, — пояснив батько, — кожна частка речовини важить ушестеро менше, ніж на Землі.

Згодом земну кулю потряс іще страшніший вибух. Уламки Фаетона поки що не знайшли своїх постійних орбіт. Вони, безладно блукаючи у Сонячній системі, входили в зони гравітації інших планет і падали на їхню поверхню. Атмосфера планет поглинала частину їхньої маси, але не могла поглинути всю. Планети стрясалися від страшних вибухів, але поки що трималися на власних орбітах. Ні Рагуші, ні Ечука, сидячи біля приладів, не помітили відхилення в орбітах Марса і Юпітера.

В зоні, де вибухнув Фаетон, плавала величезна кількість космічного пилу та мільйони більших і менших уламків. Рагуші та Ечуку трохи заспокоювало те, що серед уламків не було велетня, який міг би викликати вибух іншої планети, — надто могутніми виявились ядерні сили в надрах Фаетона!

— Невже космічні міста також загинули? — запитав космонавт.

— Ті, що групувались навколо Фаетона, напевне загинули. Може, деякі кораблі були в цей час біля Марса...

Микола спершу дивувався, де бралася в них стійкість тверезо зважувати все, що сталося. Ніхто з них більше не турбувався про своє життя. Воно стало таке неприродне, як життя рослини, що потрапила на іншу планету. З неї може осипатись пилок, запліднивши собою чужі, незнайомі квіти, але сама вона неодмінно загине.

28. Смерть Ечуки-батька і Рагуші

Щоб зважити розміри катастрофи, яку викликав на Землі другий вибух, Рагуші взяв з собою Миколу. Батько зостався в гірській печері разом зі своїми землянами. Він повинен був навчити їх долати ще незнайомі їм небезпеки.

Перше, що побачили Рагуші й Микола, піднявшись у повітря, була нова водяна стіна без кінця й краю.

Долетівши до центра вибуху — тут синів колись океан, — Рагуші й Микола зацікавилися від подиву. Дно океану оголилося і потріскалося від пекельного жару. Воронка розміром з величезний острів поволі заповнювалася водою, що поверталася сюди по тріщинах в океанському дні. Це вони бачили на стіні горизонтів, бо все довкола ховалося в густих випарах. Десь ота важка пара випаде такими лютими зливами, що затопить цілі материки, коли їх не встигне затопити стіна океанської води. Потім океан поволі затягуватиме свою рану, повертаючи величезні водяні маси туди, де стався вибух. Почнуться нові повені, нові потопи...

Рагуші повернув ракету назад, щоб попередити Ечуку про небезпеку. Та коли вони знизилися — там, де нещодавно були гори, із тріщини в земних надрах розлилася розпечена лава. Знайомої гори не було — вона провалилася кудись униз, зрівнялася з місцевістю. Вони ледве відшукали вершину, в печерах якої залишились Ечука та його земляни.

Рагуші, не задумуючись, приземлив ракету біля знайомих скель. Пітні, вкриті вулканічним попелом, вони побігли туди, де містились печери. Виявилось, що печери майже не зазнали руйнувань. Лише деякі з них завалило кам'яними брилами.

Вони оглянули всі печери, але нікого там не знайшли. Згодом Микола наштовхнувся на два трупи: Чахо, з розтрощеною головою, тримав у скривавлених руках маленьку дівчинку. Дівчинка також була мертва — Миколин улюбленець не встиг її врятувати...

Над самою тріщиною — з неї з шипінням вихоплювалися розпечені гази — вони побачили іще двох дітей, що також не встигли врятуватись. А серед них...

Серед них лежав Ечука-батько. Тіло його не було ушкоджене — викинутий вулканом камінь пробив лише скафандр. Ечука загинув від чужої для нього атмосфери. Загинув, рятуючи своїх маленьких землян...

Микола і Рагуші зрозуміли, що тут скоїлось. Звичайно, Ечука спершу вивів у безпечне місце родини мисливців, які винесли стільки дітей, скільки змогли. Щоб врятувати решту, він повернувся до печер. Велика тріщина перепинила шлях до порятунку, а каміння, що падало згори, позбавило життя.

Це була тяжка втрата і для Миколи, і для Рагуші. Та на Землі зараз повсюди панувала смерть. Ніби почався страшний падолист, тільки падало не листя — падали й гинули люди. Батька поховали, як могли, як ховають у дні великих смертей — без сліз, у скорботному мовчанні.

До ракети поверталися також мовчки. А коли піднялись у повітря, Рагуші увімкнув стіну горизонтів.

Так, перші земляни були живі! Ось вони продираються через тропічні хащі. Дітей більше, набагато більше, ніж дорослих. Люди йдуть цілим племенем — першим племенем на материку. Хто з них виживе, хто загине?

Рагуші повів ракету понад самою землею. Повиснувши над головою землян, увімкнув гучномовці.

— Мисливці, слухайте мене! Не йдіть купою, бо можете загинути всі одразу. Насувається велика, дуже велика вода. Розбирайте дітей, шукайте високі гори. Живіть не купою, а родинами, бо якась гора проковтне вас усіх!..

Потім Рагуші повів ракету в гори, які поки що стояли спокійно. Обравши простору печеру, він завів у неї Миколу.

Вирівнявши поверхню стіни, вони разом почали малювати людину, яка посіяла на цьому загубленому серед океанів материку перші зерна людського розуму. То був Ечука-батько, добрий Біловолосий Бог. На його плечі сидів червоногрудий какаду...

Вони летять над океаном. Летять до Атлантиди. Що там тепер діється? Чи не змила її палаців і храмів велетенська хвиля? Чи живі сини й онуки Рагуші?..

Океан усе ще вирує, повертаючи воду туди, де стався вибух, що насипав довкола сотні крихітних острівців...

Рагуші веде ракету над хмарами. Внизу шаленіють безперервні зливи. Планета нездатна тримати у своїй атмосфері цілі моря — вона повертає їх на свою поверхню. Блискавиці розтинають простір, і здається, що знов, скільки сягає око, повсюди тріскається земна кора, вивергаючи в небо пекельне полум'я надр. Гори перетворилися на малесенькі острівці. Групки людей туляться до скель, шукаючи порятунку.

Але куди летить Рагуші? Чому й досі немає Атлантиди?..

Знову з'явилися скелясті острови. Вода стікала з пагорбів, острови збільшувалися, поволі з'єднуючись один з одним. Ось відкрилася вершина храму...

Так, це вона, Атлантида!.. Через неї прокотилися нищівні хвилі, змили все, що було на ній живого, зруйнували розкішні споруди атлантів. Тільки один храм, на якому колись височіла золота постать Безсмертного, лишився стояти серед загального спустошення. Але постаті Безсмертного вже немає — зрізала хвиля, понесла за собою, завалила камінням, замила піском.

На зелених вершинах гір, серед скель та ущелин, горіли вогнища, біля них грілися змокрілі люди. Це були колишні раби — вівчарі та

волопаси. Хвилі котилися нижче, ніж стояли їхні халупи, потоп їх зовсім не зачепив і поки що не змінив побуту. Але побут зміниться завтра, коли раби відчують себе єдиними господарями великого, багатого материка. Вони дечому навчились у своїх богів і жорстоких володарів. Вони тепер зуміють прожити без них.

І назовуть себе нащадками богів, заснують нове царство, а колись, може, відродять славу свого материка...

І воскресне тоді могутня Атлантида на тисячі земних обертів. І не буде на ній богів у скафандрах — їхнє місце посядуть земні жерці. Вони молитимуться так, як молились Круглоголові. І Круглоголовими малюватимуть своїх богів на стінах храмів...

І щоб зберегти в людях страх перед невідомим, жерці щороку встромлятимуть ножі в чийсь груди, вийматимуть людське серце, а натовп ревітиме в фанатичному самозреченні, і кожен вважатиме щастям для себе підставити власні груди під бронзове вістря ножа... Вони ще не стануть людьми — вони будуть тільки раби. І такими лишаться довіку, якщо не увірветься пам'ять про рабство.

І тоді Природа, вірна законам доцільності, остаточно знищить Атлантиду. Рештки атлантів підуть туди, де потім археологи знаходитимуть у печерах зображення богів у скафандрах. Археологи назовуть невідомий їм світ Країною Круглоголових, а жерці, малюючи власних святих, напинатимуть на їхні голови невідоме, незрозуміле обіддя...

І долатимуть люди безводні, розпечені пустелі, помиратимуть серед пісків, але наказуватимуть нащадкам: вічне життя здобуде лише той, хто носитиме в серці Чорний Камінь, що впав із Неба. Моліться йому! Бо ви — його діти, його плоть і кров...

Ще довго ракета висіла серед блискавиць. Микола розумів душевний стан Рагуші. Він мовчав так само, як і космонавт.

Нарешті Рагуші запитав:

— Де твій плащ, Акачі? Моя нога більше не ступить на цю планету.

— Про що ти, Рагуші? — тривожно запитав Микола. — Що ти вирішив, друже?

— Візьми мій плащ і шахо. Лети до Шаруки. Якщо він живий, в нього ти знайдеш скільки завгодно кисню. А якщо... Тоді, Акачі, не знаю...

— А ти куди?

— Туди! — показав Рагуші до зірок.

— Ти хочеш відшукати нову планету?

— Ні, мій любий Акачі. — Рагуші болісно всміхнувся. — Я хочу померти так, як личить космічному візникові.

Хоч як умовляв Микола, Рагуші суворо відповів:

— Ти ще молодий, Акачі. Лети! Мені починати нове життя запізно.

Надівши скафандр і поповнивши запаси кисню, Микола довго тупцював біля виходу, сподіваючись переконати Рагуші, та космонавт виштовхнув його із корабля. Двері автоматично зачинились. Корабель, одразу ж набравши великої швидкості, полетів до зірок.

Микола підіймався все вище й вище. Хмари куряви і густої пари лишилися внизу. Відкрилась добре знайома грань, де зникає голубизна

земної атмосфери, ніби розмиваючись у чорному просторі Всесвіту. Деякий час він здалеку ще бачив корабель Рагуші, освітлений Сонцем. Корабель був схожий на велику зорю...

Тоді сталося те, чого довіку не забуде Микола. Яскравий спалах потьмарив Сонце, вдаривши у вічі сліпучим сяйвом. Рагуші жив тепер лише променем і променем полетів у Всесвіт...

Миколі було холодно, дуже холодно. Коли б не фаєтонський плащ і скафандр, він би зовсім замерз. Почав спускатися нижче, спрямовуючи свій політ на південь — до Шаруки.

Коли він перелітав екватор, десь далеко на півдні спалахнуло полярне сяйво. Воно здіймалося над Землею барвистим віялом — таким барвистим і таким яскравим, що не можна відірвати очей. Але ж Микола добре знав, що з екватора полярного сяйва не видно. Тоді він зрозумів: то світився Рагуші! Так, так, то були його атоми, його електрони, що світилися в магнітному полі Землі — в тих силових лініях, які розташовані симетрично до північної широти, де високо над Землею стався вибух!..

Держава Шаруки залита водою. Отже, про поповнення киснем годі й мріяти...

Скільки він зможе отак літати над Землею, на якій тепер не відрізнити суші від океанів? Скільки ще впаде на неї уламків, що своїми розмірами перевершують супутники деяких планет? Як часто вони випадатимуть? Раз на тисячу обертів? Чи, може, раз на десять тисяч?.. Невже Безсмертний і після загибелі продовжуватиме свою помсту, час від часу винищуючи земне людство? І все це за одну велику літеру...

Та мусить, зрештою, настати час, коли в космосі зостануться лічені одиниці уламків-велетнів. Нехай цей час настане через сотні тисяч земних обертів — може, навіть через мільйони! — але мусить же колись розпорозитися фаєтонська речовина. Адже ж її кількість не безмежна!..

Тоді хворий на віспу Місяць світитиме рівно, без вибухів-спалахів, і тільки численні воронки на його поверхні нагадуватимуть майбутнім людям про велетенську космічну катастрофу. Та, може, інколи залітатимуть на Землю дрібні уламки Фаетона, дивуючи людей силою свого вибуху.

Через скільки обертів відродиться людство із нечисленних вівчарів і волопасів, що пережили останній світовий потоп? Що пам'ятатимуть люди про своє минуле? Мабуть, воно здаватиметься їм довгим, дуже довгим сном. Інколи траплятимуться короткі пробудження, люди починатимуть щось пригадувати, а потім знов наставатиме сон, який триватиме тисячі обертів. В тому сні розмиватимуться реальні обриси минулщини, історія перестане бути історією, перетворившись на плутане нагромадження легенд...

Так уявлялося Миколі майбутнє Землі. І гірко, дуже гірко було від того, що так трагічно мусило воно складатися.

Але Микола розумів, що іншим воно тепер бути не може...

Дихати все важче й важче — кінчається кисень! Холодний піт укриває обличчя. В грудях боляче — їх сковує задуха.

Микола спускається все нижче й нижче — нарешті стає нетвердими ногами на вологу землю. Кінець!..

...Раптом він відчуває на своєму чолі рятівний поцілунок. Що це? Хто його цілує? Може, сам Всесвіт?..

Може, Микола повернувся туди, звідки приходить наше "я" заради збагачення тієї пам'яті, з якої бере для себе мудрість кожна зірка і кожна планета? І, може, оте безвідносне "я", що летить променевим завихренням у глибинах Субстанції, впаде дощовою краплиною на якусь планету, житиме у травах, а потім стане нейроном людського мозку? І

його новий володар не спатиме ночей, караючись думкою: чому в душі моїй гомонить світова тривога? Чому болить мені майбутнє людства? Невже йому справді загрожує тяжка небезпека? Невже це десь уже було?..

Так, було! Я це бачив, я знаю. Було. Досить. Роси моєї планети напоєні кров'ю людських синів. Кров пам'ятає, з чого це починається. Краще тисячу разів народитись і знов померти, ніж втратити матір, що дає життя кожній стеблині і кожній пташині, — рідну планету...

Її може вбити тільки Зло. Воно поселяється в людських душах. І воно вбиває. І гинуть планети, мов незапліднені риб'ячі ікринки — не запліднені Добром. Отже, вмирай за Добро — умій за нього вмирати! Без зойку, без стогону. З піднятою до неба головою. З піснею на вустах. Бо якщо ти не вмітимеш за нього вмирати, якщо Зло схилить до власних ніг твою голову, якщо дух твій осліпне і втратить променеві крила — планета загине. І загинуть її світанки. І трави. І роси. І птахи в небі. І твої діти в зелених лугах...

...Та ось Миколі здається, що він зараз не Людина-Промінь, а молекулярна плоть — та сама променева піна, яка, згущуючись в атомах, дає нам земне тіло. Важке, незграбне, смертне. Але у природи існує своя Необхідність. Природа не може жити тільки вакуумним життям — тільки променевими симфоніями, — їй потрібні наші руки й наші очі. Їй потрібне тіло. І наші нерви, що вміють наскрізь проростати планетні глибини, стаючи нервами самої Землі... Він ще нічого не бачить. Але він знає, що в нього є волосся на голові. І чиясь рука ніжно перебирає те волосся. Чийсь губи цілують його чоло.

Проте й тоді, коли він був тільки власним психовідповідником, йому здавалося, що в нього є тіло. Стіни саркофага міцно облягали руки й ноги, не можна було ворухнути пальцем, а там, за щілиною, через яку він дивився, — стояла райдужна Мі. Вона була строга, неприступна. Вона ще не бачила в ньому людини. Він був для неї лише математичним символом, сигналами на екрані, сумою променевих коливань.

Невже філософ Ну таки розшифрував його генетичний код? Невже вони звільнили його із саркофага? Чия ж це рука лежить на його волоссі? Хто його цілує? Невже райдужна Мі — донька філософа?..

Микола заплющує очі.

Де він? Ніби крізь туман, що дедалі стає прозоріший, він бачить обриси рідного обличчя. І йому стає моторошно...

Він заплющував очі, щоб трохи отямитись, потім знов дивився в обличчя, яке було найріднішим у цілому Всесвіті. З грудей вихоплювався крик, але Микола тамував його в собі.

То була його рідна Лоча!..

Жива — не видиво, не дух на променевих крилах, а така, якою він знав її завжди. Всесвіт розступився перед її коханням, смерть Фаетона не вбила її — і ось тепер вона розшукала свого Акачі на Землі, що скидалася на велетенський казан, у якому булькотіла космічна юшка. І все, що було на Землі живого, варилося в тій пекельній юшці. І Микола-Акачі також упав у те булькотіння, мов рибина, кинута нещадними руками смерті. І не шкодував, бо грішно думати про власний порятунок тоді, коли смерть котиться навколо планети, нічого на ній не милуючи...

Так, це була вона — його Лоча! Це її руки підхопили Миколу тоді, коли він мав загинути.

На ній не було скафандра — Лоча зодягнена в рожевий одяг космічних зустрічей і розлук. Одяг був напівпрозорий, міцно облягав її тіло — і вона зараз схожа на ту саму Лочу, якою він бачив її під час прощання. В ній співало життя — співало наперекір смерті, яка стрясала Космос, Лоча була Сівачкою, що розкидає зерна серед галактик, її руки пахли пелюстками захмарних квітів, а губи цілували пітне Миколине чоло.

— Це я, Акачі, це — я! Ми з батьком ледве тебе розшукали...

Микола відчув щокою її груди, пружно калатало її серце, у волоссі дихав зоряний вітер — воно пахло дощами незнайомих планет. Пахло життям.

Безтямно оглянувся. І лише помітив, що вони були у великому зорельоті. За прозорою стіною — постать незнайомої людини. Ні, то була не людина — то був птах. Згорнуті крила обгортали постать. Крила переливались іскрами, світилися — так само, як світилися брови, одяг, волосся у філософа Ну і його доньки. Але він тоді не помітив крил. Може, тому, що дивився через вузьку щілину. А вони дивились на нього. Крила були за плечима...

Батько Лочі? Стривай, Миколо! Невже ти забув заповітну нитку?

— Не хвилюйся, любий, — тихо промовила Лоча, не відриваючи руки від його волосся. — Незабаром ти все зрозумієш. Ми летимо на Марс. Там дуже багато фаєтонців. Космічні міста з Материка Свободи. Люди голодують. Марс не може всіх прогодувати. Треба переселити їх на Юпітер. Це робить мій батько...

Крилата постать за прозорою стіною підвелась, обернулась до них. Тьмянний спомин промайнув у пам'яті Миколи. Він мовби на мить побачив себе в дзеркалі — побачив таким, яким був тоді, коли жив в образі радника Шако.

— Через чверть марсіанського оберту — протистояння Марса і Юпітера, — сказав Шако. — Треба закінчити будівництво супутників. Ми не маємо права спізнитись!..

Микола поволі при звичаївся і до корабля, що дивував його незнайомими приладами, і до крилатої людини, яка сиділа за стіною.

Батько не міг обійняти Лочу, бо навіть тут, у кораблі, вони жили в різних вимірах світу. Там, за прозорою стіною, панувала космічна холоднеча, цілком природна для аміачних організмів. Там була аміачно-метанова атмосфера, розріджена, як у глибинах Червоного Острова. Там було дуже сильне поле, яке підтримувало життєві функції Шако, бо його тіло синтезоване не із видимого світла, а із радіопроменів. Його білкова структура також дуже розріджена — для фаєтонців вона невидима. Бачити Шако дозволяла тільки стіна, що володіла здатністю переробляти радіопромені у видиме світло. Саме так Микола бачив колись філософа Ну і його доньку. Власне, він тоді й сам був тільки радіопроменем. Але зараз його чомусь дивувала та звичайна істина, що природа здатна згущувати своє проміння в молекулярну піну не тільки у спектрі видимого світла, а для кожного організму видимим стає проміння того виміру світу, в якому він живе...

Шість видів випромінювань — від радіохвиль до гамма-променів. Це і є шість вимірів світу...

І кожен із цих вимірів творить корпускули — творить сам із себе, завихрюючись у променевому вирі. Жодна корпускула не виступає у чистому вигляді — через те ми маємо якісну безконечність у речовинному світі. Але це не якісна безконечність матерії! Бо вимірів завжди лишається тільки шість. І сьома корпускула...

Для кожного із вимірів існують межі видимого й невидимого — і саме на цьому заснована здатність до життя у всіх вимірах світу. Через те ми бачимо не світ у цілому, а тільки власний вимір...

Шако бачив світ у радіопроменях. Тут було таке багатство барв, відтінків і напівтонів, що цей світ справедливо називали сьомим небом.

А Лоча і Микола жили на четвертому небі — в тому променевому спектрі, який ми називаємо видимим. Та він видимий тільки для нас, Шако його бачив за допомогою приладів.

Що ж сталося на Фаєтоні? Як урятувалась Лоча?..

Фаєтон загинув не одразу. Його уламки розпадались поволі. Це тільки посилювало трагічність його загибелі.

Його надра відразу ж затопила вогняна лава. Загинули майже всі скотарі, а також багато людей на Материку Свободи. В деяких містах люди пережили титанічні струси і ждали своєї смерті в страшних умовах. Вони благали смерті як визволення. І смерть приходила, бо вибухи знов потрясли поверхню і великі уламки розпадались далі, втрачаючи атмосферу. Мабуть, у реакцію вступив водень крижаних океанів...

Не одразу загинув і Палац Єдиного. Безсмертний наказав жерцям перенести непритомну Лочу в космічний корабель. Станція Чаміно вже не діяла, жерці отямались і думали тільки про власний порятунок. Вони збиралися летіти на Землю. Там було призначене весілля Єдиного. Там Лоча зійде на трон божий...

І тут над палацом з'явився корабель із Юпітера.

Пам'ять Лочі воскресла вже в кораблі. Про те, як був скараний Ташука, вона знає лише від батька...

Нелегко було їй привчити себе до думки, що крилата людина, яка її врятувала, ота постать за прозорою стіною — це і є той, хто дав їй життя. Вона ще й зараз цього по-справжньому не відчула, і тільки голос — чуйний, лагідний голос батька — поволі відроджує в ній напівзабуте почуття, яке жило в ній з дитинства.

Чаміно загинув. Сльози котяться по щоках Лочі. Хіба можна їх виплакати? Їх стільки, скільки смертей під зорями. Треба врятувати хоч тих, хто лишився жити. Всі вони стануть крилатими — як батько. Всіх прийме Юпітер. На Юпітері три поверхи життя. І всюди воно прекрасне! І ніхто там не вмирає. Бо тіло для них — лише білковий автомат, який

можна замовляти за власними уподобаннями. Так на Фаєтоні замовляли одяг...

Станції переселення будуть обладнані на марсіанських супутниках, які зараз будуються. Батько пересилатиме на Юпітер лише психовідповідники та генетичну програму. Цього досить. Мудрий Ну прийматиме фаєтонців так, як Юпітер приймає гостей із далекої Деми.

А на Марсі зостануться ті, кому миліше життя в нашому вимірі світу. У тому вимірі, який запрограмований природою для внутрішнього кола планет. Може, вони згодом переселяться на Землю, бо Марс — убога планета. Вона довго не проживе...

Микола слухав Лочу, і йому здавалося, що то говорить не вона. Мовби це був її двійник із Юпітера. Може, це Мі — райдужна Мі з полум'яними бровами? Якщо на Юпітері так легко міняти фізичну оболонку, то, може, там існує мода не лише на одяг, але й на обличчя? Жінка — всюди жінка. І, може, це Мі перетворилась на Лочу? Чи, може, вони завжди були тією самою особою — духовні посестри, що продовжували одна одну в різних вимірах світу?..

Бо він зовсім не той — світ, який Микола бачив раніше. Він був незмірно складніший. Хто побачив його не в одному вимірі, а в Субстанції — вже нездатний задовольнятися поверхнею предметів, бо знає: та поверхня — тільки ілюзія, запрограмована природою у його відчуттях. А сама Субстанція — десь поза відчуттями, для неї немає поверхні предметів, вона проходить їх наскрізь, щоб пізнавати власні можливості — себе саму! — у всіх вимірах світу...

Ні, Лочо! Микола не дозволить тобі зодягатися в іншу подобу. Навіть там, на Юпітері. Ти будеш така, як була завжди.

Ти ходитимеш по зорях, як ходить господиня серед квітів, і розквітатимуть зорі від дотику твоїх пальців.

А бумеранг летів усе далі й далі. Куди він поведе їх тепер?

Зорі. Галактики. Сиплеться зерно на їхні голови. Насіння вічного Життя...

Гримлять променеві симфонії.

Микола цілує Лочу.

29. Запис у щоденнику

27 квітня. Хіба це був поцілунок? То були тисячолітні мандри і космічні трагедії... То був політ чарівного бумеранга, що вміє давати людям крила. На світі немає нічого могутнішого, ніж отой бумеранг! Бо він — думка, смілива думка, яка не знає обмежень...

Ми вийшли на гору, що височіє над Видубецьким монастирем. Хто не бачив вечірнього Києва з вершини цієї гори, той взагалі ніколи його не бачив! Колись я спробую описати ці краєвиди — з мостом Патона, що іскристою смугою перетинає Дніпро, з вогнями Дарниці, із золотими маківками монастиря, підсвіченими кипучим полум'ям дніпровської повені... Весь цей казковий світ — світ прозорої синяви і солодкого бузкового вітру. Зелені гори над монастирем — це найбагатший у Європі розсадник бузку! Тут є такі сорти, яких не побачиш ніде у світі...

Тепер я знаю, що Микола мене кохає!

Нам би сміятися зараз і співати пісень, бо я ж таки вдвоє молодша від Лочі! Так само, як Микола вдвоє молодший від Акачі, а Земля наша — вдвоє молодша від Фаетона...

Ми й будемо сміятися! І співати будемо — через кілька днів свято. Ми вже домовились, що всі космоісторики після демонстрації прийдуть на оцю зелену гору! Звідси добре видно дніпровську повінь...

І ось яка дивина: наш декан Мирон Якович — теж з нами... Гарзд, візьмемо — він так гарно співає!..

Це неправда, що здатність мріяти втрачається з віком. Миронові Яковичу — п'ятий десяток, а ви тільки його розворушіть!..

Сьогодні зупинив мене в коридорі, запросив у деканат. Ми розмовляли з ним цілу годину.

— Знаєте, Оксано... Оце місце у біблії... Про Содом і Гоморру. Пригадуєте?.. Може, ця легенда виникла не безпідставно? Може, це також був уламок Фаетона?.. Академік Обручев гадає, що тепер там Червоне море. Він довіряє цій легенді...

Я не утрималась від лукавого запитання:

— Значить, біблію теж можна промивати?

Мирон Якович посміхнувся.

— Все можна промивати, коли з розумом... Найголовніше в науці — напрямок мислення. Він — ключ до розуміння найскладніших загадок. Якщо такого немає — тисячі фактів не допоможуть скласти правильного уявлення. Вони розпорозуються, ніби пісок на вітрі... Летить пісок — і тільки очі засліплює. І вже не видно ні неба, ні дороги... Мені здається, гіпотеза Нечипорука має право на існування. Вона дає напрямок. Ви не згодні зі мною?..

Ще б я та не була згодна!

Ох, і поспіваємо ж ми Першого травня!.. А сьогодні чомусь не співається. Ніби катастрофа сталась не раніше, як учора. Може, й справді з точки зору космоісторії — тільки вчора?.. Бо тут зовсім інші виміри, ніж у звичайної історії...

Наймолодший метеорит має 1 600 000 років. Отже, катастрофа не могла статися раніше. В цей час на Землі жили люди. І володіли кам'яною зброєю. І користувалися вогнем...

Коли ми з Миколою плутаними завулочками підіймались на гору, я чомусь подумала: хоча б не побачити вогнистого сліду в небі... Того сліду, забачивши який, люди кажуть: хтось помер... До речі, чому люди пов'язували падіння метеорита з чієюсь смертю? Чому вони вирішили, що кожна людина має свою зірку?.. Може, це теж підсвідомий виплеск пам'яті? Може, таке уявлення підказали оті "небесні потоки", які винищували земне людство?.. Яка ж ти чіпка, пам'яте! Ніщо в тобі не відкладається без причини...

І саме тоді, коли ми з Миколою заговорили про земні справи, над самісінькими нашими головами пролетів метеор. Може, через те нам уже й не співалося... Мимоволі почали думати про водневі бомби... Сотні мегатонн! Сумна арифметика. Однієї такої бомби досить, щоб знищити Європу...

Фізики не можуть сказати з певністю, чи дейтерій Світового Океану залишиться нейтральним під час глибинного вибуху великої водневої бомби. За певних умов...

Так, за певних умов синиця здатна підпалити земний океан.

Отож вам і є страшна колісниця Фаетона — легковажного сина Сонця! І всі ми їдемо на ній. Куди ж ми їдемо? Чи знають це ті, в чиїх руках віжки?!

І хочеться крикнути:

— Люди!.. Дивіться в небо, шукайте очима метеори... Не забувайте того, що пам'ятали наші предки: хтось помер!..

Бузок уже розвивається. Його хмільні пахощі котяться по зелених пагорбах аж на дніпровські плеса. У сутінках поміж дерев можна помітити трепетні тіні закоханих. І Сіріус — недремне око Всесвіту — тривожно оглядає Землю, ніби каже:

— Я бачу тебе такою, якою ти була дев'ять років тому... А яка ти зараз? Ти ще жива, голуба плането?..

Микола тримає мене за руку... Руки в нього сильні і якісь до смішного несміливі, не схожі на руки Акачі... І все ж таки ми поцілувались — уперше в житті...

Ви розумієте, люди, як це важливо?!..

notes

Примітки

1

Молодий фаетонець свій плащ назвав "чімо", а Юпітер — "Ша-Гоша", що означає "Велика Планета". Але ми надалі будемо давати назви предметів у перекладі Миколи. (Прим. авт.)

2

Шу — 2,8 метра. (Прим. авт.)

3

Толімак — Альфа Центавра, найближча до Сонця зірка. Її світло долітає до Землі за чотири роки.

4

Ша — 3,2 кілометра. (Прим авт.)